ÇORUM

TARİH VE KÜLTÜR ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

The Journal of **Çorum** for Historical and Cultural Studies **2010** Year **1** Volume **1** Number **1**

ÇORUM TARİH ve KÜLTÜR ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
THE JOURNAL of ÇORUM for HISTORICAL and CULTURAL STUDIES
ISSN: 1309-0933
Yıl: 1 Cilt: 1 Sayı: 1 [2010/1]

Sahibi
Çorum Belediyesi Adına
Muzaffer KÜLCÜ
[Belediye Başkanı]

Koordinatörler
Doç.Dr.Mehmet Mahfuz SÖYLEMEZ
[İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi]
Zeki GÜL
[Çorum Belediye Başkan Yardımcısı]

Editör
Doç.Dr.Yavuz BAYRAM
[Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi]

Yardımcı Editörler
Yrd.Doç.Dr.Ömer İskender TULUK [KTÜ Mimarlık Fakültesi]
Murat ERDEM [Çorum Belediyesi]

Kapak Tasarım
Yrd. Doç. Dr. Ömer İskender TULUK

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü
Salih KARSLIOĞLU

Mali İşler Müdürü
Mustafa ERCAN
[Çorum Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürü]

Tanıtım ve Halkla İlişkiler Müdürü
Ali ALAKOÇ

Düzeltme&Çeviri
Nurgül BAYRAM&A.Sümeyye ATLAMAZ

İletişim
corumdergi@gmail.com

Danışma Kurulu
Prof.Dr.Ahmet MERMER [Gazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi]
Prof.Dr.İdris BOSTAN [İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi]
Prof.Dr.Mehmet ÖZ [Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi]
Prof.Dr.Musa ÇADIRCI [Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi]
Prof.Dr.Mustafa ÖZBALCI [Ondokuz Mayıs Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi]
Prof.Dr.Münir ATALAR [Gazi Osman Paşa Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi]
Prof.Dr.Nedim İPEK [Ondokuz Mayıs Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi]
Prof.Dr.Ömer DEMİREL [Cumhuriyet Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi]
Prof.Dr.Ömer TURAN [Ortadoğu Teknik Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi]
Doç.Dr.Mehmet Dursun ERDEM [Erzincan Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi]
Doç.Dr.Mehmet Mahfuz SÖYLEMEZ [İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi]
Doç.Dr.Murat GÖKDERE [Amasya Üniversitesi Eğitim Fakültesi]
Doç.Dr.Yavuz BAYRAM [Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi]

Yayın Kurulu
Prof. Dr. Ahmet SAMSUNLU
Prof. Dr. M. Naci BOSTANCI
Prof. Dr. Salim ÖĞÜT
Doç.Dr.Abdulkadir DÜNDAR
Doç.Dr.Alaattin KARACA
Doç.Dr.Mehmet Mahfuz SÖYLEMEZ
Doç.Dr.Murat GÖKDERE
Doç.Dr.Yavuz BAYRAM
Yrd.Doç.Dr.Mustafa Kemal ŞAHİN
Yrd.Doç.Dr.Mücahit COŞKUN
Yrd.Doç.Dr.Osman KARATAY
Yrd.Doç.Dr.Ömer İskender TULUK
Yrd.Doç.Dr.Şerif KORKMAZ
Yrd.Doç.Dr.Zülfikar GÜNGÖR
Yrd.Doç.Dr.İlknur TAŞ
Öğ.Gör.Özlem SİR GAVAZ
Mustafa ERCAN
Abdulkadir OZULU
Ethem ERKOÇ
Hasan TULUK
Salih KARSLIOĞLU

Bu Sayının Hakemleri
[Sadece yayımlanan makalelerin hakemleri verilmiştir.]
Doç.Dr.Adnan GÜRBÜZ
[Cumhuriyet Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü]
Doç.Dr.Kaya Tuncer ÇAĞLAYAN
[Ondokuz Mayıs Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü]
Doç.Dr.Mehmet BEŞİRLİ
[Çankırı Karatekin Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü]
Doç.Dr.Turgut YİĞİT
[Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü]
Yrd.Doç.Dr.Sedat ERKUT
[Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü]
Doç.Dr.Yavuz BAYRAM
[Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü]
Yrd.Doç.Dr.Mustafa ARSLAN
[Hitit Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü] **Koordinatörden**

ÇORUM TARİH
ve
KÜLTÜR ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

THE JOURNAL of ÇORUM for HISTORICAL
and CULTURAL STUDIES

ISSN: 1309-0933
Yıl: 1 Cilt: 1 Sayı: 1 [2010/1]

İÇİNDEKİLER

TAKDİM 7

KOORDİNATÖRDEN 9

ÖNSÖZ 11

Muhittin ELİAÇIK
Milli Mücadele Yıllarında Yayımlanan Dilek Mecmuası'nda "Hititlere Dair" Yazı Dizisi 13

Metin HAKVERDİOĞLU
Çorumî-Zâde Derviş Hasib Bey'in Bir Kasidesi 63

Ünal TAŞKIN, Taner NAMLI, A. Faruk GÜLER, Öner TOLAN
Maarif Salnâmelerine Göre Çorum'da Eğitim Kurumları 73

Özlem SİR GAVAZ
Hitit Metinlerinde Arinna'nın Güneş Tanrıçası 91

İlknur TAŞ
Urartu Tanrısı Haldi'nin İkonografisi Hakkında Genel Bir Değerlendirme 107

Yayın İlkeleri 119

TAKDİM

Bizler, tarihi Hititlere kadar uzanan bir şehirde yaşamanın onurunu ve ayrıcalığını yaşıyoruz. Doğal olarak bu onur ve ayrıcalık, ciddi sorumlulukları da beraberinde getiriyor. Çorum Belediyesi olarak bu sorumluluk duygusunu iliklerimize kadar hissediyoruz. **Çorum Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi**, bu sorumluluk duygusunun somut göstergelerinden biridir.

Geleneksel belediyecilik anlayışı, alışılagelen altyapı hizmetlerine odaklanmışken; son zamanlarda gündemi daha çok meşgul eden çağdaş belediyecilik anlayışı, sosyal ve kültürel faaliyetleri de yoğun biçimde gündeme almayı gerekli kılmaktadır. Bu bilinçle Çorum Belediyesi, her yıl artan bir ivmeyle Çorum'la ilgili sosyal ve kültürel faaliyetlere daha çok yer vermektedir.

Yirminci Asırda Çorum Tarihinden Notlar, Çorum Şeriyye Sicilleri Katalogları, Çorum'da Derlenen Alkışlar, Kalkışlar ve Ninniler, Milli Mücadele Döneminde Çorum ve Çevresi, 2005 yılında Çorum'da Yaşayan Meslekler, Uluslararası Osmanlı'dan Cumhuriyete Çorum Sempozyumu gibi yayınlar bu çerçevede gerçekleştirilmiştir. Bunların dışında, Çorum'la ilgili çok önemli kaynakların tespit edilmesine ve bir merkezde toplanarak araştırmacı ve akademisyenlerin hizmetine sunulmasına devam edilmektedir. Hemşehrilerimizin farklı talepleri ve tercihleri doğrultusunda Çorum Belediyesi bünyesinde Türk Halk Müziği Korosu, Türk Sanat Müziği Korosu, Mehter Takımı da çalışmalarını sürdürmektedir.

Bu arada Çorum'un sosyal ve kültürel altyapısına katkı sağlamaya yönelik konferanslar, paneller, sempozyumlar da Çorum Belediyesi olarak öncelik verdiğimiz faaliyetler arasında yer almaktadır. Zira bizim anlayışımıza göre belediyecilik, yalnızca hemşehrilerimize yol, su, kanalizasyon gibi alışılagelen hizmetleri sunmaktan ibaret değildir. Bu tür hizmetler zaten belediyelerin olağan çalışmalarıdır. Biz, bu geleneksel anlayışı sosyal ve kültürel faaliyetleri de ekleyecek biçimde geliştirmeyi plânlıyoruz.

İlgili akademisyenlerin önerileri doğrultusunda **Çorum Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi**'nin yayımına bu duygu ve düşüncelerle karar verilmiştir. Elinizdeki ilk sayısıyla yayın hayatına başlayan bu dergi ile Çorum'un tarihî ve kültürel değerlerini, tamamen bilimsel ölçütler çerçevesinde tespit etmeyi, bu tespitleri ve bunlarla ilgili görüş ve önerileri bilim dünyasının gündemine taşımayı amaçladık. İlk sayısında olduğu gibi, bundan sonra da derginin düzenli biçimde ve bilimsel ölçütler doğrultusunda yayın hayatına devam etmesi için gerekli her türlü desteği vermeye devam edeceğiz.

Çorum Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisinin bütün hemşehrilerimiz gibi bizim için de bir gurur kaynağı olan Çorum'umuza tarihsel, edebî, sanatsal ve kültürel anlamda olumlu katkılar sağlayacağına inanıyor, başta koordinatörlerimiz, editörümüz, danışma kurulumuz, yayın kurulumuz, hakem kurulumuz olmak üzere emeği geçen herkese gönülden teşekkür ediyorum.

Muzaffer KÜLCÜ
Belediye Başkanı

KOORDİNATÖRDEN

Değerli okurlar!

Önemli bir kültür kavşağı üzerinde yer alan Çorum'un tarihi, geçmişin derinliklerine kadar uzanmaktadır. Anadolu'da kurulan en önemli medeniyetlerden Hititlere ev sahipliği yapmış olmasının yanısıra İslam'ın söz konusu bölgeye geçiş sürecinde de aktif rol oynamıştır. Bununbir kanıtı olarak bağrında barındırdığı Hz. Peygamber'in güzide dostları Süheyb er-Rumi, Kerebi Gazi, hâlâ saçtıkları manevi ışıkla yöreyi aydınlatmayı sürdürmektedirler. Danişmendli ve Selçuklu hakimiyetine giren Çorum, bu dönemlerden de izler taşımaktadır.

Osmanlı'ya katılmasından itibaren zaman zaman kaza, bazen de sancak merkezi olan Çorum, söz konusu dönemde sahip olduğu onun üzerinde medrese ve kütüphane; çeşitli tasavvufi akımlara ait onlarca tekke ve zaviyesiyle, bulunduğu çevrede önemli bir kültür adacığı olmayı sürdürmüştür. Tarihten süzülerek gelirken üstlendiği misyonun kanıtları olarak yüzlerce kalıt, onlarca belge bırakmıştır. Çorum'un bilinen tarihi ve turistlik mekanlarındaki kalıtlar (Hatuşa, Şapinuva, Alacahöyük, Boğazkale) ile Başbakanlık Osmanlı Arşivinde yer alan binlerce belge bunların sadece bir kısmıdır. Asırlarca dokunulmamış olarak kalan bu vesika ve kalıtlar, gün geçtikçe daha çok araştırmacının dikkatini çekmeye başlamıştır. Nitekim son birkaç yıl içerisinde bir taraftan doktora ve yüksek lisans tezlerine, diğer taraftan makale ve araştırma düzeyinde bilimsel akademik çalışmalara konu olmuş; birçok ulusal ve uluslararası toplantıya da kaynaklık etmiştir.

Bütün bu çalışmalar, Çorum'un tarihte sahip olduğu yeri gözler önüne sererken geçmişi hususundaki boşluklara ve değerlendirilmemiş malzemeye de ışık tutmuştur. Bu durum, Çorum'da çıkacak ve sadece buranın tarih ve kültürüyle ilgilenecek akademik bir dergi düşüncesinin doğmasına kaynaklık etmiştir. Bu düşünce, dostların katkı ve önerileriyle olgunlaşmış ve uzun uğraştan sonra nihayet **Çorum Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi** adıyla vücut bulup siz asıl sahipleriyle buluşmayı da başarmıştır. Sizi olduğu kadar bizi de heyecanlandıran bu çalışmanın Çorum'un tarih ve kültürünün ortaya çıkmasına ciddi katkılar sağlayacağına; ilginizle gün geçtikçe daha da büyüyerek gelişeceğine inanıyorum. Dolayısıyla da Çorum'a, Çorum'un tarih ve kültürüne ilgi duyan herkese hayırlı olmasını temenni ediyorum.

Bu vesile ile derginin Çorum Belediyesi adına sahibi sayın Muzaffer KÜLCÜ Bey ve editörü sayın Yavuz BAYRAM Bey başta olmak üzere emeği geçen tüm yetkililerine teşekkür ediyor, siz değerli okurlarımızın katkılarını ve yapıcı eleştirilenini beklediğimizi ifade ediyor, bir sonraki sayıda buluşmak üzere esenlikler diliyorum...

Doç. Dr. Mehmet Mahfuz SÖYLEMEZ
Çorum Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi Koordinatörü

ÖNSÖZ

Son yıllarda Çorum'un tarihî, kültürel ve edebî birikimini gündeme taşıma çabalarının giderek somut çalışmalara dönüştüğü görülmektedir. Bu anlamda bir yandan her biri önemli bir boşluğu doldurmaya aday sempozyumlar, paneller, konferanslar gerçekleştirilmekte; bir yandan da kitaplar ve dergiler yayımlanmaktadır. **Çorum Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi** de, Çorum gibi, bilinen tarihi Hititlere kadar uzanan bir şehrin tarihî, kültürel ve edebî değerlerini tespit etme ve bunları başta bilim dünyası olmak üzere kamuoyunun gündemine taşıma çabalarının somut göstergelerindendir.

Düzenli olarak yılda iki sayı çıkarılması plânlanan **Çorum Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi**, yayın hayatına hakemli bilimsel bir dergi olarak başlamaktadır. Bu sebeple 11 farklı üniversitede görevli öğretim üyelerinden oluşan geniş bir *danışma kurulu* ve çoğunluğu Çorumlu akademisyenlerden oluşan daha geniş bir *yayın kurulu* oluşturulmuştur. Ayrıca bu sayıda olduğu gibi, her sayıda dergiye gelen çalışmaların değerlendirilmesi sürecinde görüş, öneri ve uyarılarına başvurulmak üzere bir *hakem kurulu* da bulunacaktır. Her sayıda sadece yayımına karar verilen çalışmaların hakemleri hakem kurulu listesinde yayımlanacak, hakemlerimiz tarafından yayımı uygun görülmeyen çalışmaların hakemleri ise açıklanmayacaktır.

Tamamen bilimsel ölçütlerle yayım hayatına başlayan **Çorum Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi**'nde **Çorum**'la ilgili olmak kaydıyla **tarih, kültür, eğitim, edebiyat, sanat, arkeoloji, mimari, Hititoloji** alanlarında hazırlanmış **telif veya çeviri makaleler, röportajlar, sadeleştirmeler, edisyon kritik, kitap tanıtımı** ve **sempozyum bildirileri** gibi **bilimsel çalışmalara** ağırlık verilecektir. Bunun yanında Çorum'a katkı sağlayacağı düşünülen popüler nitelikli çalışmaların da dergide yayımı mümkün olacaktır. Doğal olarak bu tür çalışmaların daha önce herhangi bir yayın organında yayımlanmamış olması esastır.

Şüphesiz her sayıda derginin yayın ilkeleri doğrultusunda Çorum vurgusunun gündemde tutulmasına özen gösterilecektir. Bununla birlikte doğal olarak yayımlanan çalışmalarda yer alacak her türlü görüş, öneri, değerlendirme ve tespit yazarlarımıza ait olacaktır. Her alanın kendine özgü farklı kaynak gösterme yöntemi bulunabildiğinden, yayımlanan çalışmalarda kaynak gösterme yöntemi bakımından yazarların tercihlerine sadık kalınacaktır.

Derginin amacına ulaşabilmesi ve beklenen katkıyı sağlayabilmesi, öncelikle araştırmacılarımızın gösterecekleri ilgi, titizlik ve gayretle yakından ilgili olacaktır. Bu noktada Çorumlu araştırmacı ve akademisyenlerden gerek yayımlanacak çalışmaları gerekse uyarı ve önerileri vesilesiyle özel katkılar beklediğimizi de ifade etmeliyim.

Çorum Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi'nin beklentileri karşılaması dileğiyle, derginin yayım hayatına başlaması sürecine kaktı sağlayan danışma kurulu, yayın kurulu ve hakem kurulu üyelerimize, yazarlarımıza, Çorum Belediye Başkanı Sayın **Muzaffer Külcü** ve ekibine teşekkür ederim.

Doç. Dr. Yavuz BAYRAM
Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi

Çorum Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi 2010/1, 13-62

MİLLÎ MÜCADELE YILLARINDA YAYIMLANAN DİLEK MECMUASI'NDA "HİTİTLERE DAİR" YAZI DİZİSİ

Doç. Dr. Muhittin ELİAÇIK*

Özet

Bu makalede, Millî Mücadele yıllarında Sivas'ta yayımlanmış kısa ömürlü bir dergi olan Dilek mecmuasında Rıdvan Nafiz tarafından yazılmış ve tefrika halinde yayımlanmış Hititlerle ilgili makale tanıtılacaktır. Bu makale, Sivas'ta 1,5 yılda 18 sayı çıkabilmiş olan Dilek mecmuasının altı ayrı sayısında yayımlanmıştır. Millî Mücadele'ye verdiği destekle de mühim bir işlev görmüş olan Dilek'te daha ziyade, Sivas'ta görev yapmak üzere bulunan öğretmen ve memurların yazıları çıkmıştır. Rıdvan Nafiz de bunlardan birisi olup, "Hititlere Dair" başlıklı yazı dizisinde daha çok, Hititlerin menşeini araştırmış ve Turanî olmalarını muhtemel gören görüşe meyletmiştir. Yazar, bu görüşü Payzer ve ona katılan arkeolog ve tarihçilerin ileri sürdüğünü bildirerek bir kesinlik taşımadığını vurgulamakta ve insan zekâsının bu esrarlı sayfayı aydınlatmakta gecikmeyecegini de belirtmektedir.

Anahtar kelimeler: Hititler, Dilek Mecmuası, Rıdvan Nafiz, Sivas, Payzer.

A FEUILLETON ABOUT THE HITTITES WHICH WAS PUBLISHED IN DİLEK JOURNAL IN NATIONAL STRUGGLE YEARS

Abstract

In this article will be introduce an article which was written by Nafiz Rıdvan as feuilleton about the Hittites in Dilek journal which was published in Sivas as short-lived journal in the National Struggle years. This article is published in six different number of the Dilek journal which was able to go 18 numbers at 1.5 years in Sivas. In this journal, which has an important function by supporting the national struggle, writings of teachers and civil servants of Sivas were mostly prefered. Rıdvan Nafiz is also one of them, in his feuilleton has titled "Concerning the Hittites", primarily he has researched the origin of the Hittites, and he's close to idea of Hittites were originally Turani. According to author, this opinion of Payzer and the archaeologists and historians that participated with him does not carry a certainty and human intelligence will not be late to clear this weird page illumination.

Key words: Hittites, Dilek journal, Rıdvan Nafiz, Sivas, Payzer.

* Kırıkkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi [meliacik63@yahoo.com].

Giriş

Millî Mücadele yıllarında Anadolu'nun işgali yaşamayan yerlerinde özellikle Ankara, Kastamonu, Erzurum, Sivas gibi şehirlerde basının bir hayli zengin ve faal olduğu görülmektedir. Bu zenginlikte Millî Mücadele'ye basın yoluyla destek olma düşüncesinin önemli bir etkisi olmuştur. Bu yıllarda basında Millî Mücadele'yi desteklemek amacıyla birçok makale, şiir, fıkra, çeviri, hikâye, tefrika vb. kalem mahsulü ortaya konulmuştur. Anadolu ve İstanbul basını olarak iki grupta toplanabilen Millî Mücadele'yi destekleyen basını, İstanbul'da *Tasvîr-i Efkâr, Vakit, İkdâm, Zaman, Akşam, Tercüman, İstiklâl, İleri, Yenigün*; Anadolu'da ise *İzmir'e Doğru, Açıksöz, Arkadaş, Yeni Adana, Albayrak, Anadolu, Babalık, Dertli, Işık, Öğüt, Emel, Ahâlî, İstikbâl, İrâde-i Milliye* ve *Hâkimiyet-i Milliye* gibi gazete veya dergiler oluşturmuştur.[1] Erzurum'da *Albayrak*, Kastamonu'da *Açıksöz*, Sivas'ta *İrâde-i Milliye*, Ankara'da *Hâkimiyet-i Milliye* başta olmak üzere Millî Mücadele'ye en büyük yardım ve desteği sağlayan Anadolu gazete veya dergileri, İstanbul hükûmetinin baskı ve kontrolünden uzak, işgal altında olmayan Anadolu şehirlerinde yayınlandığından daha bağımsız hareket etmişlerdir. Ayrıca, İzmir'de *Anadolu*, Balıkesir'de *Doğruyol* ve *İzmir'e Doğru*, Adana'da *Adana* ve Konya'da *Öğüt* gazeteleri gibi, düşman işgali altındaki bölgelerde büyük zorluklar içinde çıkan millî irade yanlısı gazeteler de bulunmuştur. Gazeteler yanında dergiler de mühim işlevler görmüş olup bunlardan birisi de Sivas'ta kısa süren bir yayın hayatı olan Dilek mecmuasıdır. Bu mecmua, eğitim-öğretim camiasınca çıkarılmış olup, daha ziyade öğretmen ve memurların kalem mahsullerine hizmet etmiştir.

Dilek Mecmuası

Millî Mücadele'nin öncü şehirlerinden Sivas'ta, *İrâde-i Milliye* gibi etkili bir gazeteyle yaklaşık aynı tarihlerde yayımlanmış olan Dilek mecmuası, Millî Mücadele'ye gönül vermiş 1,5 yıllık ömürlü mütevazı bir mecmuadır. Birçok etkili kalemin, kalem mahsulleriyle mühim bir işlev gördüğü bu mecmua 15 Ocak 1922'de yayın hayatına atılmış ve "Türk'ün dileğini dile getirmek maksadıyla" yayımlanmıştır. Sivas Muallim ve Muallimeler Cemiyeti'nce 15 günde bir neşredilen mecmua, başlık altı yazısında "onbeş günde bir çıkar" denildiği halde, 15 Ocak 1922-Haziran 1923 arasında 1,5 yılda 18 sayı çıkabilmiştir. Derginin imtiyaz sahibi ve müdürü ilk 12

1 İzzet Öztoprak, **Kurtuluş Savaşı'nda Türk Basını**, Türkiye İş Bankası yayını, 1981, ss.3-13.

sayıda Rıdvan Nafiz (Edgüer), 13-16. sayılarda da sultanî müdür muavinlerinden Cemal Gültekin olmuş, Gültekin Şubat 1923'te Erzurum darü'l-muallimîn müdürlüğüne atanınca sahiplik sultanî müdürü Hasan Fehmi Korkmaz'a, müdürlük de tedrîsât-ı ibtidâiyye müfettişi Hikmet Bey'e geçmiştir. Bu sırada dergiyi çıkaran cemiyet Ankara'da kurulan Türkiye Muallime ve Muallimler Birliğine katılmıştır. Zor şartlarda çıkan mecmuanın son sayısı, katılan birkaç yeni isimden dolayı *Yeni Dilek* adıyla çıkmışsa da dergi bundan sonra bir daha okuyucularının karşısına çıkmamıştır. *Dilek* dergisine en büyük desteği veren devrin Sivas Valisi Ali Haydar (Yuluğ) Bey daha sonra birinci sınıf valilikle başka bir göreve atanınca dergi aniden kan kaybetmiş ve sayfa sayısı yarı yarıya azalmıştır. Dilek'le bütünleşen bu vali, derginin yayın politika ve gayesini de belirlemiştir. Dilek'in ilk sayısında yazdığı mukaddimede bu politika ve gayeyi: *"Sivasımızın muhît-i irfânında yeni ve pek mes'ûd bir hâdise vukûa geldi: cem'iyyet-i muallimînin teşekkülü. Büyük dimâğlar, âlî-cenâb kalbler, sevgili vatanımızın istiklâli için mühîn ve rezîl düşmanla cephede boğuşurken yurdumuzun kahraman evlâdları Yunan haydudlarının murdar cesetlerinden esatirî ma'bûdlarına her gün yüzlerce kurbân hediye ederken ilm ü irfân müntesiblerinin geride boş durmayacağı tabîî idi. Nitekim öyle de oldu. Cem'iyet-i muallimîn de dâhildeki düşmana i'lân-ı harb etdi. Her Türk her Müslüman, vatan ve milletinden üç büyük nimete mazhardır: Kan, mal, ilm ve irfân. Vatandaşlarımızın üç türlü mükellefiyet-i vataniyyesi vardır: Kan vergisi, mal vergisi, ilm ve irfan vergisi. Aslan yürekli askerlerimizin en kıymetdâr metâları olan hayat ve kanlarını mukaddes yurtlarına fedâ; milletimiz, büyük küçük, kadın erkek, mallarını ibzâl ediyorlar. Biz, ilm ve fikr müntesipleri de fikr ve ahlâk mükellefiyetini maa'l-iftihâr îfâ ederiz. Dünyanın en muazzam devletlerinden birini kurduk. Asırlarla cümlemizi mes'ud eden bu toprak ma'nevî ve müstevlî düşmanlarımızı yenebilirsek bizim için ebedî bir cennet olacakdır. Cem'iyet-i muallimînin a'zâsı yüze varan bu hey'et-i azîm ve irfânın programı kendi muhîti dâhilinde cehle, ahlâksızlığa, fırka emrâzına karşı sell-i seyf-i cihâd etmektir. İstiyoruz ki muhîtimizde dökeceğimiz midâd-ı irfân kahraman askerlerimizin dimâ'-ı hamâsetine karışsın. Bugün hayâta, mücâhedeye atılan Dilek, Türk'ün öz dileği budur. Türk'ün "Dilek"i nesl-i müstakbeli kavî, zengin, âlim, fazîletkâr etmekdir...*15 Ocak 1922"

Dergiyi millî bir görev aşkıyla omuzlayan Vali Ali Haydar Bey[2] Dilek'teki üç tefrikanın en uzunu olan "Avrupa'nın İnhitâtı"nı Albert

2 Ali Haydar Bey (1878-1937) Bolu mutasarrıfı iken Millî Mücadele'ye katılmış, 1921'de Sivas ve 1923'de İstanbul valiliğine, 1924'de de Ankara Belediye başkanlığına atanmış, bu görevdeyken Ankara'nın ilk şehir planlamasını yaptırmıştır. (Mücellitoğlu Ali Çankaya, **Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler,** C.3 Ankara 1968-69, ss.939-941.)

Demangeon'dan tercüme etmiştir. Diğer iki tefrika ise Rıdvan Nafiz (Edgüer)'in "Hititlere Dair" ve Ali Rıza'nın "İhtisâsâtın Terbiyesi" başlıklı yazılarıdır. Maarif camiasınca çıkarılan Dilek'te, Vali Ali Haydar Bey'le birlikte Rıdvan Nafiz Edgüer, Cemal Gültekin, Cemal Naci, Cenap Muhyiddin (Kozanoğlu), Edhem Ruhi, Eflatun Cem (Güney), Ferit, Hasan Fehmi Korkmaz, H. K., M. Ertuğrul, M. Ali Münir, Mehmet Refet, Mehmet Şefik, Nafi Atıf (Kansu), Necati Turgut, Osman Nuri, Osman Selçuk, (Ömer) Bedrettin (Uşaklı) gibi isimler yazılar yazmıştır. Dilek yazarlarının tamamına yakını o sırada Sivas'ta görevli olan öğretmenlerdir. Valinin Sivas'tan ayrılmasıyla dergi yayın hayatına kısa sürede son vermiş, öğretmenlerin de çoğu o tarihten sonra Sivas'tan ayrılmıştır. Mecmuada, Cemal Gültekin, Cenap Muhyiddin Kozanoğlu, Eflatun Cem Güney, Edhem Ruhi, Nafı Atıf Kansu, Osman Nuri en fazla faal görünen isimler olarak göze çarpmaktadır. Derginin muhtevası genellikle maarifle ilgili olmuş, her sayıda maarifle ilgili en az üç dört inceleme-araştırma yazısı yayımlanmıştır. Dilek dergisinde en başarılı saha şiir olup, hikâye sahası çok fakir kalmış, güzel yazma sanatıyla ilgili de üç yazı yayımlanmıştır.

Rıdvan Nafiz ve "Hititlere Dair" Başlıklı Yazı Dizisi

Derginin en işlek yazarlarından olan Sivas Sultanîsi müdürü Rıdvan Nafiz (Edgüer) derginin 1,4,5,6,7,8. sayılarında Hititlere Dair başlıklı bir yazı dizisi kaleme almıştır. Ancak, İzmir Sultanîsi müdürlüğüne atanınca derginin ilk 11 sayısında üstlendiği imtiyaz sahibi ve müdürü sıfatını bırakmış ve böylece derginin sonraki sayısı 3,5 ay gecikmiş; bu görevi Cemal Gültekin devralsa da o da kısa bir süre sonra Erzurum dârü'l-muallimîn müdürlüğüne atanınca dergi artık yayın hayatının sonuna gelmiş, 14. sayı basılırken Kasım 1922'de Sivas valiliğine Ahmet Faik (Günday) atanmış, sonraki sayılar da artık hacim ve muhteva iyice zayıflamıştır.[3]

Rıdvan Nafiz (Edgüer) (1891-1948) Millî Mücadele'de ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında aktif görevlerde bulunmuş mühim bir eğitim-öğretim adamıdır. Mezun olduğu İzmir Sultanîsi(Atatürk Lisesi)'nin daha sonra 1922-1924 yılları arasında müdürü olmuştur. Daha önce de, 1915'te İstanbul dışında açılan ilk öğretmen okullarından Edirne Erkek İlköğretmen Okulu'nun müdürü olmuştur. Bugün İzmir Konak'ta kendi adını taşıyan ilköğretim okulunda da işgalin bitiminden hemen sonra müdürlük yap-

3 Nâzım H. POLAT, "Dilek Mecmuası", Türklük Bilimi Araştırmaları, S.10, 2001, ss. 37-56.

mıştır. 1926'da kurulan Millî Eğitim Talim ve Terbiye Dairesi'nde Avni (Başman), Ali Haydar (Taner), Ahmet Tevfik (Göymen), İhsan (Sungu), Refik (Bekman), Zeki Mesut (Aslan) ve İbrahim Alâaddin (Gövsa) ile birlikte kurul üyesi olarak görev yapmış, daha sonra bakanlığın müsteşarı olmuştur. (Atatürk'ün)Hayatı ve Eserleri, 1926'da Nafi Atuf (Kansu) ile birlikte "Rusya Maarifi Hakkında Rapor", 1928'de de İsmail Hakkı (Uzunçarşılı) ile birlikte "Anadolu Türk Tarihi Tedkikatından Sivas Şerhi" adlı eserleri yazmıştır. Manisa milletvekili olmuş, 1945'te üyesi olduğu CHP genel yönetim kurulu üyeliğinden istifa etmiştir.[4]

Hititlere Dair Makale Hakkında

Rıdvan Nafiz, konuya Hititler üzerine yazılmış birkaç eserden topladığı bilgileri beş altı makaleyle Dilek okuyucularına sunacağını belirterek girer ve Turanî olmasını muhtemel gördüğü bu kavim hakkında ciddi incelemeler yapanların bu çok eksik ve değersiz bilgileri tamamlayıp kendisini faydalandırmalarını da rica eder. Rıdvan Nafiz'in, bu makalesinde Türkçülük ideolojisine yakın olduğu gözükmektedir. Bize göre yazarı bu makaleyi yazmaya iten sebep, millet olarak Millî Mücadele destanı ve heyecanının yaşandığı bir sırada, Türklerin büyük bir ırka mensup olduklarını nokta-i nazarının öne çıkarılması ve bundan hareketle Hititler gibi, tarih sahnesinde mühim bir rol oynamış milletin de Türklerle aynı soydan geleceği kanaatine sahip olunmasıdır. Bu makale, yazılmasından sekiz yıl sonra Atatürk'ün teşvikiyle 1930'larda oluşturulan Türk Tarih Tezi'ne de uygun gözükmektedir. Bu tezde Türklerin, anayurdu Orta Asya olan brakisefal ve beyaz ırktan oldukları, göçler sonucu birçok yere yayılıp uygarlaşmayı tetikledikleri, Anadolu'nun ilk yerli halkının Türkler olduğu, Irak'ın güneyindeki Sümer uygarlığını Türklerin kurduğu vb. görüşler hakim bulunmaktadır. Bu makalede de bu görüşlere uygun görüş ve inançlar dile getirilmiştir. Yazar bu makalesini hazırlarken öncelikle Ansiklopedia Britannica'nın Hitit ve Sümer maddelerinden yararlanmıştır. Ayrıca George Peron'un Remov de Demond'daki makalesiyle Kont Dö Perinbi'nin Orta Amerika'daki harap şehirlere dair yazdığı esere başvurmuştur. Hitit kitabeleriyle uğraşan Verayt, Says, George Perov, Oppert, Ramsey, Human Postain ve Payzer'in görüşleri de yazarın referans olarak kullandığı kaynaklardır.

4 **Rıdvan Nafiz Edgüer'in Hayatı**, Edirne Öğretmenler Yardımlaşma Demeği Yayını, Edirne, tsz.

Rıdvan Nafiz makalenin giriş kısmında özetle şöyle demektedir: "Arkeologların Kızılırmak ve Fırat nehirleriyle Karadeniz arasında Mısır ve Asur medeniyetleriyle çağdaş özel bir uygarlığın varlığını ispat etmeleri tarihin bazı düğümlerinin çözülmesine ve ikna edici şekilde açıklanamayan olayların aydınlatılmasına hizmet etmiştir. Kuzey Suriye'de ve Anadolu'da Irak sanatıyla bir ilgi göstermekle beraber Mısır sanatından da etkilendiği anlaşılan bir sanatın eserlerine rastlıyoruz. Bunların bazı özelliklerini dikkate alarak ne Irak, ne de Mısır sanatkârlarının eserleri olmadıklarını iddia edebiliriz. Bütün bu eserlerdeki ortak vasıflar, bunların Mısır ve Asur'unkinden ayrı bir medeniyete ait olduklarını kabul etmemizi gerektiriyor. Anıtlardan bazıları üzerinde görülen yazı ise ne Mısırlıların hiyeroglifine ve ne de Keldanî ve Asurluların çivi yazısına benzer. Bu yazıyı eski eser bilginlerinin bütün gayretlerine rağmen okuyamamaları üzüntü vericidir. Acaba bu Anadolu sanatı hangi millete aittir? Mısırlıların II.Ramses zamanında bile Toros eteklerine varamamaları, Asurluların da Anadolu'ya girmek için birçok müşkilâta uğramaları ve elde ettiklerini koruyamayarak ikide birde garba sefer yapmak zorunda kalmaları, ancak Suriye'nin kuzeyinde kuvvetli biçimde birleşmiş, Suriye kavimlerini siyasi ve askeri nüfuzu altına almış güçlü bir hükûmetin varlığını kabul etmekle açıklanabilir. Dağınık yaşayan, aralarında hiçbir zaman etkili biçimde anlaşamayan Suriye kavimlerinin mukavemeti ne Tutmuzilerin, Setilerin, Ramseslerin, ne de korkunç Asurlu hükümdarlarının ordularını tehdit edecek kadar ciddi olamazdı. Şüphe yok ki, bilginleri o kadar uğraştırıp hararetli tartışmalara yol açan Anadolu-Suriye sanatı, güneyde Mısırlılara ve daha sonra doğuda Asurlulara mukavemet gösteren millete aittir. Anıtlar üzerindeki yazıları okumak mümkün olsaydı bu milletin hayatını takip etmek, tarihini ortaya çıkarmak kolaylaşırdı. Bu mümkün olamayınca başka kaynaklara başvurmak, Mısır hiyerogliflerinin çözülmesine yarayan reşid kitabesi gibi iki dil ve yazılı bir kitabe elde edilinceye kadar bu milletin komşuları olan Mısır, Benîİsrâîl ve Asurlu eserlerini incelemek ve eski tarihin karanlık noktalarını bir dereceye kadar bu şekilde aydınlatmak gerekir."

Rıdvan Nafiz, bu girişten sonra, Hititlerin menşei hakkında edindiği bilgileri dört kısımda serd ederek bu kavmin Turanî, yani Orta Asyalı ve Türk olma ihtimalini dikkatlere sunar ve bu ihtimalin de Payzer ve ona katılanlarca ileri sürüldüğünü söyler. Şimdilik bu ihtimalin kesin olmadığını, ama insan zekâsının bu esrarlı sayfayı aydınlatmakta gecikmeyecegini belirtir. Makalede öne çıkan hususları başlıklar halinde şöyle özetleyebiliriz:

1. Mısır ve Asurluların en güçlü zamanlarında düzenli teşkilata sahip, cesur ve savaşçı bir millet olan Hititler, hükûmetlerini önce Anadolu'nun ortasında kurup, daha sonra Suriye'nin kuzeyini ele geçirmişler, hükûmet merkezleri önce Boğazköy civarı, daha sonra stratejik önemi büyük Kargamış(Carablus) ve Kadeş şehirleri olmuştur. MÖ 14-7. asırlar arasında mühim rol oynamışlardır.
2. Hititler Suriye'nin kuzeyine yerleşince ticarete başlayıp cengâverlik meziyetlerini biraz kaybetmişler; ancak, Mısır ordularına karşı yapılan savaşlarda diğer Anadolu ve Suriye kavimleri arasında hegemonyayı ellerinde tutmuşlardır.
3. Hitit kelimesi İngiliz yazarlara ait olup, Tevrat ile Mısır ve Asurlu kitabelerinde bu kavim Hitit diye geçmez. Tevrat'ta, Hz. Yusuf'a inen vahiyde ve Hz. Musa'nın casuslarının hikâyesinde Het adının geçmesi, Benîİsrail'in Filistin'e yayıldığında Hititlerin burada yaşadıklarını gösterir.
4. Tevrat'ta bu kavmin adı "Hat, Hiti, çoğul olarak Hittim" diye geçse de Oppert, Tevrat'ın Hititleriyle Heta ve Hattilerin ayrı olduğunu söyler. Bazı kaynaklar ise Tevrat'ın Hetleri ile Hatti ve Hetaların aynı olduğunu bildirir. Mısır kitabeleri okununcaya dek Tevrat'ın Hetleri dikkati çekmemiş, bu kitabeler okununca da III. Ramses'e kadar Mısır mabedlerinin duvarlarında adları geçen Hetalarla Hetlerin aynı olduğu anlaşılmıştır.
5. Kitabelerde önce Suriye kavimleriyle birlikte zikredilen Hetalar, daha sonra Mısır'ın en kuvvetli düşmanları arasında ve Kadeş düşmanı adıyla zikredilir.
6. Hititler, Mısırlı Tutmuzis ve II. Ramses arasında Anadolu'daki kavimleri idareleri altında birleştirebilmiştir.
7. Kadeş önünde Hititlerle Mısırlılar arasında 15 yıl süren bir savaş olmuş, iki taraf da yorulduğundan bir antlaşma yapılmış ve bu savaş diplomasinin en eski abidesi sayılmıştır. Antlaşmadan sonra II. Ramses, Hitit hükümdarının büyük kızıyla evlenmiştir.
8. Mısır'ın siyasi nüfuzunun gittikçe azalıp, Suriye ve Filistin'de bir varlık gösteremediği ve son büyük hükümdarı III. Ramses'ten sonra da iyice karıştığı sıralarda Mısır kitabelerinde Hititlerle ilgili bilgilere artık rastlanmaz.
9. Filistin'de Benîİsrail hükûmetinin kurulmasıyla Mısır ve Heti ülkesi birbirinden ayrılır.

10. Hititlerin, Mısırlıların zaafından yararlanarak Suriye'yi alamamaları, muhtemelen Asurlularca tehdit edilmelerindendir. Kadeş de eski önemini kaybettiğinden, Hititler Asurluların yolu üzerindeki Kargamış'ı korumaya çalışmışlardır.
11. MÖ 12. asrın sonlarında Asurlu I.Tıglat Falasar, şehirleri yağmalayarak Akdeniz kıyısına ulaştıysa da torunu II. Asur Nazirabal, Kargamış civarında Hititlere yenilince Hititler iki asra yakın rahatlamışlar; fakat, MÖ 877'ye doğru III. Asur Nazirbal Naharana(Fırat-Asi arası)'yı işgal ettiğinde, zaten aralarına tefrika girmiş olan Hititler, Fenike şehirleriyle birlikte Asurlulara itaat etmişlerdir.
12. III. Tıglat Falasar'ın ölümünden sonra, tarihin tanıdığı son Hitit hükümdarı Piziris'in esaretiyle sonuçlanan bir savaş olmuş ve Suriye'nin kuzeyinde Hititler Asurluların idaresi altında yaşayarak artık tarih sahnesinde bir varlık gösterememişlerdir.
13. Suriye ve Anadolu'nun her yanında Hititlerden kalan ve varlığından köylüler vasıtasıyla haberdar olunan kitabe, resim, mühür ve süs eşyaları hakkında birbirine uymayan varsayımlar yürütülmüştür. Ortak vasıflar taşıyan bu eserlerin hepsinin Hititlere ait olduğu veya bir kısmının onların tesiri altındaki diğer kavimlerce oluşturulduğu konusu çözülememiştir.
14. Anadolu birçok medeniyetin beşiği ve mezarı olmuş, eski eserlerce en zengin ülkelerden birisidir. Biz de, komşumuz Bulgaristan'da olduğu gibi, her kaza merkezinde tiyatro binası içinde müzeler kurabilir, kazılarda elde edilen eski eserlerin en kıymetlilerini başkente gönderdikten sonra kalanlarını bu müzelere yerleştirip tasnif edebiliriz.
15. Biz kıymetini bilemediğimizden, bugün Avrupa müzelerini zenginleştiren eserler hep memleketimizden aşırılmıştır.
16. Payzer gibi bilginler Hititlerin Türklerle aynı soydan olduklarını iddia ettiğinden, Hitit muammasının çözülmesi bizim için merakı mucip bir olaydır. Onların bu tahmini güçlenir, medeniyet tarihindeki kıdemimizi ispatlayan yeni bir delil daha elde edilirse doğal olarak memnun olacağız.
17. Hitit yazısıyla, Mısır hiyeroglifi arasındaki fark dikkati çekmediğinden Anadolu'daki bazı eserler Mısırlılara ait zannedilmiştir.
18. Artık Suriye'de ve Anadolu'da Mısırlılar ve Asurlularla akrabalığı olmayan savaşçı ve medeni bir milletin yaşadığı kesin olduğundan,

geriye bu milletin tarihini kurmak için kitabelerdeki esrarengiz yazıyı okumak kalmaktadır.

19. Eski eserler bilginleri önce Hama'daki Hitit eserlerinden yazılı taşlarla ilgilenmişler, 1870'te Şam'daki Amerika konsolosu Johnson bu taşların yazılarını kopya ederek neşretmiştir. Bu büyük bir merak uyandırıp, 1872'de Palestin Eksplorasyon Fond adlı İngiliz cemiyeti, uzman Drak'ı Hama'ya göndererek en mühim kitabenin kalıbıyla fotoğrafını aldırmıştır. İngiltere'nin Şam konsolosu Yüzbaşı Borton bir hıristiyan yerliden yararlanıp kitabelerin saman kağıdıyla kopyasını aldırarak neşretmiştir. 1874'te Halep İngiliz konsolosu Esken, Carablus harabesini gezmiş, Esken'in yerine atanan Henderson kazıları yönetmiş, elde edilen eserler British Museum'a nakledilmiştir.

20. Mösyö Davis Eskilerg, Külek boğazına yakın Ebiriz köyü civarında, Hitit kıyafetinde resmedilmiş bir mabutla karşısında elini yukarıya kaldırmış dua eder vaziyette bir rahip veya kralın gösterildiği bir kabartmaya dikkati çekmiştir. Maraş Zencirli, Kızılırmak sahilleri, Öyük, Boğazköy ve İzmir Nif'te ve diger yerlerde de bu şekilde birçok eser bulunmuş ve Hititlerin medenî tesir sahasının çok geniş olduğu anlaşılmıştır.

21. Hitit eserleri arasında bulunan iki başlı kartal heykelini, Hititlerden çok sonra Anadolu'ya gelen Selçukluların bir alamet olarak kabul ettiği anlaşılmaktadır. Almanların ise kartal sembolünü haçlı savaşlarında Selçuklulardan aldıkları Britannica'da bildirilmektedir.

22. Anadolu'da ve Suriye'nin kuzeyindeki bütün eserlerin Hititlere aidiyeti konusunda tartışma olmuş, bazıları bunların Hitit sanatının tesiri altındaki kavimlerce yapıldığını iddia etmiştir.

23. Hitit işaretleri Mısır hiyerogliflerinden ilk bakışta ayırdedilebilir. İlk olarak, Hitit kitabeleri ikisi hariç kabartmadır. Mısır'da ise kabartma kitabeye rastlanmaz. İkincisi, Mısır hiyeroglifleri daha işlek ve usta bir elden çıkmışken Hitit işaretlerinde bir acayiplik görülür. Hitit sanatında resim ve yazı Mısır sanatına göre daha ilkel kalmıştır. Ancak, Hitit şekillerindeki gerçeklik ve hayatiyet Mısır eserlerinde yoktur.

24. Oppert'e göre Hitit dili Sami grubundan değildir. Çok karışık şekil ve resimlerden oluşan Hitit yazısı da Mısır hiyerogliflerinden tamamen ayrıdır ve daha çok Amerika ve Yukatan'da Mayalara ait harabelerin duvarları üzerindeki kabartma işaretlere benzer.

25. Hitisar ile II. Ramses arasında imzalanan muahedenin bir Hitit heyetince gümüş bir levhaya Hitit harfleriyle kazınmış suretini inceleyen Says, yazıyı *Erme memleketinin hükümdarı Tarkudam* diye okumuş, çivi yazıları vasıtasıyla işaretleri çözerken Fenike harfleriyle birlikte kullanılan Kıbrıs alfabesinden de faydalanmış, böylece Kıbrıs alfabesinin Hitit işaretlerinin kısaltılıp daha pratik bir hale getirilmiş şekli olabileceği ihtimalini öne sürmüştür. Ama bu görüşe itiraz edildiği gibi, işaretlerin Says tarafından okunuşu da uygun görülmemiştir.

26. Hititler, ilişki kurdukları Asur ve Mısır medeniyetlerinden etkilenmişlerse de bir Hitit eseri diger iki sanat eserinden kolayca farkedilmektedir. Özellikle Anadolu'da yapılmış binalar ilk bakışta araziden ayrılamaz ve binaların duvarlarını oluşturan kayalar silsileyle uzanan dağ kayaları gibidir.

27. Hititlerin ırkı ve menşei konusunda ileri sürülen fikirler arasında zıtlık olup, bazı bilginler Sami, bazıları Ari ve bazıları da Turani olduklarını iddia etmiştir. Turaniliklerini savunanlar arasında Payzer başta gelir. Verayt, Says ve Amyand ise Hititlerin Sami ve Ari olduklarını tahmin etmiştir. Kabartma Hitit resimleri antropoloji bakımından Payzer'in görüşüne hak verdirir. Şimdilik, Payzer'in ileri sürdüğü görüş daha kuvvetli görünmektedir.

28. Payzer'in görüşü benimsendiğinde, Hititlerin Medya yolunu izleyerek Anadolu içlerine sokulup Kapadokya'yı işgal ve daha sonra da Torosları aşarak Suriye'nin kuzeyini zabtettikleri anlaşılır. Hititlerden sonra her asırda Türklerin akın akın bu yoldan Anadolu'ya geçmeye devam etmeleri, Keyahsar zamanında İskitlerin Medya'yı çiğneyerek Anadolu'ya girmeleri bu tahmini güçlendirir. Keldani-Asuri medeniyetinin temelini kuranların Turani oldukları görüşü de güçlü taraftar bulduğundan, Turani muhacirlerin Anadolu'da ve Suriye'nin kuzeyinde Hitit medeniyetini kurmuş olmaları uzak ihtimal değildir.

29. Hitit medeniyetinin önce Kapadokya'da mı, yoksa Hititler Suriye'nin kuzeyine yerleşip Asur ve Mısır arasına girdikten sonra mı geliştiği konusu tartışmalıdır. Böyle olsa da, Anadolu ve Suriye Hititleri birbirleriyle münasebetlerini kesmeyip yardımlaşmışlardır.

30. Anadolu'nun iki üç asır en mühim şehri, bugün enkazı mevcut olan Boğazköy olmuştur. Kilometrelerce uzunluktaki kalın duvarlar,

mabutları, kralları, rahipleri, askerleri gösteren kabartmalar burasının gerçek bir başkent olduğunu gösterir.

31. MÖ 10. asırdan sonra Anadolu'ya akın akın gelen muhacirler Hititlerin siyasi nüfuzunu kırar ve Lidya hükûmetinin merkezi Sard öne çıkar; daha sonra da güçlü bir hükûmet haline gelip özellikle Alyat zamanında Lidyalıların uzun mızrakları Kızılırmak sahilinde görülür. Vaktiyle diğer kavimleri kendi bayrakları altında toplayabilen Hititler bu istilaya karşı koyabilecek halde olmadıklarından Lidyalılar Boğazköy'ü zabtederek Hititlere son darbeyi vurur. Ondan sonra Hititler tarih sahnesinden çekilirler.

32. Hitit hükûmeti son bulmakla beraber Hitit medeniyeti uzun bir süre devam eder. Sanat ve askerlikçe de Küçük Asya kuvvetleri Hititlerin tesiri altında kalmıştır. Onların ayinlerinin izlerine Yunan dininde bile rastlanır. Bu ayinler Yunanlılara Frigyalılar ve Lidyalılar vasıtasıyla geçmiş olmalıdır. İlyada savaşlarında kullanılan meşhur savaş arabaları da Hitit kaynaklı olmalıdır.

33. Yunan sanatında da Hitit tesiri görülür; ama Yunanlılar Mısır ve Keldaniler hakkında bilgi verirken Hititlerden bahsetmezler. Çünkü, Yunanlılar Anadolu'ya yerleştiklerinde Suriye'deki Hitit hükûmetleri yok edilmiş, Kapadokya Hititleriyle Yunanlılar arasında Misyalılar, Frigyalılar, Lidyalılar gibi hükûmetler kurulmuştur.

Dilek'in altı ayrı sayısında yayımlanmış olan yazı dizisinin sadeleştirilmiş şekli aşağıdadır:

Teb ve *Ninova* kitâbelerinin tercümelerinden Mısır ve Asur'un, en güçlü zamanlarında Fırat ve Asi geçitlerini koruyan düzenli teşkilata sahip bir savaşçı milletle uğraşmak zorunda kaldıkları anlaşılabilir. Mısır anıtlarında ahlaksız *Hetalar*a karşı yapılan savaş ve kazanılan zaferlerden bahs edilir. Mısır şâiri *Pentaör* Kadeş savaşından sonra II.Ramses için yazdığı ünlü kasidede bu büyük hükümdarın kahramanlığını mübalağayla anlatırken *Hetalar*ın cesaretini gizlemez. Bu kasideden Hitit savaş arabalarının, Mısırlıları püskürttükden sonra Ramses'i fena halde sıkıştırdığı ve Ramses'in güçlükle kurtulabildiği anlaşılır. Öte yandan Asurlu kitabelerinde de *Hattiler*in mukavemeti zikredilir. *Heta* ve *Hatti* aynı isimdir. Kitabelerdeki izahat, II.Ramses'e Kadeş civarında hayli tehlikeli anlar yaşatan Hetalarla, Tıglat Flasarları, Asur-Nazirbalları, Selmasarları çok uğraştıran *Hattiler*in bir olduklarını gösterir. Bu hususta Asur ve Mısır kitabelerinin verdiği malumat uygun düşer. Bu kitabelerden ve Hitit

eserlerinden, evvela Anadolu'nun ortasında kurulan Hitit hükûmetinin daha sonra hakimiyet sınırını güneye doğru genişleterek Suriye'nin kuzeyini ele geçirip oradaki kavimleri itaat altına almayı başardığını anlıyoruz. Bu hükûmetin ağırlık merkezi önce Boğazköy *Pterya* civarıyken Suriye'nin kuzeyi alındıktan sonra Kargamış(Carablus) ve Kadeş şehirleri parlayıp Boğazköy önemini kaybetmiştir. Kargamış'ın mevkii çok mühim olup, Keldani ve Asur ile Suriye arasındaki kervan yolu bu şehirden geçerdi ve ayrıca bu şehrin civarında zengin madenler vardı. Bu savaşçı millet Suriye'nin kuzeyine yerleşince ticarete başlamış ve cengâverlik meziyetini biraz kaybetmiştir. Bununla birlikte, Mısır ordularına karşı yapılan savaşlarda Hititlerin diger Anadolu ve Suriye kavimleriyle müttefik olduklarına bakılır ve Mısır kitabelerinde müttefikler arasında en çok Hititlere önem verildigi dikkate alınırsa, geniş bir konfederasyondan ve bunda da hegemonyanın Hititlere ait bulunduğundan bahsedilebilir. Ayrıca Hititler hakkındaki malumatın çok az ve karışık olmasına rağmen bu milletin MÖ 14-7.asır arasında mühim bir rol ifa ettiği kabul edilebilir. Tevrat'ta bu kavmin adı "Hat, Hiti, çoğul olarak Hittim" diye geçer; fakat Büyük Ansiklopedi'de Hitit maddesinde Oppert, Tevrat'ın Hititleriyle Heta ve Hattileri karıştırmamak gerektigini söyler. Ona göre Tevrat'ta Hz.İbrahim zamanında Hebron dağlarında yaşadıkları zikredilen ve Hâm'ın oğlu "Şet-Het"e bağlanan kavmin Sami olduğunu kabul etmek gerekir. Hatta Oppert bunların özel isimlerine bakarak bir Kenanî veya Arâmî lehçesi kullandıklarını tahmin ediyor. Tevrat'ın çeşitli yerlerinde Het adına rastlanır. Mesela, Benîİsrail peygamberlerinden birisinin validem bir Het'ti dediği, Hz. Süleymanın mektubunu götürerek felakete uğrayan Oreyan'ın bir Het olduğu, Hz. Süleyman'ın sarayında Het kadınları bulunduğu ögrenilir. Ansiklopedya Britannika'da Tevrat'ın Hetleri, Hatti ve Hetalardan ayırdedilmez. Orada Hitit maddesinde verilen izahata göre Hititler Filistin'e kadar yayıldıktan sonra Benîİsrail hükûmetlerinin teşkili üzerine bunlardan bir kısmı İsraillilerin idaresi altında yaşamışlar ve giderek milli kültürlerini kaybederek ortadan kalkmışlarsa da Hitit hükûmeti Suriye'nin kuzeyinde daha uzun bir süre güçlü bir hükûmet hâlinde yaşayabilmiştir. Fakat bundan sonra Mısır ve Hitit ilişkileri kesiliyor. Benîİsrail hükûmetinin teşekkülünden sonraki Mısır eserlerinde Heta ismine rastlanamaması bu durumu teyit eder.

Tevrat'ın Tekvin bahsinde verilen şecere malumatında Het ismi Benî-Kenân listesinde Sayda ismiyle birlikte zikredilmiş, Hz.İbrahim'in ailesine mezar olarak satın aldığı mağaranın sahiplerinin de Het olduğu bildi-

rilmiştir. Hz. Yusuf'a inen vahiyde Het memleketlerinden bahsedildiği gibi Hz. Musa'nın Kenan ülkesini incelemek için gönderdigi casusların hikâyesinde de dağlarda yaşayan kavimlerin isimleri arasında Het adı da geçer. Hakimler faslında Hititler Kenanî kabileler arasında zikredilir. Bütün bunlardan anlaşılıyor ki Benîİsrail'in Mısır'dan çıkıp Filistin'e yayıldığı zamanlarda Hititler bu memleketde Şeria nehri geçitlerine hakim olan Kenanîlerle birlikte yaşıyorlardı. Benîİsrail bu geçitleri zorlayarak Filistin'e yerleştikten sonra gitgide nüfuzlarını artırıp, Hz. Davud ve Süleyman zamanlarında halkın bir kısmını temsile, digerlerini de kendilerine tabi kılmaya muvaffak oldular. Hitit kelimesi İngiliz yazarlara ait olup Tevrat ile Mısır ve Asurlu kitabelerinde bu kavmin adı Hitit olarak geçmez. Mısır kitabeleri okununcaya dek Tevrat'ın Hetleri dikkati çekmemişti. Bu kitabeler okunduktan sonra 18. sülaleden III. Ramses'e kadar Mısır mabedlerinin duvarlarında isimleri geçen Hetalarla Hetlerin aynı olması ihtimali düşünülmüş ve ciddi incelemeler bu düşüncenin haklı olduğunu göstermiştir. Önce Suriye kavimleriyle birlikte zikredilen Hetalar daha sonraki kitabelerde Mısır'ın en kuvvetli düşmanları arasında zikredilir. Çoğu kez hiyerogliflerde Hititlerden Kadeş düşmanı adıyla bahsedilir. Kadeş, Hama'nın güneyinde bir şehirdir. Bu şehir, nehrin sularıyla ada veya yarımada oluşturacak şekilde çevreleniyordu. II. Ramses'in Luksor mabedinin pilonundaki resimde Asi nehrinin taşmasıyla oluşan gölün Kadeş müstahkem mevkiini çevreledigi, gölden çıktıktan sonra nehrin sağa doğru aktığı görülmektedir. Bugün Kadeş şehri yoksa da Kadeş adıyla göl duruyor. Ramses'in anıtları üzerinde gösterilen göl bu olmalıdır. Eski Kadeş şehrini bu gölün kenarında aramalıyız. Ebülfidâ bu gölün Gedös adını taşıdığını ve muhtemelen yapay olduğunu yazar. Kadeş'in yerinde şimdi Humus vardır. Halbuki Humus, Asi nehri kıyısında olmadığı gibi gölden de iki saat uzaklıktadır. Göl bir setle meydana getirilmiştir. Halk arasında bu set İskender'e isnat edilir. Bu göle ilk kez dikkati çeken ve Kadeş'in onun civarında aranması gerektigini söyleyen Amerikalı Robertson olmuşdur. Ona göre kuzeyde üzerinde bir tepecik yükselen ada, duvarların harabesi olmalıdır. Hiksoslar'ı izleyerek Nil vadisinden çıkıp fetihlere başlayan Mısır ordularının izlediği yol Macedu-Kadeş yoluydu. İlk mukavemete Macedu müstahkem mevkiinde rastlanır, bundan sonra Kadeş'e doğru hareket edilirdi. Kadeş zabtedilirse galipler Asi vadisini izleyerek Hama-Halep-Kargamış yoluna çıkarlardı. Bu muzafferce yürüyüş sonucunda buraları Mısır hakimiyetini kabul ederek vergi verirdi. İlk büyük Mısır fatihi III.Tutmuzis Suriye'yi

çiğnemiş, Hititleri ve müttefiklerini yenmiş, şerefle Mısır'a dönerek zaferlerini kitabelerle teyit etmişti. Bununla birlikte Mısır ile Suriye'nin bağı çok zayıftı. Bu iki memleketi ayıran Sina çölü Mısır ordularının Suriye'yi kolayca tehdit etmesine mani olduğu ve Suriye seferleri müşkilatlı bulunduğu için, Mısır fatihlerinin dönüşünden sonra genellikle Suriye'de isyan çıkar, saltanatın değişmesi bu memleket kavimleri için bir kıyam işareti olurdu. O vakit tahta geçen hükümdarın işe yeniden başlaması gerekirdi. Bu faydasız seferler Mısır'ı yorup kuvvetinin tükenmesine sebep olmuştur. Bu Firavun'un generallerinden birisinin mezar kitabesinde bu şehrin muhasarasıyla oradaki savunma kuvvetinin izledigi usule dair bazı malumata rastlanır. Saltanatının 33. ve 39. senesine ait vergi cedvelinde esir, araba, hayvan, kıymetli taş, altın ve gümüş külçeleri gönderen büyük Hiti memleketi de gösterilir. 19. sülalenin kurucusu I. Ramses Mısır ordularını Suriye'ye girdirse de başarısının daimi olamayacağını anladığından Hitilerle bir muahede yaparak hiç olmazsa Suriye'nin güneyini korumak istemiştir. O zaman Hitit kralı Sapalel'di. Seti de Hititlerle kanlı savaşlar yapmaya mecbur olup birçok zayiat vererek Sapalel'i yenmiş ve zaferine aid menkabeleri Karnak'daki Amon madeninin büyük salonuna kazdırmıştır. Bu kazılardan Firavun'un savaştan esir ve ganimetlerle döndüğünü anlıyoruz. Mabeddeki resimlerden biri üçer üçer harp arabalarına binen Hitilerin muzaffer Seti önünden kaçtıkları gösterilmiştir. Bunu açıklayan yazılar arasında şu satırlara tesâdüf olunuyor: "İşte ahlâksız Hitiler!.. Haşmetpenah onların arasında bir katliam yaptı." Fakat bu övünmelere ve Hitiler için kullanılan aşağılayıcı tabirlere rağmen Seti, Sapalel'in halefi Morusar ile bir ittifak yapmaya mecbur olmuş, bu ittifak Seti'nin vefatına kadar bozulmamıştır. Fakat II.Ramses zamanında harp yeniden başlamış, Mısır fatihinin saltanatının dördüncü yılında Mısır ordusu yeniden Suriye'ye girerek Kadeş'e kadar ilerlemişti. Naharana-Nehreyn yani Fırat ve Asi arasındaki yerlerin hakimleri Hititler olduğu için Mısırlılar Irak yoluna çıkamıyorlardı. Kazandıkları zaferlere rağmen Mısır'ın en kuvvetli hükümdarları bile nüfuzlarını Asi nehrinin menbalarından ileride kuramamışlardı. Tutmuzis'e karşı savaşan Hitiler müttefik olarak Suriye kavimlerini bulmuşlar, II.Ramses zamanında ise onlar Likyalılar, Karyalılar, Miziyeliler, Truvalılar, Dardanyalıları ittifak içine almışlardı. Anlaşılıyor ki Hitiler, Tutmuzis ve Ramses arasında Küçük Asya'da nüfuzlarını takviyeye çalışmışlar, buradaki kavimleri tabiiyetleri altına almayı, hiç olmazsa onlara himayelerini kabul ettirmeyi başarmışlardı. Kadeş önünde Hitisar adındaki Hitit hükümdarı ile II. Ramses arasında iki

gün süren şiddetli bir savaş olmuştur. Mısır tarihlerine göre Hitit ordusunda 2500 harp arabası vardı. Yalnız Halep hükümdarı 18000 savaşçı getirmişti. Bu rakamların mübalağalı olduğu kabul edilse bile müttefiklerin Mısırlılardan daha kalabalık oldukları kesindir. Ramses'in ordusu daha düzenli olduğu için Hititler ve müttefikleri mağlup oldular. Fakat savaşın şiddetli zamanında Hitit harb arabaları Ramses'in muhafızlarını dağıtarak Firavun'u müşkil bir duruma düşürdüler. Ramses mabut Amon'a dua edip kendisini bu müşkil mevkiden kurtarmasını istiyor ve sonra ümitsizce bir saldırıyla ileriye atılıyordu. Bu saldırı sonucunda etrafındaki Hitit halkasını yarmış, Mısırlıların morallerini düzelterek Hitit ordusunu geri çekilmeye mecbur etmişti. Hitisar veya Hatusaru bu yenilgi üzerine Firavun'dan sulh istemiş ve bir antlaşma yapılmıştı. Fakat bu antlaşma Ramses'in Mısır'a dönüşünden kısa bir süre sonra bozuldu. Suriye yeniden Mısır'a karşı ayaklanmıştı. Ramses'in ordusu tekrar savaşa başladı. Bu savaş 15 yıl sürdü ve sonunda iki taraf da yoruldu. Ramses'in saltanatının 25.yılında bir muahede yapıldı ve her iki taraf ebedi bir dostluk taahhüt etti. Bu muahede gereğince her iki taraf tam bir eşitlikle anlaşarak cani ve firarileri iade etmeyi kabul etti. Bu savaş, diplomasinin en eski abidesi sayılır.[5] Muahedenin tam tercümesi Roje tarafından neşredilmişdir. Şampolyon muâhede metnini Karnak'ta bulmuştur. Bu muahede büyük bir taş üzerine kazınmıştır ve maalesef taş hayli kırılmıştır. Muahedeyi müteakip Ramses, Hitit hükümdarının büyük kızıyla evleniyor ve saltanatının 33. Yılında kayınpederini Nil vadisine davet ediyor. Teb'de dikilen bir taşta iki hükümdar bir arada resmedilmişdir. Meneftah zamanında da dostane ilişkiler vardı. Fakat ondan sonraki hükümdarlar zamanında Mısır'ın siyasi nüfuzu gitgide azaldı. İç ihtilaflar Mısır'ın Suriye ve Filistin'de bir varlık göstermesine engel oldu. Artık Mısır için Suriye'yi muhafaza imkânı kalmamış, güney eyaletlerinde bile hakimiyetlerini sürdürememişlerdi. Mısır'ın son büyük hükümdarı 20. sülaleden III. Ramses zamanında Mısır bir yandan Libya kavimleri, diger yandan Küçük Asya milletlerince kara ve denizden tecavüze uğruyor, III. Ramses Mısır'a doğudan saldıran müttefik Küçük Asya ve Suriye ordularını Peloz'da mağlup ediyordu. Fakat aynı zamanda batıdan da Libyalılar Nil vadisine sarktıklarından o, bu zaferden yararlanamadı. 32 yıl tahtta kalan bu Firavun, içte ve dışta Mısır'ı tehdit eden tehlikelere karşı gelmeye çalışmış, meziyetli bir hükümdar olduğu için Mısır'ın zaafını göstermemeyi

5 (Remov de Demond)da Jorj Peron(George Peron)'un makâlesi. Kaynak isim ve eserler, yazarın makalede Arap harfleriyle yazdığı şekilde aktarılmıştır.

başarmıştır. Fakat halefleri zamanında Mısır yine karışmış, 20. sülaleden 12. Firavun'un vefatını müteakip Heri ve Horo adındaki Amon mabedinin baş kâhini hükümdarlığı ele geçirmişti. Bu sırada Hitit ülkesinde ne gibi hadiseler oldugunu bilmiyoruz. Mısır kitabeleri de onlar hakkında bilgi vermiyor. Filistin'de Benîİsrail hükûmetinin teşekkülü üzerine Mısır ve Heti memleketi birbirinden ayrılıyor, ihtiyar ve yorgun Mısır, Sina çölünün kuzeyinde çıkan olaylarla ilgilenemiyordu. Mısırlıların son Suriye seferi 22. sülaleden Şeşonk zamanında Benîİsrail'e karşıdır. Şeşonk Kudüs'ü zabtedip Macedu'ya dek ilerlemiştir. Hititlerin Mısırlıların zaafından yararlanarak Suriye'yi zabt edememeleri, muhtemelen Asurlularca tehdit edilmelerindendir. Artık Kadeş eski önemini kaybetmiş, Hititler Asurluların yolu üzerinde bulunan Kargamış'ı korumaya çalışmışlardır. MÖ 12. asrın sonlarında I.Tıglat Falasar, Fırat nehrini atlayıp Suriye'nin kuzeyinde Arad şehri civarında Akdeniz kıyısına vardı. Bu korkunç fatih geçtigi yerlerde kendisine karşı koyanları acımasızca öldürüp şehirleri yağmaladı. Kommojen havalisi Tıglat Falasar'ın ordularınca çignendi. Tıglat Falasar'ın, Kargamış'ı zabtetmiş mi, veya yanından mı geçmiş olduğu belli değildir. Garb fütuhatını tasvir eden kitabede Kargamış adının geçmemesinden Asurlu ordularının bu müstahkem mevkide vakit kaybetmek istemedikleri anlaşılır. Tıglat Falasar'ın torunu II. Asur Nazirabal, Kargamış civarında Hititlere yenilerek dedesinin fütuhatını elden çıkarmıştı. Bu galibiyetten sonra Hititler iki asra yakın rahatladılar. Fakat MÖ 877'ye doğru III. Asur Nazirbal Naharana'yı işgal etti. O sırada Hititlerin arasına tefrika girmiş olup Mısır savaşlarındaki gibi bir reise uymuyor ve ortak tehlike karşısında bile birleşemiyorlardı. Kargamış hükümdarı Sangar mukavemet edemeyeceğini anlayarak Asurlu ordularına şehrin kapılarını açtı ve diger Hitit prensleri de onu izlediler. Fenike şehirleri Asur Nazirabal'a itaat ettiler. Asur hükümdarı deniz kıyısına gelince silahlarını çıkarıp Asur mabutlarına kurbanlar sundu. Mabude İstar adına yaptıracağı mabed için Lübnan dağlarından kestirdigi sedir ve servi ağaçlarını Kalak nehrine gönderdi. Asur Nazirabal'ın halefi Salmanasar Haleb'i zabtetmiş ve Şam hükümdarı Ben-Hadad'ın idaresi altında toplanan Benîİsrail, Arap yerliler, ücretli Mısırlılar ve Hititlerden oluşan müttefikleri Hama şehri civarında yenmişti. Asurlu kitabelerine göre müttefik ordusunun on bin piyadesi Hama'dan gönderilen Hititlerden oluşuyordu. Bununla beraber Salmanasar Şam'ı alamayıp ihmale mecbur kalmıştı. Artık Hiti hükûmeti alçalmağa başlamıştı. Benîİsrail peygamberleri o zamanda büyük Hama'nın eski gücünü kaybettigini ima ediyorlar. Tıg-

lat Falasar'ın vergi veren tâbileri listesinde Kargamış hükümdarı Piziris'in geçmesi bunu göstermektedir.

III. Tıglat Falasar'ın ölümünden sonra Piziris istiklalini geri almak için ayaklandıysa da yeni hükümdar Sargun güçlü bir orduyla Piziris'i mağlup edip Kargamış'ı zabtetti. Piziris zincirler içinde tebeasıyla birlikte Asur'a nakledilip Kargamış şehrine de Asurlular yerleştirildi (MÖ 817). Kargamış'ın düşmesi ve Piziris'in feci akıbeti tüm Suriye kavimlerini korkuttu. Tarihin tanıdığı son Hitit hükümdarı olan Piziris'in esaretiyle sonuçlanan savaştan sonra Suriye'nin kuzeyinde Hititler Asurluların idaresi altında yaşamış ve tarih sahnesinde bir varlık gösterememişlerdir.

Ansiklopedya Britannika'da Hitit eserlerinin bulunduğu yerleri gösteren küçük bir Anadolu haritası olup, gözden geçirilirse Suriye ve Anadolu'nun her tarafında Hititlerden kalan eserlere rastlanılır. Anadolu'nun sinesi arkeoloji bakımından çok az karıştırılmıştır. Bazı Amerikalı, İngiliz ve Alman bilginleri Hititlerle fazla meşgul oldukları halde bu en eski Anadolu medeniyetini kuran kavim hakkındaki bilgilerimizi artıracak ciddi kazılar yapılmamıştır. Ötede beride, varlığından köylüler vasıtasıyla haberdar olduğumuz kitabeler, resimler, tesadüfen ele geçirilen mühürler, ziynet eşyası, Hitit sanatı hakkında bir fikir edinmemizi sağlayan, fakat Hitit tarihini teşkile asla yetmeyen bu dağınık vesikalar üzerine ancak birbirine uymayan varsayımlar yürütülmüştür. xMesela, ortak vasıflar taşıyan bu eserlerin hepsinin Hititlere ait olduğu veya bir kısmının onların tesiri altındaki diğer kavimlerce meydana getirildiği ciheti çözülememiş, bütün bu eserler devirlere dağıtılamamıştır. Bir uzman heyetçe Boğazköy, Carablus gibi tanınmış Hitit merkezleri civarında yapılacak araştırmalar sonucunda eski tarih bakımından çok değerli eserlerin ortaya çıkması muhtemeldir. Böylece bir yandan milattan binlerce sene önce Suriye ve Anadolu'da çok mühim bir rol oynadıkları anlaşılan Hititlerin mazisi aydınlatılacak, diger yandan da Mısır ve Asurlu belgeleri yeni belgelerle karşılaştırılabilecek ve belki de bu iki milletin tarihlerinde bazı noktaların düzenlenmesi gerekebilecektir. Bu konuda en mühim görevin, Anadolu'nun sahibi olmamız sebebiyle bize düşmesi şüphesizdir. Anadolu'nun eski eserlerce en zengin ülkelerden olduğunu unutmayalım. Bize komşumuz küçük Bulgaristan bir örnek olabilir. Orada her kaza merkezinde tiyatro binası içinde bir müze kurulmuştur. Kaza içinde yapılan kazılar sonucunda elde edilen eski eserlerin en kıymetlileri başkente gönderildikten sonra kalanları bu müzelere yerleştirilmiş ve eserler uzmanlarınca tasnif edilmiştir. Mesela Trakya tarihi hakkında in-

celemelerde bulunmak isteyenler küçük Flibe müzesinden çok değerli bilgileri alabilirler. Bizde de meşrutiyetten önce idadilerde birer müze kurulması emredilmişse de buralarda toplanan eserler tesadüfen elde edilen birkaç kırık heykelle, kıymetleri belirlenememiş bir iki kitabeden ibaret kalmıştır. Halbuki Anadolu birçok medeniyetin beşiği ve mezarı olmuştur Üzerinde yaşadığımız toprakların göğsünde kim bilir kaç hükûmetin enkazı, metrukatı vardır. Eski tarihin açılmamış esrarlı kapılarının anahtarları bizim topraklarımızda gömülüdür. Bugün Avrupa müzelerini zenginleştiren eserler hep bizim memleketimizden aşırılmıştır. Maalesef biz onların kıymetlerini takdir edememiştik. Müzemizi süsleyen sınırlı sayıda eseri de merhum Hamdi Bey'le şimdiki müze müdürü Halil Bey'in himmetlerine borçluyuz. Ancak bu iki yüksek sima sayesinde bugün biz de hiç olmazsa başkentimizde bir müzemiz vardır diyebiliyoruz. Müzemizde Hititlere ait çok az sayıda kıymetli eserler de vardır. Herhalde, Hitit muammasının çözülmesi için bilgince bir araştırmaya ihtiyaç vardır. Bu muammanın çözülmesi bizim için merakı mucip bir hadise olarak görülmelidir. Çünkü Payzer gibi yetkili bazı bilginler Hititlerin Türklerle aynı soydan olduklarını iddia etmektedirler. Onların bu tahmini güçlenir, medeniyet tarihindeki kıdemimizi ispat eden yeni bir delil daha elde edilirse tabii olarak memnun olacağız. Anadolu'da ve Suriye'de Hitit eserleri eskiden beri biliniyordu. Fakat bunları isimleri bilinen kavimlerden başkasına isnat etmek düşünülmüyordu. Meselâ Nif'deki Hitit cengâverlerinin resim ve yazılarını Yunan tarihçileri doğrudan doğruya Besez ve Setris ünvanıyla anılan II. Ramses'e bağlıyorlardı. Hitit yazısıyla, Mısır hiyeroglifi arasındaki fark onların dikkatini pek çekmemişti. Elde edilen tarihî vesikalar Ramses'in Toros eteklerine bile varamadığını ortaya koymaktadır. Bundan başka gerek yazı, gerek her iki medeniyete ait sanat eserleri arasındaki fark çok açıktır. Artık Suriye'de ve Anadolu'da Mısırlılar ve Asurlularla akrabalığı olmayan cengâver ve medeni bir milletin yaşadığından kimse şüphe etmiyor. Bugün bu büyük milletin tarihini kurmak için kitabelerdeki esrarengiz yazıyı okumak ve bunun için de iki lisanda ve iki yazıda bir kitabe ele geçirmek kalıyor. Eski eserler bilginlerini önce ilgilendiren Hitit eserleri Hama'daki yazılı taşlardı. 1812'de Arabistan'da Müslüman kıyafetiyle bir seyahat yapan Borkhard Hama pazarında üzerinde garip şekiller bulunan bir taş gördü; fakat buna fazla önem vermedi. Bunun tarihte mühim bir rol oynamış, hayatı meçhul bir kavme ait olduğunu hiç düşünmedi. Borkhard'ın eserinde bahsettigi bu taş kimseyi düşündürmedi. 1870'de Şanı'daki Amerika konsolosuyla bir

protestan misyoneri olan rahib Cezob Hama'daki yazılı taşların kalıbını almak isteseler de halkın tehdidi karşısında başarılı olamadılar, yalnız yazıları kopya etmek üzere bir arapla pazarlığa giriştiler ve arabın elde etdigi bozuk ve düzensiz bir kopyayı konsolos Conson neşretti. Bu büyük bir merak uyandırdı. 1872'de Palestin Eksplorasyon Fond adındaki İngiliz cemiyeti Suriye'ye ait bir eserin sahibi olan ve oralarını iyi tanıyan Drak'ı Hama'ya gönderdi ve en mühim kitabenin kalıbını ve fotoğrafını aldırdı. Fakat şehirde gürültü kopunca diger taşlardaki yazıların kalıp ve fotoğrafını almaktan vazgeçti. İngiltere'nin Şam konsolosu Yüzbaşı Borton bir hıristiyan yerliden yararlanarak kitabelerin saman kağıdıyla kopyasını aldırıp neşretti. Taşlardan birisini satın almak isteyince sahibi kendisinden 200 frank taleb etdi; başka talipleri de çıktı. Talebin çokluğu taş sahiplerinin hırslarını artırdı. Halk, taşlar üzerindeki yazıları hazine keşfine yarayan tılsımlar sanmaya başladı. Bunun kitabelerin tahribine sebebiyet vermesinden de korkuluyordu. Nitekim Drak ve Şimit'in Halep'te buldukları bazalt kitabenin kopyasını almalarını müteakip taş halk tarafından parçalandı. Meşhûr Meza kitabesi de böyle kırıldı. Hama taşlarının da bu akıbete uğraması ihtimali vardı. O sırada Bâb-ı Âlî'ce ıslahat yapmak üzere Suriye'ye gönderilen Subhi Paşa halkla temas etmek üzere devre çıkacak, Hama'ya da uğrayacaktı. O sırada Şam'da bulunan Verayt adındaki bilgin de paşanın davetiyle seyahate katıldı. Taşlar yerlerinden güçlükle aldırılıp kalıpları çıkarıldı. İngiliz müzesine ve Palestin Eksplorasyon Fond'a gönderildi. Bilahere bu türden taş ve kitabelere Irak sınırında da rastlandı.(1874) Halep İngiliz konsolosu Esken, Birecik şehrinden yaya olarak altı saat uzaklıkta Fırat'ın sağ sâhilinde, araplar arasında Carablus denilen harabeyi gezdi. Bazı seyyahlar harabeyi görüp tasvir etmişler; fakat Carablus kelimesinin delalet ettigi manayı derinleştirmeye lüzum görmemişlerdi. Bu isim Rumcadan alınmıştı ve Hiyerapolis, mübarek şehir demekti. Hiyerapolis'ten önce burada başka bir şehrin bulunduğu anlaşılıyor. Esken'in eski kalenin enkazı arasında rastladığı eserler bunu gösteriyordu. Gerçekten, nehrin yatağından 30 m uzakta bazalt taşlar ve direkler bulunmuştu. Bu eserlerle Esken, Mısır ve Asurlu kitabelerinde anılan ve çok sağlam olduğu bildirilen meşhur Kargamış harabesini bulduğunu zannetti. Jorj Şimit de ona katıldı ve Carablus'u üç defa gezdi ve üçüncüsünden birkaç hafta sonra tutulduğu hummadan vefat etti. Fakat vefatından önce Carablus kazılarının sağlayacağı ilmî faydalardan bahseden bir mektup yazdı ve bu mektup gereken etkiyi yaptı. İngiltere müzesi adına kazılarda bulunabilmek için ferman alındı. O sırada Esken

de Halep'ten kaldırıldı ve yerine atanan Henderson kazıları yönetti ve elde edilen eserler British Museum'a nakledildi. Yalnız fazla ağır olan ve o kadar önemli görülmeyen birkaçı yerlerinde bırakıldı. Bu sırada Mösyö Davis Eskilerg Kilikya kapıları adını verdikleri Külek boğazından o kadar uzak olmayan bir köy (Ebiriz) civarında bir kaya içine oyulmuş bir kabartmaya dikkati çekti. Kabartmada mabutla kral veya rahib görülüyordu. Mabut Hitit kıyafetinde büyük olarak resmedilmiş, karşısında rahip veya kral elini yukarıya kaldırmış olduğu halde dua eder vaziyette gösterilmişti. Bu kabartmada esrarengiz işaretler göze çarpıyordu. Maraş'ta Zencirli'de, Kızılırmak sahillerinde Öyük ve Boğazköy'de İzmir'e civar olan Nif'te ve Anadolu'nun diger yerlerinde bu şekilde birçok eserler bulununca bu, hayatı çok az aydınlatılan milletin medenî tesir sahasının zannedildiginden çok geniş olduğu anlaşıldı. Hama kitabelerindeki işaretler yalnız kayalarda, mabet ve saray taşlarında değil, sert taşlardan yapılan ve ticarî işlerde kullanılmış olması muhtemel mühürlerde de görüldü. Mösyö Layard Ninova'nın bir mahallesi demek olan Kuyuncuk'ta Senahrib'in sarayında pişmiş külden mamul ve aynı işaretleri taşıyan mühürler elde etti. Bunlar hiç şüphe yok ki, Asurlu fatihlerince Hitit memleketine yapılan akınlarda elde edilmişti. Elde edilen Hitit eserleri arasında bir de iki başlı bir kartal heykeli vardır ki Hititlerden çok sonra Anadolu'ya hakim olan Selçukluların bunu bir alamet olarak kabul ettikleri anlaşılıyor. Sivas Sultanîsi müzesinde Selçuklulara ait bir kale bedeninden alınan taş üzerinde iki başlı bir kartal kabartması görülmektedir. Almanların haçlı savaşlarında bu kartal resmini Selçuklularda görerek onlardan aldıkları Ansiklopedya Britannika'da bildirilmektedir. Bunun doğruluk derecesi hakkında kesin bir şey söylenemese de, Selçukluların iki başlı kartalı Hititlerin eserlerinden, Almanların da Selçuklulardan aldıklarını iddia etmek garip görülemez. Müze-i humayundaki Hitit eserleri arasında bulunan, vücudunda Hitit yazıları görülen Maraş arslanı dikkate değerdir. Sivas Sultanîsinde bulunan biri mermer, digeri bazalttan mamul iki kırık arslan heykelinin de Hititlere ait olması muhtemeldir. Ancak bu heykeller üzerinde yazı yoktur. Kayseri Sultanîsi avlusunda bir metre kalınlık ve yükseklikte siyâh bir kaya vardır ki bunun dört yüzü de Hitit işaretleriyle örtülmüştür. Acaba Anadolu'nun her tarafında, Irak hudutlarına kadar Suriye'nin kuzeyindeki bütün bu eserlerin hepsi Hititlere mi aittir? Bu hususta bilginler birleşememişlerdir. Bazıları, aralarındaki bazı farklara bakarak bunların Hitit sanatının tesiri altında kalan diğer kavimlerce yapıldığını iddia etmektedirler. Bu iddia

değersiz olmamakla beraber, bu eserlerin devamlı ve kuvvetli bir hükûmet, parlak bir medeniyet kurdukları şüphesiz olan Hititlerce çeşitli asırlarda meydana getirildikleri de ileri sürülebilir. Her halde mesele basit değildir. Bugünkü bilgilerimizle bu hususta bir hükü vermeye kalkışmak doğru olmaz. Hitit yazıları okununcaya dek kesinî fikirlerden kaçınmak zaruridir.

Hitit işaretlerini Mısır hiyerogliflerinden bir bakışta ayırdetmek mümkündür. İlk olarak, kuzey Suriye'de ve Anadolu'da elde edilen Hitit kitabeleri ikisi hariç kabartmadır. Halbuki eski sülalelere ait birkaçı hariç Mısır'da kabartma kitabeye rastlanmaz. İkinci olarak, Mısır hiyeroglifleri daha işlek ve usta bir elden çıkmışken Hitit işaretlerinde bir acayiplik görülür. Hitit sanatında resim ve yazı, Mısır sanatına göre daha ilkel kalmıştır. Bununla beraber bazı Hitit şekillerinde görülen doğruluk ve hayatiyetten Mısır eserleri mahrumdur. Tamamen Hitit işaretleriyle örtülü olup aslı müze-i humayunda ve alçıdan bir nümunesi Fransa'da Trokadero müzesinde bulunan Maraş arslanının sağ pençesinde ve bögründe resmedilmiş olan tavşanların vaziyeti çokr tabiidir. Sonra Hitit kitabelerinde işaretler yatay çizgilerle ayrılmıştır. Ayrıca 10 cm.lik aralıklarla dikey ve kısa çizgilerin çizildiğini görülür. Halbuki, bu Mısır kitabelerinde yoktur. Oppert'e göre henüz çözülememiş Hitit kitabelerindeki dilin Sami olduğuna dair hiçbir emare yoktur. Yazı çok karışık şekil ve resimlerden müteşekkildir. Bu şekiller nadiren tanınan bir şey hatırlatırlar ve Mısır hiyerogliflerinden büsbütün ayrılırlar; daha ziyade Amerika'da Yukatan'da Mayalara ait harabelerin duvarları üzerindeki kabartma işaretlere benzerler.[6] Küçük Asya ve Suriye'de bulunan kitabelerde işaretlerin Mısır hiyerogliflerinden ayrı olduğu gerçekleşince bunların eski tarihte mühim bir rol oynayan ve bu mıntıkaya hakim olan bir kavme ait olması gerektiği sonucu çıkar. Bu kavim, ancak Mısır ordularına karşı Batı Asya'nın bütün kuvvetlerini toplayabilecek kadar nüfuz ve güç sahibi olan Hititler olabilir. Esasen Mısır vesikaları da Hititlerin yazıları olduğunu bildirmektedir. Mısır kitabelerinden öğrendigimize göre Hitit hükümdarlarının da firavunlar gibi kâtipleri, savaşta hükümdarlarının yanında bulunan mühürdarları vardı. Kadeş savaşında Hititlerin kaybettiği devlet adamları arasında mirahur Hitisar ve hizmetçilerin reisiyle kâtip Halebsar bulunmakdadır. 15 sene sonra Halebsar'ın bir halefi belki hükümdar Hitisar ile II. Ramses arasında imzalanan muahedenin dakikasını kaydetmişti. Mu-

6 "Maya" medeniyeti hakkında ma'lûmât edinmek isteyenler, "Kont Dö Perinbi"nin Vustâ Amerikadaki harâb şerhlere dâir yazdığı esere mürâcaat etmelidir.

ahede şartları iki hükümdarca görevlendirilen delegeler arasında tartışılmış ve maddeler kararlaştırıldıktan sonra bir Hitit heyeti muahedenin gümüş levha üzerine kazınmış bir suretini onaylanmak üzere Ramses'e getirmiştir. Karnak'taki kitabede bu levha üst kısmında bir halka bulunan dikdörtgen bir sütun olarak resmedilmiştir. Her halde bu levhada muahede metni Hitit harfleriyle yazılıydı. Bir gün bu metni içeren gümüş levha bulunursa arkeoloji için mühim bir hadise olacaktır. O zaman Mısır lisanı ve yazısıyla yazılmış metin, Hitit metninin halline yarayacak ve Reşîd kitabesinde Yunanca yazıların hiyerogliflerin hallinde gördüğü hizmeti görecektir. Şimdiye dek iki dil ve yazıda yalnız bir küçük belge elde edilmiştir. Bu vesikanın aslı kaybolmuşsa da sureti mevcuttur. Asıl vesika Britanya müzesine sunulmuştu. Bu bir portakal kabuğunun yarısı kadardı. Levhanın içbükey yüzünün merkezinde ayak üstünde mızraklı bir savaşçı ve iki yanında da meçhul bir yazının işaretleri vardır. Yazılar ve resim bir daire içine alınmış, dairenin etrafına da çivi işaretleri çizilmiştir. Levhanın garip şekli şüpheyi çektiği için satın alınması uygun görülmedi; yalnız kalıpları alınıp bir çekmeceye konuldu. Dr. Mortman'ın andıçında belirttiği bu levha Says'ın dikkatini çekti ve tavsifine bakıp levhadaki yazıyla Kapadokya kayalarında görülen yazının aynı olduğu fikrine kapıldı ve akademiye yazdığı bir mektupla levhayı istedi. Mektubuna gelen cevapta levhanın nasıl reddedildigi hikâye edilip suretin de kendisine gönderildigi bildirildi. Says suret üzerinde uğraşmaya başladı ve nihayet altı işaretin kıymetini büyük ihtimalle belirledi.[7] Kolay çözülen kenardaki çivi yazı şu şekilde okundu: Me e-Tarkum-mesar-mat Ermeegu Tarkudamus reks tere orbi: *Erme memleketinin hükümdarı Tarkudam.* Hükümdarın ismine az çok değişik olarak Roma ve Yunan kâtiplerinin zikrettiği Kilikyalı mühim şahıs isimleri arasında da rastlanıyor. Tasit ve Diyon Kasiyus "Tarkundimatus" adında bir prensten bahsettikleri gibi paralarda ve Plotark'ın eserinde Tarkundumus ismi görülüyor. Kilikya şehirlerinden birinin rahibinin adı da "Tarkundimatus"tur. Dolayısıyla Tarkudam'ın Kilikya hükümdarlarından birinin ismi olduğu kabul edilebilir. Kilikya toroslarına Yunan coğrafyacılarının "Arima" adını verdiklerine bakılırsa kitabedeki "Erme" nin de o havalinin adı olduğuna hükmedilebilir. Zorluk, resmin yanındaki işaretlerin çivi işaretlerin tam

7 Hitit kitabeleriyle en çok uğraşanlar başta Verayt ve Says olmak üzere Jorj Perov, Oppert, Ramsay, Human Postayn ve son zamanlarda Payzer'dir. Bunlar arasında bu kavim hakkındaki ciddi incelemeleriyle öne çıkan Says, İngiltere'nin yüksek bilginlerindendir. Filoloji ve arkeolojiye dair kıymetli eserler meydana getiren bu kişi büyük bir bakış, kavrayış ve vukuf gücüne sahiptir. Eski medeniyetlerin eserlerini yerlerinde inceleyip keşiflerden tarihi aydınlatacak faydalı sonuçlar çıkaran bu zatın asıl şöhretini sağlayan Hitiler hakkındaki ciddi incelemeleri olmuştur.

karşılığı olup olmadığını tayindeydi. Says birçok delil serdederek her iki yazının aynı kelimelerden oluştuğunu iddia etti. Says çivi yazıları vasıtasıyla meçhul işaretleri çözmeye çalışırken Kıbrıs elifbasından da faydalanmıştır. Kıbrıs yazısı bu adada Fenike harfleriyle birlikte ilk Batlamyus hükümdarları zamanına kadar kullanılmıştır. Kıbrıslılar Fenike harflerini kabul etmekle beraber eski yazılarını da terketmemişlerdir. Mösyö Says'a göre Hitit elifbası ile Kıbrıs elifbası aynı olmamakla beraber birbirine yabancı da degildir. Gerçi Hitit işaretleri 120 ve Kıbrıs harfleri 60'tır; fakat işaret sayısının Kıbrıs elifbasındaki azlığı o ıun Hitit elifbasıyla münasebeti olmadığına delalet etmez. Sonra bazı işaretler arasında, mesela altı tanesinde benzerlik çok dikkate değerdir. Acaba hiyerogliflere göre hiyeratik ve demotik isimleri verilen yazılar ne ise Hitit işaretlerine göre Kıbrıs elifbası o mudur? Acabâ Kıbrıs elifbası Hitit işaretlerinin kısaltılıp daha pratik bir hale getirilmesinden mi meydana gelmiştir?

Hitit yazısı hakkında Says'ın görüşüne itiraz edilmiştir. Says, Kıbrıs harfleriyle Hitit işaretleri arasında bir ilişki bulduğunu söyleyip bunu ispata çalışmıştı. Halbuki Hititlerle uğraşan diğer bilginlerden bazıları bu ilişkiyi kabul etmiyor ve bu işaretlerin Says tarafından ileri sürülen okunuşunu da uygun görmüyorlar. Says'ın Hititler hakkındaki uzmanlığı inkâr edilemese de meselenin daha çok su götürür yanı olduğunu da kabul etmek gerekir. Dolayısıyla diğerlerinin de fikrlerini reddetmek uygun değildir. Yazı hakkında olduğu gibi Hititlerin menşeleri ve sanatı hakkında da tartışmalar yapılmış, fakat kesin bir hüküm verilememiştir. Bu karışık mesele üzerindeki tartışmalar ve çeşitli müelliflerin Hitit eserlerinin tedkikinden çıkardıkları birbirine aykırı sonuçlar büyük bir cilt tutabilir. Verayt'ın "Hitit imparatorluğu" adlı eserinde birçok eksiklik bulunduğu, bunun bir bilgi mecmuası olduğu yetkililerce bildiriliyor. Bakalım müstakbel araştırma ve bulgular bu sahada eski eserler ilmini hangi noktaya getirecektir.. Perov, Hitit sanatının başlıca vasfının bu sanat ürünlerinde zayıf bir bedâatin görülmesi olduğunu söylüyor. Hititler Fırat vadisi vasıtasıyla Keldâniye, Asî ve Şeria nehri vadileri vasıtasıyla da Mısır'la ilişkiler kurmuşlardır. Bu eski medeniyetlerin örnekleri onlara medenileşmede yardım etmiştir. Bu kavme ait heykel ve resimlerde Mısır ve Keldâniye nümunelerinin tesirini görmekteyiz. Ramses, Suriye seferleri sırasında bir Hitit şehrinde kendi heykelini bulmuştu. Şüphesiz bu, Hititler tarafından zabtedilen bir Mısır şehrinden alınmıştı. Hitisar (Hatusaru) da Mısır'ı ziyaret etdiginde Teb ve Memfis şehirlerinin abidelerine hayran olmuştur. Zabtedilen Mısır mevkilerinden alınan eserler ve ziyarette

Hitisar'ın hayranlıkla seyrettigi abideler Hitit sanatı üzerinde tabii olarak tesirsiz kalmamıştır. Fakat bu tesirin o kadar fazla olmadığını söylemek gerekir. Gerçekte direkt Mısırlıların taklit edildiği eserlerden iki tanesi zikredilebilir: bir kralın başında görülen ve arkeologlarca kanatlı küre adıyla tanınan alamet ve bir de Öyük'te sarayın eşiğinin iki yanında bulunan isfenksler. Keldânî ve Asurlu taklidi daha açıktır. Boğazköyü'nde birbiri üzerine konulmuş taraçaları ile Irak binalarını andıran harap bir bina vardır. Öyük'te yapay bir tepe üzerinde yapılmış saray da nakışları, tezyinatı, vaziyet ve sairesi bakımından Ninova sarayının küçük bir örneğidir. Muhtemelen saray eşiğinin iki yanında bulunan ve isfenks taklidi sayılan heykeller de gerçekte kanatlı boğaların taklididir. (Pterya) Boğazköyü'ndeki sarayda da Asurlu tesirinin önemli olduğu iddia edilmektedir. Suriye'de ve Anadolu'daki Hitit eserlerinin Asurlularda olduğu gibi kabartma resimlerden oluşması, heykel yapmaya rağbet edilmemesi, (Pterya) Boğazköy ve Öyük saraylarını süsleyen kayalarda Asurlu sanatkârlarının konularını oluşturan şekillere, mabutlara, cin, hükmdar ve muharip alaylarına rastlanması bu iddiayı güçlendirmektedir. Asurlu ve Mısır sanatlarının Hitit sanatı üzerindeki etkilerini onaylamakla beraber bu sanatın özelliğini de söylemeye mecburuz. Bir Hitit eserinin diger iki sanat eserinden ayırımı çok kolaydır. Mısır ve Asurlu tesirlerinden büsbütün kurtulamamakla beraber Hitit mimarisinde de özelliğin bulunduğu inkâr edilemez. Bilhassa Anadolu abidelerinde bu özellik daha açık olup, burada yapılmış binalar bir bakışta araziden ayrılamaz ve binaların duvarlarını oluşturan kayalar dağ kayalarının uzanması gibi görünüp göz onları çoğu kez karıştırır. Yarımadanın her tarafında kayaların oyulmasıyla yapılıp cepheleri süslenmiş mezarlar, kayalarla yapılmış evler, kale merdivenleri, duvarlar, burçlar, kapılar göze çarpar. Birbirinden uzak yerlerde bulunmuş eserlerde aynı kabartma işaretler, şekillerde aynı durum, aynı nisbet ve teferruat vardır. Diyelim ki Lidya, Frijya ve Kapadokya kabartma insan resmlerinde şöyle ortak bir örnek var: ileriye doğru götürülmüş bir vücut, oldukça açık bacaklar, kollarından biri uzanmış, el az çok kalkmış, diger kol da vücudun üzerine katlanmış. Bu benzerlik yalnız yüzün ifadesinde ve vaziyette değil, kıyafette de mevcuttur: başlık, ucu sivri geriye doğru eğilmiş bir külah; ayakkabılarının da uçları sivri ve yukarıya doğru bükülmüştür. Bütün resimlerdeki şahıslar üzerinde dar, beli kemerle sıkılmış kısa bir gömlek görülmektedir. Bu gömlek dize doğru bir şeritle son bulmuş, kemere bir hançer takılmıştır. Yalnız cinler, mabutlar, hükümdarlar bol ve uzun elbise içinde gösterilmişlerdir.

Mısır resimlerinde Hitisar'ın, Teb mabedinde Ramses'in kazandığı zaferi gösteren resimlerdeki Hitit cengâverlerinin elbisesi, serpuşlar ve ayakkabıları da böyledir. Hitit resimlerinde yüz ve vücut biçimleri Ari ve Sami örneklerden uzak olup, boy uzun degildir; boyun ve bilekler kalın, vücut tıknaz ve güdüktür. Turanilerde olduğu gibi çehrenin çizgileri şiddet ve kuvvet anlatır. Bu, Asurlu eserlerinde de vardır.

Medeniyet tarihinde mühim bir mevki tutması gereken bu kavmin ırkı ve menşei, Anadolu ve Suriye keşiflerine ve eski eserler bilginlerinin tüm gayretlerine rağmen maalesef aydınlatılamamıştır. İleri sürülen fikirler arasındaki zıtlık dikkate değerdir. Hititlerin sanat tarzını bulunan eserlerden sınırlı olarak biliyoruz. Fakat esatir, din ve lisanları hakkında kesin bir fikir orataya koyamıyoruz. Bir defa yazıları okunup lisanları anlaşılsa o zaman kolayca bulunan eserlerden yararlanılacak ve çoktandır çok önemli bilgin şahısların çözmeye çalıştıkları tarihî düğüm kolayca çözülecektir. Hititler hangi ırka mensuptur? Bazı bilginler Sami, bazıları Ari ve bazıları da Turani olduklarını iddia ediyorlar. Turaniliklerini savunanlar arasında özellikle Payzer zikre değerdir. O bu konuda Verayt, Says ve Amyand'ın varsayımlarını önemli deliller ileri sürerek kabul etmiyor ve Hititlerin Sami ve Ari olmalarına ihtimal vermiyor. Kabartma Hitit resimleri antropoloji bakımından onun fikrine hak verdiriyor. Bu fikir benimsendiği takdirde Hititlerin Anadolu'ya nereden geldikleri ve Suriye'nin kuzeyine nasıl yayıldıkları meselesinin çözülmesi gerekir. Bu o kadar zor olmasa gerek; hiç şüphesiz Medya yolunu izleyerek Anadolu içlerine sokulup Kapadokya'yı işgal ve daha sonra Torosları aşarak Suriye'nin kuzeyini zabtetmişler. Nitekim Hititlerden sonra her asırda Türkler akın akın bu yoldan Anadolu'ya geçmeye devam etmişlerdir. Keyahsar zamanında İskitlerin Medya'yı çiğneyerek Anadolu'ya girdikleri malumdur. Sümer-Akad da denilen Keldanistanda yerleşip Keldani-Asuri medeniyetinin temelini oluşturan parlak medeniyeti kuranların Turani oldukları, bunlara ait kitabelerdeki lehçenin Turani olduğu fikri kuvvetli taraftar bulmuştur.[8] Güneyde Sümer-Akad medeniyeti meydana getiren Turani muhacirlerin Anadolu'nun ortasında ve Suriye'nin kuzeyinde Hitit medeniyeti kurmuş olmaları uzaksanabilir mi? Acaba Hitit medeniyeti önce Kapadokya'da mı kuruldu; yoksa Hititler Suriye'nin kuzeyine yerleştikten, medeni iki memleket olan Asur ve Mısır arasına girdikten sonra mı medeni kabiliyetlerini gösterdiler? Bazılarına göre bu kavim önce Kapadokya'da oldukça uzun süren bir sulh ve sükûn devresi geçirerek

8 Ansiklopedya Britannika'da (Sümer) maddesi.

yazısını icat etmiş ve ilk kabartmaları meydana getirmiş; Kapadokya'da doğan bu sanat, Hititler Suriye'nin kuzeyine yayıldıktan sonra Mısır ve Asurlularla temas neticesi onların medeniyetlerinden etkilenmiştir. Bazıları ise bunun aksini iddia edip, Hititlerin sanat eserlerini Suriye'ye indikten ve Asur ve Mısır medeniyetleriyle temasa girdikten sonra vücuda getirdiklerini söylemişlerdir. Şurası kesindir ki Anadolu ve Suriye Hititleri birbirleriyle münasebetlerini kesmemişler, birbirine yardım etmişlerdir. Suriye Hititleri Mısır tarafından tehdit edildiğinde Anadolu'dakiler yardıma koşup kardeşleriyle birlikte Mısır hücumlarını def etmeye çalışmışlardır. Bununla birlikte, Kargamış'ın en parlak devrinde bile Küçük Asya, Suriye'ye tabi olmamış, yalnız düşmanlarına karşı onu savunmayla yetinmiştir. Anadolu'nun iki üç asır en mühim şehri, bugün enkazı mevcut olan Boğazköy(Pterya) olmuştur. Perov diyor ki Şileyman'ın truvası Boğazköy'le mukayese edilirse fakir bir kasaba sayılması gerekir. Kilometrelerce uzunluğa sahip kalın duvarlar, mabutları, kralları, rahipleri, askerleri gösteren kabartmalar burasının gerçek bir başkent olduğuna delildir. MÖ 10. asırdan sonra Anadolu'ya akın akın gelen muhacirler Hititlere tabi olan hükûmetler kurarak Hititlerin siyasi nüfuzunu kırdılar. Menderes ve Gedis vadilerinde kurulan Lidya hükûmetinin merkezi olan Sard birinci derecede bir şehir oldu. Ondan sonra komşularını tehdit edecek kadar güçlü bir hükûmet haline geldi. Bilhassa Alyat zamanında Lidyalıların uzun mızrakları Kızılırmak sahilinde göründü. Vaktiyle diğer kavimleri müttefik sıfatıyla Mısır'a karşı kendi bayrakları altında toplayabilecek kadar siyasi nüfuz sahibi olan, ortak düşmana karşı aralarında kolayca anlaşabilen Hititler o sırada bu istilaya karşı koyacak bir halde degildiler; memleketlerini Lidya süvarilerine çiğnetmemek için hiçbir harekette bulunmak istemiyorlardı. Lidya hükümdarı Krezus 506'da Boğazköy'ü zabtederek Hititlere son darbeyi vurdu. Ondan sonra Hititler tarih sahnesinden çekildiler. Ne Lidya ne de onu izleyen İran hâkimiyeti altında bir varlık göstermediler. Bununla birlikte Hitit hükûmeti son bulmakla beraber Hitit medeniyeti uzun bir süre devam etmiştir. Sanat ve askerlik bakımından da Küçük Asya kuvvetleri Hititlerin tesiri altında kalmıştır. Onların ayinlerinin izlerine Yunan dininde bile rastlanılıyor. Bu ayinlerin Yunanlılara Frigyalılar ve Lidyalılar vasıtasıyla geçmiş olduğunu kabul edebiliriz. Hititler askerlikçe ilerleyip düzenli ordulara sahip olduklarından diğer Anadolu kavimleri onları tabya ve silah bakımından taklit etmişlerdir. İlyada savaşlarının meşhur savaş arabalarının kullanılması yarımadada onlar vasıtasıyla yayılmıştır. Hitit sanat eserleri ise

binlerce yıl Anadolu kavimlerine örnek olmuştur. Yunan sanatında bile Hitit tesirini görüyoruz. Hitit din ve sanatından etkilenen Yunanlılar Mısır ve Keldaniler hakkında bilgi verdikleri halde Hititlerden neden bahsetmiyorlar? Yunan tarihlerinde Hititlerin ırkî menşelerini aydınlatacak malumata rastlamıyoruz. Bunun sebebi şudur: Yunanlıların Anadolu'ya yerleştikleri tarihte Suriye'deki Hitit hükûmetleri yok edilmiş, Kapadokya Hititleriyle Yunanlılar arasında Misyalılar, Frigyalılar, Lidyalılar gibi diğer hükûmetler kurulmuştu. Bunlar arkalarında kalan, eski güçlerini kaybeden Hititleri Kızılırmak havzasındaki karanlık içerisinde bırakıyorlardı. Odise'nin 11. kitabında "Kenebiler" zikrediliyor. Bunları Hititler zannedenler var. Hâlbuki şâir, Misya kavimlerinden birini kasdetmektedir. Buna mukabil Perov İlyada'nın altıncı kitabında Hititlerin ismine degilse de yazılarına ait bir ize rastladığını zannetmektedir. Şâir, Argos kralı Proetos'un Bellerofon'u nasıl baştan savdığını anlatırken diyor ki: "Onu Likya'ya gönderdi ve kendisine uğursuz işaretler verdi. İkiye bükülmüş bir levha üzerine birçok kanlı işaretler yazdı. Likya kralı levha üzerine bakar bakmaz Bellerofon getirdigi haberi anladı ve Proetos'u memnun etmek için elinden geleni esirgemedi." Perrov, Humer zamanında Yunanistan'da kullanılan, Yunan ve Anadolu hükümdarlarının savaşını sağlayan bu işaretlerin Hitit yazısından alınmış olmasını muhtemel görüyor. Bu durumda Yunanlıların Fenikelilerden alınan Kadmus yazısından önce Hititlerle münasebette bulunan Anadolu kavimlerinden aldıkları Hitit işaretlerini kullanmış olması gerekir. Böyle de olsa Yunan eserlerindeki malumatla Hititlerin mensup oldukları ırkın tayini meselesinin çözülemeyecegi ortadadır. Şimdilik Payzer'in ve onunla birlikte olanların tahmini, yani Hititlerin Turani olmaları ihtimali daha kuvvetli görünüyor. Kesin hükmü vermek için beklemek gerekir. Her halde insan zekâsının eski tarihin bu esrarlı sayfasını da aydınlatmakta gecikmeyeceğine inanabiliriz.

Sonuç

Eğitim camiasından usta ve işlek bir kalem tarafından, Millî Mücadele'nin son yıllarında destani zaferin elde edilmek üzere olduğu bir sırada kaleme alınan bu yazı dizisi, Türkçülük ideolojisine yakın görüş ve kanaatler içermektedir. Yazar bu makalesini büyük ihtimalle Millî Mücadele destanını yazan bir milletin köklerini merak etme ve onun derinliklerinde daha birçok medeniyet ve devletin bulunduğunu düşünme-

den dolayı yazmıştır. Türklerin büyük bir ırka mensup oldukları ve Hitit, Sümer vb. medeniyetlerin Türklerle aynı ırktan olduklarının savunulması da yazarı böylesine uzun ve detaylı bir makaleyi yazmaya sevketmiş olabilir. Yazar bu makalede Payzer gibi bu sahanın önde gelen bilginlerinin kuvvetle desteklenen "Hititlerin Türklerle aynı soydan olduklarını" iddia eden görüşüne dayanmış gözükmektedir. Yazar, "Payzer ve takipçilerinin tahmininin güçlenmesini ve medeniyet tarihindeki kıdemimizi ispat eden yeni bir delilin daha elde edilmesini de" gönülden arzu etmektedir. Ancak, yazar makalesinde ihtiyatlı olmayı da elden bırakmamakta, "şimdilik, kesin olmamakla birlikte" gibi ihtiyati edatlar kullanmaktadır. Bu makale, Atatürk'ün teşvikiyle 1930'larda çıkarılan Türk Tarih Tezi'ne de uygun gözükmektedir. Yazarın, makalesini hazırlarken Ansiklopedia Britannica'nın Hitit ve Sümer maddelerine dayandığı, ancak ondaki bilgileri süzgecinden geçirerek ve kritiğe tabi tutarak verdiği de dikkati çekmektedir. Bu yönüyle bu yazı dizisi orijinal yönler içeren bir makaledir.

ASIL METİN

HİTİTLERE DAİR 1 (Sayı: 1, s.5)

(Hititler hakkında yazılan birkaç eserden topladığım ma'lûmâtı beş altı makâle ile "Dilek"in kârilerine arz edecegim. Târîh-i kadîmde mühim bir vazîfe îfâ etdikleri şübhesiz olan Turanî olmaları muhtemel bulunan bu kavm hakkında ciddî tedkîkâtda bulunan zevâtın bu pek noksân ve değersiz ma'lûmâtı ikmâl ederek bizi müstefîd eylemelerini ricâ ederiz.)

Arkeologların Kızılırmak ve Fırat nehirleriyle Karadeniz arasında Mısır ve Âsûrî medeniyetleriyle muâsır husûsî bir medeniyetin mevcûdiyetini isbât etmeleri tarihin bazı düğümlerinin halline, şimdiye kadar kanâat verecek suretde îzâh edilemeyen vâkıaların tenvîrine çok hizmet etmiştir. Şimâlî Suriye'de, Anadolu'da Irak sınâatıyla bir münâsebet arz etmekle beraber Mısır sınâatından da müteessir olduğu anlaşılan bir sınâatın eserlerine tesâdüf ediyoruz. Bunların, bazı husûsiyetlerini nazar-ı dikkate alarak, ne Irak ve ne de Mısır sınâatkârlarının mahsûlleri olmadıklarını iddia edebiliriz. Bütün bu eserlerdeki müşterek vasıflar bunların Mısır ve Âsûriyeninkinden ayrı bir medeniyete ait olduklarını kabul etmemizi îcâb etdiriyor. Âbidelerden bazıları üzerinde görülen yazı ise ne Mısırlıların hiyeroglifine ve ne de Keldânî ve Âsûrîlerin mıhî yazısına benzer. Bu yazıyı âsâr-ı atîka âlimlerinin bütün gayretlerine rağmen okuyamamaları şâyân-ı teessüfdür. Acaba bu Anadolu sınâati hangi millete aiddir?

Mısırlıların II.Ramses zamanında bile Toros eteklerine varamamaları, Âsûrîlerin de Anadolu'ya girmek için birçok müşkilâta dûçâr olmaları ve elde etdiklerini muhâfaza edemeyerek ikide birde garba sefer yapmak mecbûriyetinde kalmaları ancak Suriye'nin şimâlinde kuvvetli suretde birleşmiş, Suriye kavmlerini siyâsî ve askerî nüfûzu altına almış kuvvetli bir hükûmetin varlığını kabul etmekle îzâh edilebilir. Müteferrik yaşayan, aralarında hiçbir zaman esaslı bir sûretde anlaşamayan Suriye kavmlerinin mukâvemeti ne Tutmuzilerin, Setilerin, Ramseslerin ne de korkunç Âsûrî hükümdarlarının ordularını tehdîd edecek derecede ciddî olamazdı. Şüphe yok ki âlimleri o kadar meşgûl eden, harâretli münâkaşalara sebebiyet veren Anadolu-Suriye sınâati cenûbda Mısırlılara ve daha sonra şarkda Âsûrîlere mukâvemet gösteren millete âiddir. Âbideler üzerindeki yazıları okumak kâbil olsaydı bu milletin hayâtını ta'kîb etmek, tarihini teşkîl etmek, kolaylaşırdı. Bu mümkin olamayınca başka menbalara mürâcaat etmek, Mısır hiyerog-

liflerinin halline yarayan reşîd kitâbesi gibi iki lisân ve yazılı bir kitâbe elde edilinceye kadar bu milletin komşuları olan Mısır, Benî-İsrâîl ve Âsûriyye eserlerini tedkîk etmek ve târîh-i kadîmin karanlık kalan kısmlarını bir dereceye kadar bu sûretle aydınlatmak îcâb eder.

-1-

Teb ve Ninova kitâbelerinin tercemelerinden gerek Mısır ve gerek Âsûriyyenin en satvetli ve kudretli bulundukları zamanda Fırat ve Asi nehri geçidlerini muhâfaza eden muntazam teşkîlâta mâlik, cengâver bir milletle uğraşmak mecbûriyyetinde kaldıkları netîcesini çıkarabiliriz. Mısır âbidelerinde ahlâksız "heta"lara karşı yapılan muhârebelerden, kazanılan zaferlerden bahs ediliyor. Mısır şâiri "Pentaör" Kadeş muhârebesinden sonra II.Ramses için yazdığı meşhûr kasîdede bu büyük hükmdârın kahramanlığını mubâlağalı cümlelerle tasvîr ederken "Heta"ların gösterdikleri cür'eti gizleyemiyor. Bu kasîdeden anlaşılıyor ki Hitit harb arabaları Mısırlıları püskürtdükden sonra Ramses'i fenâ hâlde sıkışdırmağa muvaffak olmuş; Ramses ancak gösterdigi nevmîdâne şecâat sâyesinde kendisini güçlükle kurtarabilmişdir. Diger tarafdan Âsûrî kitâbelerinde de "Hatti"lerin mukâvemeti zikr edilmekdedir. Heta ve Hatti küçük bir telaffuz farkı ile aynı ismdir. Kitâbelerde verilen îzâhât II.Ramses'e Kadeş civârında epeyce tehlikeli dakikalar yaşatan Hetalarla Taglat Flasarları, Asur-Nazirbalları, Selmasarları o kadar uğraşdıran Hattilerin bir olduklarını göstermekdedir. Bu husûsda Âsûrî ve Mısır kitâbelerinin verdikleri ma'lûmât tevâfuk etmekdedir. Bu kitâbelerin ve Hititlerden kalan eserlerin yardımıyla anlıyoruz ki evvelâ Anadolu'nun vasatında teessüs eden Hitit hükûmeti daha sonra hâkimiyet hudûdunu cenûba doğru tevsî ederek Suriye'nin şimâlini elde etmiş ve oradaki kavmleri itâat altına almağa muvaffak olmuşdur. Evvelce bu hükûmetin merkez-i sıkleti Boğazköy "Pterya" havâlîsi iken Suriye'nin şimâli zabt edildikden sonra "Kargamış"(Carablus?) ve Kadeş şehrleri parlamış, Boğazköy ehemmiyetini gâib etmişdir. (Kargamış)ın mevkii çok mühimdi. Keldâniyye ve Âsûriyye ile Suriye arasındaki kervan yolu bu şehrden geçerdi. Fazla olarak bu şehrin civârında zengin ma'denler de vardı. Bu muhârib millet Suriye'nin şimâline yerleşince ticâretle iştigâle başlamış ve bir dereceye kadar cengâverlik meziyetini gâib etmişdir. Maamâfîh Mısır ordularına karşı yapılan muhârebelerde Hititlerin yalnız olmadıklarına, diger Anadolu ve Suriye kavmlerinin de onlarla müttefik olduklarına bakılır, Mısır kitâbelerinde müttefikler arasında en çok Hititlere ehemmiyet verildigi nazar-ı dikkate alınırsa vâsi' bir konfederasyonun mev-

cûdiyyetine ve bu ittihâdda hegemonyanın Hititlere âid bulunduğuna hükmetmek, Hititler hakkındaki ma'lûmât pek az ve karışık olmasına rağmen bu milletin kable'l-mîlâd 14.asrdan yedinci asr sonlarına kadar mühim bir rol îfâ etdiklerine inanmak lâzım gelir. Tevrat'da bu kavmin adı "Hat" "Hiti" cem' olarak "Hittim" şeklinde geçer, fakat Büyük Ansiklopedi'de Hitit maddesinde "Oppert" Tevrat'ın Hititleriyle Heta ve Hattileri karışdırmamak lâzım geldigini iddiâ ediyor. Ona nazaran Tevrat'da Hazret-i İbrahim zamanında Hebron dağlarında yaşadıkları zikr ve Hâm'ın oğlu "Şet-Het"e rabt edilen kavmin Sâmî olduğunu kabûl etmek lâzım gelir. Hattâ Oppert bunların ism-i hâslarına bakarak kendilerinin bir Ken'ânî veya Ârâmî lehcesi görüşdüklerini tahmîn ediyor. Tevrat'ın müteaddid yerlerinde "Het" adına tesâdüf olunuyor. Nitekim Benî-İsrâîl peygamberlerinden biri vâlidem bir Hetdi, dedigi gibi, bu aba Hazret-i Süleymân'ın mektûbunu götürerek felâkete uğrayan Oreyan'ın bir Het olduğunu, Hazret-i Süleymân'ın sarayında Het kadınları bulunduğunu da ögreniyoruz. Ansiklopedya Britannika'da Tevrât'ın Hetleri Hatti ve Hetalardan tefrîk olunmuyor. Orada Hitit maddesinde verilen îzâhâta göre Hititler Filistin'e kadar yayıldıkdan sonra Benî-İsrâîl hükûmetlerinin teşkîli üzerine bunlardan bir kısmı İsrâîlîlerin idâresi altında mahkûm bir hayât geçirmişler ve gitgide millî harslarını gâib ederek ortadan kalkmışlarsa da Hitit hükûmeti Suriye'nin şimâlinde daha uzun bir müddet kuvvetli bir hükûmet hâlinde yaşayabilmişdir, fakat bundan sonra Mısır ve Hitit münâsebâtı munkatı oluyor. Benî-İsrâîl hükûmetinin teşekkülü târîhinden sonraya âid olan Mısır eserlerinde "Heta" ismine tesâdüf olunamaması bu nokta-i nazarı te'yîd eder.

[Rıdvân Nâfiz]

HİTİTLERE DAİR 1 (Sayı: 3, s.5)

Tevrât'ın(Tekvin) bahsinde verilen şecere ma'lûmâtında "Het" ismi Benî-Ken'ân listesinde(Sayda) ismi ile birlikde zikr olunmuşdur. Yine Tekvin bahsinde Hazret-i İbrâhîm'in âilesine mezâr olmak üzere satın aldığı mağaranın sâhiblerinin(Het) olduğu beyân ediliyor. Hazret-i Yûsuf'a nâzil vahyde (Het) memleketlerinden bahs olunduğu gibi Hazret-i (Mûsâ)'nın arz-ı Ken'ânı tedkîk etmek üzere gönderdigi câsûsların hikâyesinde de dağlarda ikâmet eden kavmlerin ismleri arasında (Het) adı da geçiyor. (Hâkimler) faslında Hititler Ken'ânî kabîleler arasında mezkûrdur. Bütün bunlardan anlaşılıyor ki Benî-İsrâîl'in Mısır'dan çıkdığı ve daha sonra Filistin'e istîlâ etdigi zamânlarda Hititler bu memleketde nehrü'ş-şerîa geçidlerine hâkim olan Ken'ânîlerle birlikde yaşıyorlardı. Benî-İsrâîl bu geçidleri zorlayarak Filistine yerleşdikden sonra tedrîcen nüfûzlarını çoğaltdılar, Hazret-i (Dâvûd ve Süleymân zamânlarında halkın bir kısmını temsîle, digerlerini de kendilerine tâbi kılmağa muvaffak oldular.[9]Mısır kitâbeleri okununcaya kadar Tevrâtın Hetleri nazar-ı dikkati celb etmemişdi. Bu kitâbeler okundukdan sonra on sekizinci sülâleden III. Ramses'e kadar Mısır ma'bedlerinin duvarlarında ismlerine tesâdüf olunan (Heta)larla (Het)lerin aynı olması ihtimâli düşünülmüş ve ciddî tedkîkât bu düşüncenin haklı olduğunu göstermişdir. Evvelâ Suriye kavmleriyle birlikde zikr edilen (Hetalar) daha sonraki kitâbelerde Mısır'ın en kuvvetli düşmanları miyânında zikr ediliyor. Çok def'a hiyerogliflerde (Hitit)lerden (Kadeş düşmanı) adıyla bahs olunuyor. Kadeş, Hama'nın cenûbunda bir şehrdir. Bu şehr nehrin sularıyla ada yahud yarımada teşkîl edecek sûretde ihâta ediliyordu. II. Ramses'in Luksor ma'bedinin pilonundaki resmde Asi nehrinin feyezânından husûle gelen gölün Kadeş müstahkem mevkiini ihâta etdigini, gölden çıkdıkdan sonra nehrin sağa doğru akdığı görülmekdedir. Bugün (Kadeş) şehri mevcûd degildir; maa-mâ-fîh göl duruyor ve bu gölün de adı (Kadeş)dir. Ramses'in âbideleri üzerinde gösterilen göl bu olmak lâzım gelir. Eski Kadeş şehrini bu gölün kenârında aramalıyız. Ebülfidâ bu gölün Gedös adını taşıdığını, bunun sun'î olması muhtemel bulunduğunu yazıyor. (Kadeş)in yerine (Humus) kâim olmuşdur. Hâlbuki Humus Asi nehri kıyısında olmadığı gibi gölden de iki sâat uzaklıkdadır. Göl bir sedle vücûda getirilmişdir. Halk arasında bu sed (İskender)e isnâd edilmekdedir. Bu göle ilk def'a nazar-ı dikkati celb eden ve Kadeş'in onun civârında aranması lâzım geldigini ihtâr eden Amerikalı (Robetson) olmuşdur Robetson'a göre şimâlde üzerinde bir tepecik yükselen

9 (Hitit) kelimesi İngiliz muharrirlerindir. Bu kavmin adı, ne Tevrât'da ve ne de Mısır ve Âsûrî kitâbelerinde Hitit olarak geçer.

ada duvarların harâbesi bulunmak lâzım gelir. Hiksoslar'ı ta'kîben Nil vâdîsinden çıkarak fütûhâta başlayan Mısır ordularının ta'kîb etdikleri yol Macedu-Kadeş yoluydu. İlk mukâvemete (Macedu) müstahkem mevkiinde tesâdüf olunur, bundan sonra (Kadeş)e doğru hareket edilirdi. Kadeş zabt edilirse gâlibler Asi vâdîsini ta'kîb ederek Hama-Haleb-Kargamış yoluna çıkarlardı. Bu muzafferâne yürüyüş netîcesinde buraları Mısır hâkimiyetini kabûl ederek, ona vergi verirdi. İlk büyük Mısır fâtihi III.Tutmuzis Suriye'yi çignemiş, Hititleri ve müttefiklerini mağlûb etmiş, şerefle Mısır'a dönerek muzafferiyâtını kitâbelerle te'yîd etmişdi. Maa-mâ-fîh Mısır ile Suriye'nin râbıtası pek zaîfdi. Bu iki memleketi ayıran Sînâ çölü Mısır ordularının Suriye'yi kolayca tehdîd etmesine mâni olduğu, Suriye seferleri müşkilâtlı bulunduğu için ekseriyâ Mısır fâtihlerinin avdetini müteâkib Suriye'de isyân zuhûr eder, saltanatın tebeddülü bu memleket akvâmı için bir kıyâm işâreti olurdu. O vakt tahta geçen hükmdârın işe yeniden başlaması îcâb ederdi. Bu fâidesiz seferler Mısır'ı yormuş, onun kuvvetinin tükenmesine sebeb olmuşdur. Bu Fir'avn'ın cenerallerinden birinin mezâr kitâbesinde bu şehrin muhâsarasına ve oradaki müdâfaa kuvvetinin ta'kîb etdigi usûl-i müdâfaaya dâir ba'zı ma'lûmâta tesâdüf ediliyor. Saltanatının 33. ve 39. senesine âid vergi cedvelinde esîr, araba, hayvânât, kıymetdâr taşlar, altın ve gümüş külçeleri gönderen büyük (Hiti) memleketi de gösterilmekdedir. On dokuzuncu sülâlenin müessisi I. Ramses Mısır ordularını Suriye'ye idhâl etdi. Maa-mâ-fîh muvaffakiyyetinin dâimî olamayacağını anladığı için (Hiti)lerle tecâvüzî ve tedâfüî bir muâhede akd etmek mecbûriyyetinde kalmış ve bu sûretle, hîç olmazsa Suriye'nin cenûbunu muhâfaza etmek istemişdir. O zamân Hitit kralı (Sapalel)di. (Seti) de Hititlerle kanlı muhârebeler yapmağa mecbûr olmuş, birçok zâyiât vermekle beraber (Sapalel'i) mağlûb etmiş ve muzafferiyetine âid menkabeleri Karnak'daki Amon ma'deninin büyük salonuna hakk etdirmişdir. Bu mahkûkâtdan Fir'avn'ın muhârebeden esîrler ve ganîmetlerle döndügünü anlıyoruz. Ma'beddeki resmlerden biri üçer üçer harb arabalarına binen Hitilerin muzaffer (Seti) önünden firâr etdikleri gösterilmişdir. Bunu îzâh eden yazılar arasında şu satırlara tesâdüf olunuyor: İşte ahlâksız Hitiler!.. Haşmetpenâh onların arasında bir katliâm yapdı. Fakat bu tefâhürlere ve Hitilere karşı sarfedilen muhakkirâne ta'bîrâta rağmen Seti, Sapalel'in halefi (Morusar) ile bir ittifâk akd etmege mecbûr olmuş, bu ittifâk Seti'nin vefâtına kadar bozulmamışdır. Fakat II.Ramses zamânında harb yeniden başlamış, Mısır fâtihinin dördüncü sene-i saltanatında Mısır ordusu yeniden Suriye'ye dâhil olarak (Kadeş)e kadar ilerlemişdi. (Naharana-Nehreyn) ya'nî Fırat ve Asi arasındaki yerlerin hâkimle-

ri (Hiti)ler olduğu için Mısırlılar Irak yoluna çıkamıyorlardı. Kazandıkları zaferlere rağmen Mısır'ın en kuvvetli hükmdârları bile nüfûzlarını Asi nehrinin menbalarından ileride idâme edememişlerdi. Tutmuzis'e karşı muhârebe eden (Hitiler) müttefik olarak Suriye kavmlerini bulmuşlar, II.Ramses zamânında ise onlar (Likya)lılar, (Karya)lılar, (Miziyeliler), (Truva)lılar, (Dardanya)lıları dâire-i ittifâklarına almışlardı. Anlaşılıyor ki Tutmuzis ve Ramses arasında (Hiti)ler Asya-yı sugrâda nüfûzlarını takviyeye çalışmışlar, buradaki kavmleri tâbiiyetleri altına almağa, hîç olmazsa onlara himâyelerini kabûl etdirmege muvaffak olmuşlardı. Kadeş önünde Hitisar adındaki Hitit hükmdârı ile II. Ramses arasında şiddetli bir muhârebe olmuş, bu muhârebe iki gün devâm etmişdir. Mısır târîhlerine nazaran Hitit ordusunda 2500 harb arabası vardı. Yalnız Haleb hükmdârı 18000 muhârib getirmişdi. Bu rakamların mubâlağalı olduğu kabûl edilse bile müttefiklerin Mısırlılardan daha kalabalık oldukları muhakkakdır. Ramses'in ordusu daha muntazam ve mütecânis olduğu için Hititler ve müttefikleri mağlûb oldular. Fakat muhârebenin şiddetli zamânında Hitit harb arabaları Ramses'in muhâfızlarını dağıtarak Fir'avn'ı müşkil bir vaz'iyyete düşürdüler. Ramses ma'bûd Amon'a duâ ediyor, kendisinin bu müşkil mevkiden tahlîsini niyâz ediyor ve sonra nevmîdâne bir savlet ile ileriye atılıyordu. Bu savlet netîcesinde etrâfındaki Hitit halkasını yarmış, Mısırlıların kuvve-i ma'neviyyelerini ta'mîr ederek Hitit ordusunu ric'ate mecbûr etmişdi. Hitisar yahud Hatusaru bu mağlûbiyet üzerine Fir'avn'dan sulh istemiş ve bir muâhede akd edilmişdi. Fakat bu musâlaha Ramses'in Mısır'a avdetinden az bir zamân sonra bozuldu. Suriye yeniden Mısır'a karşı kıyâm etmişdi. Ramses'in ordusu tekrâr muhârebeye başladı. Bu muhârebe 15 sene devâm etdi. Nihâyet iki taraf da yoruldu. Ramses'in 25.sene-i saltanatında bir muâhede akd edildi. Bu muâhede ile her iki taraf ebedî bir dostluk taahhüd ediyordu. Muâhede mûcibince her iki taraf tâmm bir müsâvât ve mütekâbiliyet ile tecâvüzî ve tedâfüî bir ittifâk akd, cânî ve firârîleri iâde etmegi kabûl ediyorlardı. Bu muhârebe diplomasinin en eski âbidesi sayılır.[10] Muâhedenin tâm tercemesi(Roje) tarafından neşr edilmişdir. Şampolyon muâhede metnini Karnak'da bulmuşdur. Bu muâhede büyük bir taş üzerine hakk edilmişdir, maalesef taş oldukça kırılmışdır. Muâhedeyi müteâkib Ramses Hitit hükmdârının büyük kızıyla izdivâc ediyor ve saltanatının 33. Senesinde kayınpederini Nil vâdîsine da'vet ediyor. Teb'de rekz edilen bir taşda iki hükmdâr bir arada resm edilmişdir. (Meneftah) zamânında münâsebât yine dostâne idi. Fakat ondan sonra gelen hükmdârlar zamânında Mısır'ın siyâsî

10 (Remov de Demond)da Jorj Peron (George Peron)'un makâlesi.

nüfûzu günden güne azaldı. Dâhilî ihtilâflar Mısır'ın Suriye ve Filistin'de bir mevcûdiyet göstermesine mâni' oldu. Artık Mısır için Suriye'yi muhâfaza imkânı kalmamış, cenûb eyâletlerinde bile hâkimiyetlerini idâme etmege muvaffak olamamışlardı. Mısır'ın son büyük hükmdârı yirminci sülâleden III. Ramses zamânında Mısır bir tarafdan Libya kavmleri, diger tarafdan Asya-yı sugrâ milletleri tarafından berren ve bahren tecâvüze dûçâr oluyor. III. Ramses Mısır'a şarkdan tecâvüz eden müttefik Asya-yı sugrâ ve Suriye ordularını (Peloz)da mağlûb ediyordu. Fakat o, bu muzafferiyetden istifâde edemedi. Çünki aynı zamânda garbdan Libyalılar Nil vâdîsine sarkmışlardı. Otuz iki sene tahtda kalan bu Fir'avn dâhilen ve hâricen Mısır'ı tehdîd eden tehlikelere karşı gelmege çalışmış, meziyetli bir hükmdâr olduğu için Mısır'ın za'fını göstermemege muvaffak olmuşdur. Fakat halefleri zamânında Mısır yine karışmış, yirminci sülâleden XII. Fir'avn'ın vefâtını müteâkib (Heri ve Horo adındaki) Amon ma'bedinin baş kâhini hükmdârlığı ele geçirmişdi. Bu sırada Hitit ülkesinde ne gibi hâdiseler cereyân etdigini bilmiyoruz. Mısır kitâbeleri de onlar hakkında ma'lûmât vermiyor. Filistin'de Benî-İsrâîl hükûmetinin teşekkülü üzerine Mısır ve Heti memleketi birbirinden ayrılıyor, ihtiyâr ve yorgun Mısır Sînâ çölünün şimâlinde zuhûr eden vâkıalarla alâkadâr olamıyordu.[11] Mısırlıların en son Suriye seferi yirmi ikinci sülaleden (Şeşonk) zamânında Benî-İsrâîl'e karşıdır. Şeşonk Kudüs'ü zabt etmiş ve Macedu'ya kadar ilerilemişdir. Öyle tahmîn olunabilir ki Hititlerin Mısırlıların za'fından istifâde ederek Suriye'yi zabt edememeleri Âsûrîler tarafından tehdîd edilmelerinden ileri gelmişdir. Artık Kadeş eski ehemmiyetini gâib etmiş, Hititler Âsûrîlerin yolu üzerinde bulunan (Kargamış)ı muhâfazaya çalışmışlardır. Kable'l-mîlâd on ikinci asrın sonlarında birinci Tıglat Falasar Fırat nehrini atlıyor ve Suriye'nin şimâlinde "Arad" şehri civârında Akdeniz kıyısına varıyordu. Bu korkunç fâtih geçdigi yerlerde kendisine mukâvemet gösterenleri merhametsizce öldürüyor, şehrleri yağma ediyor ve yakıyordu. (Kommojen) havâlîsi Tıglat Falasar'ın orduları tarafından çignenmişdi. Acabâ Tıglat Falasar (Kargamış)ı zabt etmiş miydi, yoksa onun yanından mı geçmişdi? Burası ma'lûm degildir. Garb fütûhâtını tasvîr eden kitâbede (Kargamış) adının geçmemesine nazaran Âsûrî ordularının bu müstahkem mevki önünde vakt gâib etmek istemediklerine inanmak daha doğru olur. Tıglat Falasar'ın hafîdi II. Âsûr Nazirabal (Kargamış) civârında Hititlere mağlûb olmuş ve büyük pederinin fütûhâtını elden çıkarmışdı. Bu gâlibiyetden sonra Hititler iki asra yakın bir müddet müsterîh kaldılar. Fakat (k.m: kable'l-mîlâd 877) târîhine doğru III.

11 (Ansiklopedya Britannika) (Hitit) maddesi.

Âsûr Nazirbal (Naharana)yı işgâl etdi. O sırada Hititler Mısır muhârebelerinde olduğu gibi bir reîse itâat etmiyorlardı, aralarına tefrika girmişdi. Müşterek tehlike karşısında bile birleşemiyordu. Kargamış hükmdârı (Sangar) mukâvemet edemeyecegini anladığı için Âsûrî ordularına şehrin kapılarını açdı. Diger Hitit prensleri onu ta'kîb etdiler. Mukâvemet etmek isteyenler çignendiler. Fenike şehrleri Âsûr Nazirabal'a arz-ı itâat etdiler. Âsûrî hükmdârı deniz sâhiline gelince silâhlarını çıkardı, Âsûrî ma'bûdlarına kurbânlar takdîm etdi. Ma'bûde (İstar) nâmına yapdıracağı ma'bed için Lübnan dağlarından kesdirdigi sedir ve servi ağaçlarını (Kalak) nehrine gönderdi. Âsûr Nazirabal'in halefi Salmanasar Haleb'i zabt etmiş, Şam hükmdârı (Ben-Hadad)ın idâresi altında toplanan, Benî-İsrâîl, arab yerliler ve ücretli Mısırlılardan, Hititlerden müteşekkil bulunan müttefikleri Hama şehri civârında mağlûb etmişdi. Âsûriye kitâbelerine göre müttefikler ordusunun on bin piyâdesi (Hamadan gönderilen) Hititlerden mürekkebdi. Maamâfîh Salmanasar Şam'ı zabt edememiş ve bu şehri ihmâl etmek mecbûriyetinde kalmışdı. Artık Hiti hükûmeti alçalmağa başlamışdı. Benî-İsrâîl peygamberleri o zamânda büyük (Hama)nın eski kuvvet ve parlaklığını gâib etdigini îmâ ediyorlar. Tıglat Falasar'ın vergi veren tâbi'leri listesinde Kargamış hükmdârı (Piziris)in isminin bulunması da bunu göstermekdedir. [Rıdvân Nâfiz] mâ-ba'di var.

HİTİTLERE DAİR (Sayı: 4, s.4)

Üçüncü Tıglat Falasar'ın vefâtını müteâkib Piziris istiklâlini istirdâd etmek için kıyâm etdi.Fakat yeni hükmdâr Sargun kuvvetli bir ordu ile yetişdi, Piziris'i mağlûb ve Kargamış'ı zabt etdi. Piziris zincirler içinde tebeasıyla birlikde Âsûriyeye nakl olundu ve Kargamış şehrine de Âsûrîler yerleşdirildi. (K.M=kable'l-mîlâd 817) Kargamış'ın sukûtu, Piziris'in fecî' âkıbeti bütün Suriye kavmlerini dehşet içinde bırakdı. Piziris târîhin tanıdığı son Hitit hükmdârıdır. Onun esâreti ile netîcelenen muhârebeden sonra Suriye'nin şimâlinde Hititler Âsûrîlerin idâresi altında mahkûm olarak yaşamışlar ve târîh sahnesinde bir varlık gösterememişlerdir.

-2-

"Ansiklopedya Britannika"da Hitit eserlerinin bulunduğu mahalleri gösteren ufak bir Anadolu haritası vardır. Bu gözden geçirilirse Suriye ve Anadolu'nun hemen her tarafında Hititlerden kalan eserlere tesâdüf edildigi anlaşılır. Anadolu'nun sînesi arkeoloji nokta-i nazarından pek az karışdırılmışdır. Ba'zı Amerikalı, İngiliz ve Alman âlimlerinin Hititlerle fazla meşgûl olmalarına rağmen bu, en eski Anadolu medeniyetini te'sîs etmiş olan kavm hakkındaki bilgilerimizi tevsî' ve tezyîd edecek ciddî hafriyât icrâ edilmemişdir. Ötede beride, mevcûdiyetinden köylüler vâsıtasıyla haberdâr olduğumuz kitâbeler, resmler, tesâdüfen ele geçirilen mührler, ziynet eşyâsı, Hitit sınâatı hakkında bir fikr edinmekligimizi te'mîn eden fakat Hitit târîhini teşkîle kat'iyyen kâfî olmayan bu dağınık vesîkalar üzerine ancak yekdigerine uymayan farazîyeler yürütülmüşdür. Meselâ müşterek vasflar arz eden bu eserlerin hepsinin Hititlere âid olduğu veya bir kısmının onların te'sîri altında kalan diger kavmler tarafından vücûda getirildigi ciheti hall edilememiş, bütün bu eserler devrlere tevzî' edilememişdir. Bir mütehassıs hey'et tarafından Boğazköy, Carablus gibi ma'rûf Hitit merkezleri etrâfında yapılacak taharriyât netîcesinde târîh-i kadîm nokta-i nazarından pek kıymetli eserlerin meydâna çıkması muhtemeldir. Bu sûretle bir tarafdan yakın zamâna kadar tanınmayan, fakat mîlâddan binlerce sene evvel Suriye ve Anadolu'da pek mühim bir rol îfâ etdikleri anlaşılan Hititlerin mâzîsi tenvîr edilmekle beraber diger tarafdan da Mısır ve Âsûrî vesâikini yeni vesîkalarla karşılaşdırmak mümkin olacak ve belki de bu iki milletin târîhlerinde ba'zı noktaların ta'dîl edilmesi îcâb edecekdir. Bu husûsda en mühim vazîfenin, Anadolu'nun sâhibi bulunmamız dolayısıyla, bize teveccüh etmesi şübhesizdir. Anadolu'nun âsâr-ı atîka i'tibârıyla en zengin memleketlerden olduğunu unutmayalım. Bize komşumuz küçük Bulgaristan bir nümûne olabilir. Orada her

kazâ merkezinde tiyatro binâsı dâhilinde bir müze vücûda getirilmişdir. Kazâ dâhilinde icrâ edilen hafriyât netîcesinde elde edilen âsâr-ı atîkanın en kıymetlileri pâyitahta gönderildikden sonra kalanları bu müzelere yerleşdirilmiş ve eserler mütehassısları tarafından vâkıfâne tasnîf edilmişdir. Meselâ Trakya târîhi hakkında tedkîkâtda bulunmak isteyenler küçük Flibe müzesinden çok kıymetli ma'lûmât alabilirler. Bizde de meşrûtiyetden evvel i'dâdî mektebleri dâhilinde birer müze teşkîl emr olunmuş ise de buralarda toplanan eserler bi't-tesâdüf elde edilen birkaç kırık heykelden, kıymetleri ta'yîn edilememiş bir iki kitâbeden ibâret kalmışdır. Hâlbuki Anadolu birçok medeniyetlerin mehdi ve lahdi olmuşdur Üzerinde yaşadığımız toprakların gögsünde kim bilir kaç hükûmetin enkâzı, kaç milletin metrûkâtı mevcûddur. Târîh-i kadîmin açılmamış esrârlı kapılarının anahtarları bizim topraklarımızda gömülüdür. Bugün Avrupa müzelerini zenginleşdiren eserler hep bizim memleketimizden aşırılmışdır. Maa'l-esef biz onların kıymetlerini takdîr edememişdik. Müzemize ziynet veren adedi mahdûd eserleri de iki muhterem zâtın -merhûm Hamdi Beg'le şimdiki müze müdîri Halîl Beyefendi- himmetlerine medyûnuz. Ancak bu iki yüksek sîmâ-yı ilmî sâyesinde bugün biz de hiç olmazsa pâyitahtımızda, bir müzemiz vardır diyebiliyoruz. Müzemizde Hititlere âid kıymetli eserler de vardır. Fakat bunlar pek azdır. Her hâlde yukarıda söyledigimiz vechle Hitit muammâsının halli târîh zincirinin bu dügümlü yerinin çözülmesi için âlimâne bir taharrîye ihtiyâc vardır. Bu muammânın halli, bu dügümün çözülmesi bizim için mûcib-i merâk bir hâdise telakkî edilmek lâzım gelir. Çünki "Payzer" gibi salâhiyetdâr ba'zı âlimler Hititlerin Türklerle aynı soydan olduklarını iddiâ etmekdedirler. Onların bu tahmîni teeyyüd eder, medeniyet târîhindeki kıdemimizi isbât eden bir yeni delîl daha elde edilirse bi't-tab' memnûn olacağız. Anadolu'da ve Suriye'de Hitit eserleri eskiden beri ma'lûm idi. Fakat bunları ismleri bilinen kavmlerden gayrisine isnâd etmek düşünülmüyordu. Meselâ Nif'deki Hitit cengâverlerinin resmlerini, yazılarını Yunan müverrihleri doğrudan doğruya -Besez ve Setris unvânıyla yâd olunan II. Ramses'e âid olmak üzere gösteriyorlardı. Hitit yazısıyla, Mısır hiyeroglifi arasındaki fark pek onların nazar-ı dikkatini celb etmemişdi. Elde edilen târîhî vesîkalar Ramses'in Toros eteklerine bile varamadığını meydâna koymakdadır. Bundan mâadâ gerek yazılar ve gerek her iki medeniyete âid sınâat eserleri arasındaki fark pek bârizdir. Artık Suriye'de; Anadolu'da Mısırlılar ve Âsûrîlerle karâbetleri olmayan cengâver ve medenî bir milletin yaşadığında kimse şübheye düşmüyor. Bugün bu büyük milletin târîhini teşkîl etmek için kitâbelerdeki esrârengîz yazıyı okumak ve bunun için de

iki lisânda ve iki yazıda bir kitâbe ele geçirmek kalıyor.. Âsâr-ı atîka âlimlerini evvelâ alâkadâr eden Hitit eserleri (Hama)daki yazılı taşlardı. 1812'de Arabistan'da Müslüman kıyâfetiyle bir seyâhat yapan Borkhard (Hama) bâzârında üzerinde garîb şekiller bulunan bir taş gördü. Fakat buna fazla ehemmiyet vermedi. Bunun târîhde mühim bir rol oynamış, hayâtı mechûl bir kavme âid olduğunu hâtırına getirmedi. Borkhard'ın eserinde bahs etdigi bu taş kimseyi düşündürmedi. (1870)'de Şam'daki Amerika konsolosuyla bir protestan misyoneri olan râhib Cezob Hama'daki yazılı taşların kalıbını almak istediler. Fakat ahâlînin tehdîdleri karşısında muvaffak olamadılar, yalnız yazıları kopya etmek üzere bir arabla pazarlığa girişdiler. Arabın elde etdigi bozuk ve gayri muntazam bir kopyayı konsolos Conson neşr etdi. Bu büyük bir merak uyandırdı. (1872)'de (Palestin Eksplorasyon Fond) adındaki İngiliz cem'iyyeti Suriye'ye âid bir eserin sâhibi olan ve oralarını iyi tanıyan (Drak)ı Hama'ya gönderdi. [Rıdvân Nâfiz]

HİTİTLERE DAİR (Sayı: 5, s.5)

O en mühim kitâbenin kalıbını ve fotoğrafîsini aldı. Fakat şehrde gürültü başlayınca diger taşlardaki yazıların kalıb ve fotoğrafîsini almakdan vazgeçdi. İngiltere'nin Şam konsolosu Yüzbaşı (Borton) bir hıristiyan yerliden istifâde ederek kitâbelerin saman kâğıdıyla kopyasını aldırdı ve bunu neşr etdi. Taşlardan birisini satın almak istedi. Sâhibi kendisinden iki yüz frank taleb etdi; başka tâlibler de vardı. Talebin çokluğu taş sâhiblerinin hırslarını çoğaltdı. Ahâlî taşlar üzerindeki yazıları hazîne keşfine yarayan tılsımlar telakkî etmege başladılar. Bu telakkînin kitâbelerin tahrîbine sebebiyet vermesinden de korkuluyordu. Nitekim (Drak) ve (Şimit)in Haleb'de buldukları bazalt kitâbenin kopyasını almalarını müteâkib taş ahâlî tarafından parçalanmışdı. Meşhûr (Meza) kitâbesi de böyle kırılmışdı. Hama taşlarının da bu âkıbete uğraması ihtimâli mevcûddu. O sırada Bâb-ı Âlî ıslâhât yapmak üzere Suriye'ye Subhi Paşa'yı göndermişdi. Paşa ahâlî ile temâs etmek üzere devre çıkacak, Hama'ya da uğrayacakdı. "Verayt" adındaki âlim o sırada Şam'da bulunuyordu. Paşanın da'vetiyle o da seyâhate iştirâk etdi. Taşlar yerlerinden güçlükle aldırıldı, kalıbları çıkarıldı. İngiliz müzesine ve (Palestin Eksplorasyon Fond)a gönderildi. Bilâhire bu nev'den taşlar ve kitâbelere Irak hudûdunda da tesâdüf olundu.(1874 M.) Haleb İngiliz konsolosu (Esken) Birecik şehrinden yaya olarak altı sâat uzaklıkda bulunan harâbeyi ziyâret etdi. Bu Fırat'ın sağ sâhilinde idi. Bunun adı arablar arasında (Carablus) idi. Ba'zı seyyâhlar harâbeyi görmüşler, tasvîr etmişler; fakat bu Carablus kelimesinin delâlet etdigi ma'nâyı ta'mîke lüzûm görmemişlerdi. Bu ism Rumcadan me'hûzdu: Hiyerapolis-Mübârek şehr. Maamâfîh Hiyerapolis'den evvel burada başka bir şehrin bulunduğu anlaşılıyor. (Esken)in eski kal'anın enkâzı arasında tesâdüf etdigi âsâr bunu gösteriyordu. Fi'l-hakîka nehrin yatağından otuz metro uzakda bazalt taşlar ve direkler bulunmuşdu. Bu eserlerle "Esken" Mısır ve Âsûrî kitâbelerinde mezkûr olan ve pek müstahkem olduğu bildirilen meşhûr (Kargamış) harâbesini bulduğu zannına düşdü. (Jorj Şimit) de onun fikrine iştirâk etdi. (Jorj Şimit) Carablus'u üç def'a ziyâret etdi ve üçüncü ziyâretinden birkaç hafta sonra tutulduğu hummâdan vefât etdi. Fakat vefâtından evvel Carablus hafriyâtının te'mîn edecegi ilmî fâidelerden bâhis bir mektûb yazdı. Bu mektûb lâzım gelen te'sîri yapdı. İngiltere müzesi nâmına hafriyâtda bulunabilmek için fermân alındı. O sırada Esken de Haleb'den kaldırıldı, yerine ta'yîn olunan (Henderson) hafriyâtı idâre etdi ve elde edilen eserler (British Museum)a nakl olundu.Yalnız fazla ağır olan ve o kadar ehemmiyeti hâiz görülmeyen birkaçı bulundukları yerlerde bırakıldı. Bu sırada Mösyö Davis Eskilerg Kilikya kapıları adını ver-

dikleri (Külek) boğazından o kadar uzak olmayan bir köy (Ebiriz) civârında bir kaya içine oyulmuş bir kabartmaya nazar-ı dikkati celb etdi. Kabartmada ma'bûdla kral veya râhib görülüyordu. Ma'bûd Hitit kıyâfetinde büyük olarak resm edilmiş, karşısında râhib veya kral elini yukarıya kaldırmış olduğu hâlde duâ eder vaz'iyetde gösterilmişdi. Bu kabartmada esrârengîz işâretler göze çarpıyordu. Mar'aş'da Zencirli'de, Kızılırmak sâhillerinde Öyük ve Boğazköy'de İzmir'e civâr olan Nif'de ve Anadolu'nun diger mahallerinde bu uslûbda birçok eserler bulununca bu, hayâtı pek az tenvîr edilen milletin medenî te'sîr sâhasının zannedildiginden pek vâsi' olduğu anlaşıldı. Hama kitâbelerindeki işâretler yalnız kayalarda, ma'bed ve saray taşlarında degil, sert taşlardan ma'mûl olan ve ticârî muâmelelerde kullanılmış olması muhtemel bulunan mührlerde de görüldü. Mösyö Layard Ninova'nın bir mahallesi demek olan Kuyuncuk'da Senahrib'in sarayında pişmiş külden ma'mûl ve aynı işâretleri muhtevî mührler elde etdi. Bunlar hiç şübhe yok ki; Âsûrî fâtihleri tarafından Hitit memleketine yapılan akınlarda elde edilmişidi. Elde edilen Hitit eserleri arasında bir de iki başlı bir kartal heykeli vardır ki Hititlerden çok sonra Anadolu'ya hâkim olan Selçukîlerin bunu bir alâmet olmak üzere kabûl etdikleri anlaşılıyor. Sivas sultânîsi müzesinde Selçukîlere âid bir kal'a bedeninden alınan taş üzerinde iki başlı bir kartal kabartması görülmekdedir. Almanların ehl-i salîb muhârebeleri esnâsında bu kartal resmini Selçukîlerde görerek onlardan iktibâs etdikleri Ansiklopedya Britannika'da beyân edilmekdedir. Bunun derece-i sıhHatti hakkında kat'î bir şey söylenemez. Maamâfîh Selçukîlerin iki başlı kartalı Hititlerin eserlerinden, Almanların da Selçukîlerden almış bulunmalarını iddiâ etmek garîb görülemez. Müze-i humâyûndaki Hitit eserleri arasında bulunan Mar'aş arslanı şâyân-ı dikkatdir. Bu arslanın vücûdunda Hitit yazıları görülüyor. Sivas sultânîsinde bulunan biri mermerden, digeri bazaltdan ma'mûl iki kırık arslan heykelinin de Hititlere âid olması pek muhtemeldir. Maamâfîh bu heykeller üzerinde yazı yokdur. Kayseri sultânîsi avlusunda bir metro kalınlık ve yükseklikde siyâh bir kaya mevcûddur ki bunun dört yüzü de Hitit işâretleri ile örtülmüşdür. Acabâ Anadolu'nun her tarafında, Irak hudûdlarına kadar Suriye'nin şimâlinde bulunan bütün bu eserlerin hepsi Hititlere mi âiddir? Bu husûsda âlimler ittihâd edememişlerdir. Ba'zıları aralarında mevcûd olan ba'zı farklara bakarak bunların Hitit sınâatının te'sîri altında kalmış bulunan diger kavmler tarafından vücûda getirildiklerini iddiâ etmekdedirler. Bu iddiâ kıymetden mahrûm olmamakla beraber bu eserlerin devâmlı ve kuvvetli bir hükûmet, parlak bir medeniyet te'sîs etdikleri şübhesiz bulunan Hititler tarafından muhtelif asrlarda vü-

cûda getirilmiş olmaları da ileriye sürülebilir. Her hâlde mes'ele basît degildir. Bugünkü bilgilerimizle bu husûsda bir hükm vermege kalkışmak doğru olamaz. Hitit yazıları okununcaya kadar kat'î fikrler serd etmekden ictinâb etmek zarûrîdir.

HİTİTLERE DAİR -3 (Sayı: 6, s.3)

Bir bakışda Hitit işâretlerini Mısır hiyerogliflerinden ayırt etmek mümkindir: Evvelâ, gerek şimâlî Suriye'de ve gerek Anadolu'da elde edilen Hitit kitâbeleri -ikisi müstesnâ olmak üzere- kabartmadır. Hâlbuki eski sülâlelere âid olan birkaç kitâbe istisnâ edilecek olursa Mısır'da kabartma kitâbeye tesâdüf edilmez. Sâniyen; Mısır hiyeroglifleri daha işlek ve mâhir bir elin mahsûlüdür. Hitit işâretlerinde acâyiblik görülür. Hitit sınâatında resm ve yazı, Mısır sınâatına nazaran daha ibtidâî kalmışdır. Bununla beraber ba'zı Hitit şekillerinde görülen doğruluk ve hayâtiyetden Mısır eserleri mahrûmdur. Kâmilen Hitit işâretleri ile örtülü olup aslı müze-i humâyûnda, alçıdan bir nümûnesi Fransa'nın "Trokadero" müzesinde bulunan Mar'aş arslanının sağ pençesinde ve sağ bögründe teressüm edilmiş olan tavşanların vaz'iyeti ne kadar tabîîdir!.. Sonra Hitit kitâbelerinde işâretler ufkî hatlarla ayrılmışdır. Ayrıca 10 cm.lik fâsılalarla amûdî ve kısa hatların çizilmiş olduğunu görüyoruz. Hâlbuki, bu Mısır kitâbelerinde yokdur. "Oppert"e nazaran henüz hall edilememiş olan Hitit kitâbelerindeki lisânın Sâmî olduğuna dâir hiçbir emâre yokdur. Yazı pek karışık şekiller ve resmlerden müteşekkildir. Bu şekiller nâdiren tanınan bir şey hâtırlatırlar. Bunlar Mısır hiyerogliflerinden büsbütün ayrılır; daha ziyâde Amerika'da Yukatan'da "Maya"lara âid harâbelerin dîvârları üzerinde görülen kabartma işâretlere benzer.[12] Küçük Asya ve Suriye'de bulunan kitâbelerde işâretlerin Mısır hiyerogliflerinden başka olduğu tahakkuk edince bunların târîh-i kadîmde mühim bir rol îfâ eden ve bu mıntıkaya hâkim olan bir kavme âid olması lâzım geldigi netîcesi çıkar. Bu kavm, ancak Mısır ordularına karşı Garbî Asya'nın bütün kuvvetlerini toplayabilecek kadar nüfûz ve kudret sâhibi olan Hititler olabilir. Esâsen Mısır vesîkaları da Hititlerin yazıları olduğunu bildirmekdedir. Mısır kitâbelerinden ögrendigimize göre Hitit hükmdârlarının da fir'avnlar gibi kâtibleri, muhârebe esnâsında hükmdârlarının yanında bulunan mührdârları vardı. Kadeş muhârebesinde Hititlerin gâib etdikleri ricâl-i hükûmet arasında mîrâhûr Hitisar ve hâdimlerin reîsi ile muharrir Halebsar bulunmakdadır. "Halebsar" bir vak'anüvîs olsa gerek. On beş sene sonra Halebsar'ın bir halefi belki hükmdâr "Hitisar" ile II. Ramses arasında mün'akid muâhedenin dakîkasını kaydetmişdi. Muâhede şerâiti iki hükmdâr tarafından me'mûr edilen murahhaslar arasında münâkaşa edilmiş ve maddeler takarrur etdikden sonra bir Hitit hey'eti muâhedenin gümüş levha üzerine hakkedilmiş bir sûretini tasdîk olunmak üzere Ramses'e getirmişdir. Karnak'daki kitâbede

12 "Maya" medeniyeti hakkında ma'lûmât edinmek isteyenler, "Kont Dö Perinbi"nin Vustâ Amerikadaki harâb şehrlere dâir yazdığı esere mürâcaat etmelidir.

bu levha üst kısmında bir halka mevcûd olan mustatîl bir sütûn olarak resmedilmişdir. Her hâlde bu levhada muâhede metni Hitit harfleriyle yazılı idi. Bir gün bu metni ihtivâ eden gümüş levha bulunursa bu arkeoloji için mühim bir hâdise sayılmak lâzım gelir. O zamân Mısır lisânı ve yazısıyla muharrer metn, Hitit metninin halline yarayacak ve Reşîd kitâbesinde Yunanca yazıların hiyerogliflerin hallinde îfâ etdigi hidmeti îfâ edecekdir. Şimdiye kadar iki dil ve yazıda yalnız bir küçük vesîka elde edilmişdir. Bu vesîkanın aslı zâyi' olmuşsa da sûreti mevcûddur. Asl vesîka Britanya müzesine takdîm edilmişdi. Bu bir portakal kabuğunun yarısı şekl ve büyüklüğünde idi. Levhanın muka'ar yüzünün merkezinde ayak üstünde mızrakla müsellah bir muhârib ve muhâribin iki tarafında da mechûl bir yazının işâretleri görülmekdedir. Yazılar ve resm bir dâire içine alınmış, dâirenin etrâfına da mîhî işâretler tersîm olunmuşdur. Levhanın garîb şekli şübheyi da'vet etdigi için satın alınması muvâfık görülmedi; yalnız kalıbları alındı ve bir çekmeceye vaz' edildi. Doktor Mortman'ın muhtırasında zikr ü tavsîf etdigi bu levha "Says"in nazar-ı dikkatini celb etdi. Mortman'ın tavsîfine nazaran levhadaki yazının Kapadokya kayalarında görülen yazının aynı olduğu fikrine zâhib oldu. Akademiye bir mektûb yazdı, levhayı istedi. Bir müddet sonra mektûbuna cevâb aldı. Mektûbda levhanın nasıl reddedildigi hikâye olunuyor ve sûretin de kendisine gönderildigi bildiriliyordu. Says sûret üzerinde uğraşmağa başladı ve nihâyet altı işâretin kıymetini, agleb ihtimâl ta'yîn edebildi.[13] Kenârdaki mîhî hattın halli kolay olmuşdur. O şu sûretle okundu. "Me e-Tarkum-mesar-mat Erme-egu Tarkudamus reks tere orbis" Tercümesi: "Erme memleketinin hükmdârı Tarkudam." Hükmdârın ismine az çok değişik olarak Roma ve Yunan muharrirlerinin zikr etdikleri Kilikyalı mühim eşhâs ismleri arasında tesâdüf ediyoruz. Tasit ve Diyon Kasiyus "Tarkundimatus" adında bir prensden bahs etdikleri gibi paralarda ve Plotark'ın eserinde Tarkundumus ismi görülüyor. Kilikya şehrlerinden birinin râhibinin adı da "Tarkundimatus"dur. Binâenaleyh "Tarkudam"ın Kilikya hükmdârlarından birinin ismi olduğunu kabûl etmemize mâni' yokdur. Kilikya toroslarına Yunan coğrafyacılarının "Arima" adını verdikleri nazar-ı dikkate alınırsa kitâbedeki "erme" nin de o havâlînin adı olduğuna hükmedilebilir. Müşkilât, resmin yanın-

13 Hitit kitâbeleriyle en ziyâde iştigâl edenler başda Veramt ve Says olmak üzere Jorj Perov, Oppert, Ramsay, Human Postayn ve son zamânlarda Payzer'dir. Bunlar arasında bu kavm hakkındaki ciddî tedkîkâtıyla temâyüz eden Says İngiltere'nin pek yüksek âlimlerindendir. Filoloji ve arkeolojiye dâir kıymetdâr eserler meydâna getiren bu zât yorulmak, usanmak bilmez, büyük bir nüfûz-ı nazara derin bir vukûfa, şâyân-ı hayret bir sür'at-i intikâle mâlikdir. Kadîm medeniyetlerin eserlerini yerlerinde tedkîk eden ve keşfiyâtdan târîhi tenvîre yarayacak fâideli netîceler çıkaran bu zâtın asl şöhretini te'mîn eden "Hiti"ler hakkındaki ciddî tedkîkâtı olmuşdur.

daki işâretlerin mîhî işâretlerin tâm mukâbili olup olmadığını ta'yînde idi. Says birçok delâil serd ederek her iki yazının aynı kelimelerden teşekkül etdigini iddiâ etdi. Says hutût-ı mîhiyye vâsıtasıyla mechûl işâretleri halle çalışırken Kıbrıs elifbâsından da istifâde etmişdir. Kıbrıs yazısı bu adada Fenike harfleriyle birlikde ilk Batlamyus hükmdârları zamânına kadar kullanılmışdır. Kıbrıslılar Fenike harflerini kabûl etmekle beraber eski yazılarını da terk etmemişlerdir. Mösyö Says'a nazaran Hitit elifbâsı ile Kıbrıs elifbâsı aynı olmamağla beraber birbirine yabancı da degildir. Gerçi Hitit işâretleri 120 ve Kıbrıs harfleri altmışdır; fakat işâretler adedinin Kıbrıs elifbâsında azlığı onun Hitit elifbâsıyla münâsebeti olmadığına delâlet etmez. Sonra ba'zı işâretler arasında -ez-cümle altı danesi- benzerlik çok şâyân-ı dikkatdir. Acabâ hiyerogliflere nazaran hiyeratik ve demotik ismleri verilen yazılar ne ise Hitit işâretlerine nazaran Kıbrıs elifbâsı o mudur? Acabâ Kıbrıs elifbâsı Hitit işâretlerinin ihtisârından ve daha amelî bir şekle ifrâğından mı meydâna gelmişdir? Kim bilir, belki!..

HİTİTLERE DAİR -3 (Sayı: 7, s.5)

Hitit yazısı hakkında Says'ın mutâlaasına i'tirâz edilmişdir. Says, Kıbrıs harfleriyle Hitit işâretleri arasında bir münâsebet keşf etdigini söylemiş ve bu iddiâsını isbâta çalışmışdı. Hâlbuki Hititlerle meşgûl olan diger âlimlerden ba'zıları bu münâsebeti kabûl etmiyor, ayrıca bu işâretlerin Says tarafından ileriye sürülen okunuşunu da muvâfık görmüyorlar. Says'ın nüfûz-ı nazarını , Hititler hakkındaki salâhiyetini inkâr etmek kâbil olmamakla beraber mes'elenin daha çok su götürür yeri olduğunu tasdîk etmek de îcâb eder. Binâenaleyh diger zâtların da fikrlerini redd etmek muvâfık degildir. Yazı hakkında olduğu gibi Hitit sınâatı, Hititlerin menşeleri, **emelleri** hakkında da münâkaşalar yapılmışdır, fakat bi't-tab' kat'â bir hükm vermek kâbil olamamışdır. Bu karışık mes'ele üzerinde cereyân eden münâkaşalar, Hitit eserlerinin tedkîkinden muhtelif müelliflerin çıkardıkları yekdigerine uymayan netîceler büyük bir cild teşkîl edebilir. Verayt'ın "Hitit imparatorluğu" adındaki eserinde birçok noksânlar bulunduğu, bunun bir ma'lûmât mecmûası olduğu salâhiyetdâr olanlar tarafından beyân ediliyor. Bakalım, müstakbel taharriyât, keşfiyât bu sâhada âsâr-ı atîka ilmini hangi noktaya îsâl edecekdir?.. Perov diyor ki:Hitit sınâatının başlıca vasfı bu sınâat mahsûlâtında zaîf bir bedâat görülmesidir. Hititler Fırat vâdîsi vâsıtasıyla Keldâniye, nehrü'l-Âsî ve nehrü'ş-şerîa vâdîleri vâsıtasıyla da Mısır'la münâsebâtda bulunmuşlardır. Bu eski medeniyetlerin örnekleri onlara temeddünde yardım etmişdir. Bu kavme âid heykeller ve resmlerde Mısır ve Keldâniye nümûnelerinin te'sîrini müşâhede etmekdeyiz. Ramses Suriye seferleri esnâsında bir Hitit şehrinde kendi heykelini bulmuşdu. Şübhesiz bu, Hititler tarafından zabt edilen bir Mısır şehrinden alınmışdı. Hitisar (Hatusaru)da Mısır'ı ziyâret etdigi zamân Teb ve Memfis şehrlerinin âbidelerine hayrân olmuşdur. Bi't-tab' gerek zabt olunan Mısır mevkilerinden alınan eserler ve gerek ziyâreti esnâsında Hitisar'ın mütehayyirâne seyr etdigi âbideler Hitit sınâatı üzerinde te'sîrsiz kalmamışdır. Fakat bu te'sîrin o kadar fazla olmadığını söylemek lâzım gelir. Fi'l-hakîka doğrudan doğruya Mısırlıların taklîd edildikleri eserlerden iki danesi zikr edilebilir:bir kralın başında görülen ve arkeologlarca kanadlı küre nâmı altında tanınan alâmet ve bir de Öyük'de sarayın eşiginin iki tarafında bulunan isfenksler. Keldânî ve Âsûrî taklîdi daha bârizdir. Boğazköyü'nde birbiri üzerine mevzû' taraçaları ile Irak binâlarını andıran harâb bir binâ mevcûddur. Öyük'de sun'î bir tepe üzerinde inşâ edilmiş olan saray da nakşları, tezyînâtı, vaz'iyet vesâiresi nokta-i nazarından Ninova sarayının bir küçük nümûnesidir. İhtimâl ki saray eşiginin iki tarafında bulunan ve isfenks taklîdi add edilen heykeller de hakîkatde kanadlı boğa-

ların taklîdidir. (Peterya) Boğazköyü'ndeki sarayda da Âsûrî te'sîrinin ehemmiyetli olduğu iddiâ olunmakdadır. Suriye'de ve Anadolu'daki Hitit eserlerinin Âsûrîlerde olduğu gibi kabartma resmlerden ibâret olması, heykel vücûda getirmege ragbet edilmesi (Peterya) Boğazköy ve Öyük saraylarını tezyîn eden kayalarda Âsûrî sınâatkârlarının mevzûlarını teşkîl eden şekillere; ma'bûdlara, cinler, hükmdârlar ve muhârib alaylarına tesâdüf olunması bu iddiâyı te'yîd etmekdedir. Âsûrî ve Mısır sınâatlarının Hitit sınâatı üzerindeki te'sîrlerini tasdîk etmekle beraber bu sınâatın husûsiyetini de söylemege mecbûruz. Bir Hitit eserinin diger iki sınâat eserlerinden tefrîki çok kolaydır. Mısır ve Âsûrî te'sîrâtından büsbütün kurtulamamakla beraber Hitit mi'mârîsinde de husûsiyetin mevcûdiyeti inkâr olunamaz. Bilhassa Anadolu âbidelerinde bu husûsiyet daha bârizdir: Burada vücûda getirilmiş binâlar bir bakışda arâzîden ayrılamaz. Binâların dîvârlarını teşkîl eden cism kayalar dağ kayalarının temâdîsi gibi görünürler ve göz onları çok def'a karışdırır. Yarımadanın her tarafında şurada kayaların oyulmasıyla meydâna getirilmiş ve cebheleri tezyîn olunmuş mezârlar, ötede yine kayalarla meydâna getirilmiş evler, kal'a merdivenleri, dîvârlar, burclar kapılar nazara çarpar. Yekdigerinden uzak mahallerde bulunmuş eserlerde aynı kabartma işâretler, eşkâlde aynı vaz'iyet, aynı nisbet ve teferruât mevcûddur. Farzâ Lidya, Frijya ve Kapadokya kabartma insân resmlerinde müşterek bir enmûzec var: ileriye doğru götürülmüş bir vücûd, oldukça açık bacaklar, kollarından biri uzanmış,el az çok kalkmış, diger kol da vücûdun üzerine katlanmış. Bu benzerlik yalnız sîmânın ifâdesinde ve vaz'iyetde degil, kıyâfetde de mevcûddur: serpûş ucu sivri geriye doğru egilmiş bir külâhdır. Ayakkaplarının da uçları sivri ve yukarıya doğru bükülmüşdür. Bütün resmlerdeki eşhâs üzerinde dar, beli kemerle sıkılmış kısa bir gömlek görülmekdedir. Bu gömlek dize doğru bir şeritle nihâyet bulmuş, kemere bir hançer takılmışdır. Yalnız cinler, ma'bûdlar, hükmdârlar bol ve uzun elbise içinde gösterilmişlerdir. Mısır resmlerinde Hitisar'ın, Teb ma'bedinde Ramses'in kazandığı muzafferiyeti gösteren resmlerdeki Hitit cengâverlerinin elbisesi serpûşlar ve ayakkabıları da böyledir. Hitit resmlerinde sîmâ, vücûdun teşekkülâtı Ârî ve Sâmî enmûzeclerden uzakdır: boy uzun degildir; boyun ve bilekler kalın, vücûd tıknaz ve güdükdür. Turanîlerde olduğu gibi çehrenin hutûtu ise şiddet ve kuvvet ma'nâsı ifâde eder. Bu, Âsûrî eserlerinde de görülmekdedir.

HİTİTLERE DAİR -4 (Sayı: 8, s.5)

Medeniyet târîhinde mühim bir mevki sâhibi olması lâzım gelen bu kavmin ırkı, menşei, Anadolu ve Suriye keşfiyâtına; âsâr-ı atîka âlimlerinin bütün gayretlerine rağmen maa't-teessüf tenvîr edilememişdir. İleriye sürülen fikrler arasındaki tehâlüf şâyân-ı dikkatdir. Hititlerin san'at uslûbunu bulunan eserler delâletiyle biliyoruz. Fakat o kadar... Onların ne esâtîri, ne dînleri ve lisânları hakkında kat'î bir fikr dermiyân edemiyoruz. Bir def'a yazıları okunsa, lisânları anlaşılsa o zamân kolayca bulunan eserlerden istifâde olunacak ve o zamân çokdan beri pek mühim ilmî şahsiyetlerin çözmege uğraşdıkları târîhî düğüm kolayca açılacakdır. Hititler hangi ırka mensûbdurlar? Ba'zı âlimler bunların Sâmî, ba'zıları Ârî ve ba'zıları da Turanî olduklarını iddiâ ediyorlar. Turanîliklerini müdâfaa edenler arasında (Payzer) bilhassa zikre şâyândır. O bu husûsda Verayt, Says ve Amyand'ın faraziyelerini ehemmiyetli delîller serd ederek kabûl etmiyor ve Hititlerin ne Sâmî ve ne de Ârî olmalarına ihtimâl vermiyor. Kabartma Hitit resmleri antropoloji nokta-i nazarından onun fikrine hak verdiriyor. Bu fikr kabûl edildigi takdîrde Hititlerin Anadolu'ya nereden geldikleri ve Suriye'nin şimâline ne sûretle yayıldıkları mes'elesinin halli lâzım gelir. Bu o kadar müşkil olmasa gerek:hiç şübhesiz onlar medya yolunu ta'kîb ederek Anadolu içlerine sokulmuşlar ve Kapadokya'yı işgâl ve daha sonra torosları aşarak Suriye'nin şimâlini zabt etmişler. Nitekim Hititlerden sonra her asrda Türkler akın akın bu yoldan Anadolu'ya geçmekde devâm etmişlerdir. Keyahsar zamânında İskitlerin medyayı çigneyerek Anadolu'ya girdikleri ma'lûmdur. (Sümer-Akad) da tesmiye olunan Keldânistânda yerleşip Keldânî-Âsûrî medeniyetinin esâsını teşkîl eden parlak medeniyeti te'sîs edenlerin Turanî oldukları bunlara âid kitâbelerdeki lehcenin Turanî olduğu fikri kuvvetli ve kıymetli tarafdârlar bulmuşdur.[14] Cenûbda (Sümer-Akad) medeniyeti vücûda getiren Turanî muhâcirlerin Anadolu'nun vasatında ve Suriye'nin şimâlinde Hitit medeniyeti te'sîs etmiş olmaları istib'âd olunabilir mi? Acabâ Hitit medeniyeti evvelâ Kapadokyada mı teessüs etdi; yoksa Hititler Suriye'nin şimâline yerleşdikden, medenî iki memleket; Âsûrî ve Mısır arasına girdikden sonra mı medenî kâbiliyetlerini gösterdiler? Ba'zılarına nazaran bu kavm evvelâ Kapadokyada oldukça uzun süren bir müsâlemet ve sükûn devresi geçirerek yazısını îcâd etmiş ve ilk kabartmaları meydâna getirmiş; Kapadokyada doğan bu sınâat Hititler Suriye'nin şimâline yayıldıkdan sonra, Mısır ve Âsûrîlerle temas netîcesi onların medeniyetlerinden müteessir olmuşdur. Ba'zıları

14 Ansiklopedya Britannika'da (Sümer) maddesi.

ise bunun aksini iddiâ ediyor ve diyorlar ki, Hititler sınâat eserlerini Suriye'ye indikden ve Âsûriye ve Mısır medeniyetleriyle temasa girişdikden sonra vücûda getirmişlerdir. Şurası muhakkakdır ki Anadolu ve Suriye Hititleri birbirleriyle münâsebetlerini kat' etmemişler, yekdigerine muâvenetde bulunmuşlardır. Suriye Hititleri Mısır tarafından tehdîd edildikleri zamân Anadolu'dakiler muâvenete şitâb etmişler ve kardaşlarıyla birlikde Mısır hücûmlarını def'e çalışmışlardır. Maamâfîh Kargamış'ın en parlak devrinde bile Küçük Asya, Suriye'ye tâbi' olmamış, yalnız düşmanlarına karşı onu müdâfaa ile iktifâ etmişdir. Anadolu'nun iki veya üç asr en mühim şehri, el-ân enkâzı mevcûd olan, Boğazköy(Pterya) olmuşdur. Perov diyor ki Şileyman'ın truvası Boğazköy'le mukâyese edilirse fakîr bir kasaba telakkî edilmek lâzım gelir. Kilometrelerce tûle mâlik kalın dîvârlar; ma'bûdları, kralları, râhibleri, askerleri gösteren kabartmalar burasının hakîkî bir pâyitaht olduğuna delîldir. Kable'l-mîlâd onuncu asrdan sonra Anadolu'ya akın akın gelen muhâcirler Hititlere tâbi' olan hükûmetler teşkîl ederek Hititlerin siyâsî nüfûzunu kırdılar. Menderes ve Gedis vâdîlerinde teessüs eden Lidya hükûmetinin merkezi olan(Sard) birinci derecede bir şehr oldu. Ba'demâ komşularını tehdîd edecek derecede kuvvetli bir hükûmet hâline geldi. Bilhassa Alyat zamânında Lidyalıların uzun mızrakları Kızılırmak sâhilinde göründü. Vaktiyle diger kavmleri müttefik sıfatıyla Mısır'a karşı kendi bayrakları altında toplayabilecek kadar siyâsî nüfûz sâhibi olan, müşterek düşmana karşı aralarında kolayca anlaşabilen Hititler o sırada bu istîlâya mukâvemet edecek bir hâlde degil idiler, memleketlerini Lidya süvârîlerine çignetmemek için hiçbir hareketde bulunmak istemiyorlardı. Lidya hükmdârı Krezus 506'da Boğazköy'ü zabt ve tahrîb etmekle Hititlere son darbeyi vurdu. Ondan sonra Hititler, târîh sahnesinden çekildiler. Ne Lidya ne de onu ta'kîb eden İran hâkimiyeti altında bir varlık göstermediler. Maamâfîh Hitit hükûmeti munkarız olmağla beraber Hitit medeniyeti uzun bir müddet devâm etmişdir. Sınâat ve askerlik nokta-i nazarından da Asya-yı sugrâ kuvvetleri Hititlerin te'sîri altında kalmışdır. Onların âyînlerinin izlerine Yunan dîninde bile tesâdüf ediliyor. Bu âyînlerin Yunanlılara Frijyalılar ve Lidyalılar vâsıtasıyla intikâl etmiş olduğunu kabûl edebiliriz. Hititler askerlikce müterakkî oldukları, muntazam ordulara mâlik bulundukları cihetle diger Anadolu akvâmı onları gerek ta'biye ve gerek esliha nokta-i nazarından taklîd etmişlerdir. İlyada muhârebelerinin meşhûr harb arabalarının isti'mâli yarımadada onlar vâsıtasıyla taammüm etmişdir. Hitit âsâr-ı sınâatı ise binlerce sene Anadolu akvâmına nümûne olmuşdur. Yunan sınâatında bile Hitit te'sîrini müşâhede ediyoruz. Hitit dîn ve sınâatından müteessir olan

Yunanlılar Mısır ve Keldânîler hakkında ma'lûmât verdikleri hâlde Hititlerden neye bahs etmiyorlar? Yunan târîhlerinde Hititlerin ırkî menşelerini tenvîr edecek ma'lûmâta tesâdüf edemiyoruz. Bunun sebebi şudur: Yunanlıların Anadolu'ya yerleşdikleri târîhde Suriye'deki Hitit hükûmetleri mahv edilmiş, Kapadokya Hititleriyle Yunanlılar arasında diger hükûmetler teşekkül etmişdi. Misyalılar, Frijyalılar, Lidyalılar gibi... Bunlar arkalarında kalan, eski kuvvet ve satvetlerini gâib eden Hititleri Kızılırmak havzasındaki karanlık içerisinde bırakıyorlardı. Odise'nin on birinci kitâbında "kenebiler" zikr ediliyor. Bunları Hititler zann edenler var. Hâlbuki şâir Misya akvâmından birini kasd etmekdedir. Buna mukâbil Perov İlyada'nın altıncı kitâbında Hititlerin ismine degilse de yazılarına âid bir ize tesâdüf etdigini zann etmekdedir. Şâir, Argos kralı "Proetos"un Bellerofon'u ne sûretle başdan savdığını hikâye ederken diyor ki: Onu Likya'ya gönderdi ve kendisine meş'ûm işâretler verdi. İkiye bükülmüş bir levha üzerine birçok kanlı işâretler yazdı." Likya kralı levha üzerine atf-ı nazar eder etmez "Bellerofon" getirdigi haberi anladı ve "Proetos" memnûn etmek için elinden geleni esirgemedi. Perrov, Humer zamânında Yunanistan'da kullanılan, Yunan ve Anadolu hükmdârlarının muhâberesini te'mîn eden bu işâretlerin Hitit yazısından alınmış olmasını pek muhtemel görüyor; bu hâlde Yunanlıların Fenikelilerden alınan Kadmus yazısından evvel Hititlerle münâsebetde bulunan Anadolu kavmlerinden aldıkları Hitit işâretlerini isti'mâl etmiş olması lâzım gelir. Böyle de olsa Yunan eserlerindeki ma'lûmât ile Hititlerin mensûb oldukları ırkın ta'yîni mes'elesinin hall edilemeyecegi meydândadır. Şimdilik Payzer'in ve onunla birlikde olanların tahmîni ya'nî Hititlerin Turanî olmaları ihtimâli daha kuvvetli görünüyor. Kat'î hükmü vermek için beklemek lâzım gelir. Her hâlde zekâ-yı beşerin târîh-i kadîmin bu esrârlı sahîfesini de tenvîr etmekde gecikmeyecegine inanabiliriz. Bitdi.

Çorum Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi 2010/1, 63-71

ÇORUMÎ-ZÂDE DERVİŞ HASÎB BEY'İN BİR KASİDESİ

Dr. Metin HAKVERDİOĞLU*

Özet

Lâle Devri Türk edebiyatının önemli şairlerinin yetiştiği bir dönemdir. Çorumî-zâde Derviş Hasîb Efendi de bu devride genç bir şair olarak ortaya çıkar. Bu çalışmamız ile, onun Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'ya yazdığı bir kaside edebiyat âlemine sunulmuş olacaktır.

Anahtar kelimeler: Çorumî-zâde Hasîb Efendi, Lâle Devri, Damat İbrahim Paşa, Kaside.

Abstract

A Kasîdah of Çorumî-zâde Dervîş Hasîb Efendi

The Tulip Age is a period in Ottoman history that significant poets were educated at this time of Turkish Literature. Çorumî-zâde Derviş Hasîb Efendi revealed as a young poet in this era. By this study, his kasidah for Nevşehirli Damat İbrahim Paşa will have been presented to literature world.

Key words: Çorumî-zâde Hasîb Efendi, Tulip Age, Damat Ibrahim Pasha, Kaside.

A. Çorumî-zâde Derviş Hasîb Bey

Türk Edebiyatında Lâle Devri'nde yazılan şiirlere özel bir ilgi vardır; çünkü bu dönem edebiyatımızın en değerli şairlerinin yetiştiği bir süreçtir. Nedim'i yetiştiren devir pek tabiîdir ki altında pek çok şairi temel taşları halinde sabitlemiştir. İşte Lâle Devri'nde daha yirmili yaşlarında olan Çorumî-zâde de bu temel taşlarından birisidir.

Lâle Devri, 1718-1730 arasında yaşanan ve Damat İbrahim Paşa'nın binlerce kaside ile övüldüğü, şiir yönünden zengin bir devirdir. Damat İbrahim Paşa'ya yazılan kasideler ve diğer önemli şiirler bir mecmuada toplanmıştır. Bu mecmua, Faiz Efendi ve Şakir Bey (Hakverdioğlu, 2007) tarafından kronolojik bir şekilde ve yıl-be-yıl oluşturulmuştur. Bunu, şairlere verilen unvandan anlamak mümkündür. Örneğin genç şairler için "çelebi" tabiri kullanılırken, olgunluk döneminde olanlar için "efendi" tercih edilmiştir. Ayrıca mecmua incelendiğinde tarih şiirlerinin de belli bir kronolojiyi takip ettiği görülür.

* Macit Zeren Fen Lisesi Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmeni Amasya [hakverdioglu@mynet.com].

Aşağıdaki şiirin Çorumî-zâde Derviş Hasîb Bey'in bir kasidesi olduğunu düşünmemizin sebebi de şairin "Çelebi" unvanı ile anılmasıdır. Bu devirde yaşayan Hasîb mahlaslı şairler o yıllarda olgunluk dönemindedirler. Bunlar, Seyyid Abdullahefendi-zâde Abdulhalîm Hasîb Efendi (öl.1759), Mümin-zâde Seyyid Ahmed Hasîb Efendi (öl.1752) ve Uşşâkî-zâde Seyyid Hasîb İbrahim Efendi (öl.1762)'dir.

Hasîb mahlaslı şairlerden hiç birinin divanı hakkında bilimsel bir çalışma görülmemektedir. YÖK arşivinde ve Hatice Aynur'un Üniversitelerde Eski Türk Edebiyatı Çalışmaları (Aynur 2000) kitabında bu hususta bir çalışmaya rastlanamamıştır. Bu çalışmamız bir anlamda divanı bulunamayan Hasîb mahlaslı şairlerden birinin bir şiirini edebiyat âlemine tanıtmak amacına matuftur.

Çorumî-zâde hakkında elimizdeki bilgi oldukça azdır. Tuhfe-i Naili'de (Tuman 2001, C. 2, s. 198) onun hakkında şu bilgi mevcuttur:

Çorumî-zâde Derviş Hasîb Bey, vefatı H.1199, M.1784.

Ser ü pâ-bestem olur şîve-i reftârından
Tûti lüknet-zededir lezzet-i güftârından

Mey ü neyle safâ-yâb ol gönül gel bu hevâdan geç
Semâ vü raksa gir ir menzile arz u semâdan geç

Bu kısa bilgilerden onun Mevlevî meşrep olduğu ve devrin mahallileşme cereyanının etkisinde sade ve temiz bir Türkçe kullandığını söyleyebiliriz. Aşağıdaki kasidesinde bu özellik kendini bir kez daha gösterir. Kolay söyleyen bir şair havası, hemen iki örnekte de kendini hissettirir.

Şairin çağdaşı olan ve aralarında yakın dostluk bulunan şuara tezkiresi yazarı Ahmed Lütfi'nin anlattığına göre, Hasîb Seyyit Mehmed Bey'in babası Hayrabolu'da oturan, kendisine Çorumî-zâde denmekte olan Mahmud Beydir. Hasîb'in bir de üvey babası vardır. O da Yenişehirli büyük müderrislerden Abdullah Efendi'dir. Bu ifadeden Hasîb'in babasını erken yaşta kaybettiği, annesinin ikinci bir evlilik yapmış olduğu anlaşılıyor. Hasîb önceleri Rumeli Kazazkerliği yapmıştır. Sonradan o yıllarda sarayda başhekimlik yapan ve padişahın sağlığından sorumlu olan Mehmed Emin Efendi'ye bağlı kalmış, kadılık mesleğini seçtikten sonra Kavala'daki devlet görevinden ayrılmıştır. Daha çocuk yaşlarındayken şiire, yazı yazmaya, sanata, çeşitli bilimlere çok üst düzeyde ilgi duymuştur. Şiirinde de hoşsohbet, latifeler söyleyen latif ve nazik kişiliğinin izleri vardır. 1199 (1784/85) yılında vefat eden Hasîb'in mezarı

Çarşı Camiinin avlusundadır. Bu durumda Hasîb'in dedesinin Çorumlu olduğu anlaşılmaktadır. Çorumî-zade lakabı da bu yüzden verilmiş olmalıdır.

Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisinde (1981, C.4, s.136) ise şu bilgi mevcuttur:

Çorumî-zâde, divan şairi, ölümü 1783. Hayrabolu ayânından Kağlıcalı Şeyh Atâ Efendinin dervişlerindendi. Gazeller ve tarihlerden oluşan bir divanı vardır.

Aşağıda hem çeviriyazılı hem de orijinal metni verilmiş olan kasidede, uzun uzun bahar tasvirleri yapılması, bu şiirin konu bakımından bir bahariye olduğunu ve içerisinde Lâle Devri'nin coşkun güzelliklerini anlatmaya niyetlenildiğini göstermektedir. Kasidenin Farsça başlığında Veyzevî adı ile tanıtılan şâirin mahlasının Hasîb olduğu, kasidenin taçbeytinden anlaşılmaktadır:

Ḥasîbâ besdir ikşâr-ı suḫan demdir ki şevḳıyla
Ḥużûr-ı feyż-baḫş-ı âşafa 'arż it şenâ-ḫ'ânı 43.beyit

Şiir, Yezdân'ın dünyayı cennete çeviren bir bahar gönderdiği söylenerek başlar:

Te'âlallâh zihî feyż-i bahâr-ı ṣun'-i Yezdânî
Ki reşk-i bâġ-ı cennet eyledi ṣaḥn-ı gülistânı 1.beyit

Nevruz, baharın habercisi olarak unutulmamıştır:

Donansun bâġ u râġ u kûh u ṣaḥrâ diyü seyr itdi
Cihâna nâme-i berg-i gül-i nevrûz-ı sulṭânî 8.beyit

Lâle çeraganı devrin en gözde eğlencesidir. Bahar, lâle ve çeragan devrin şiirinde en çok kullanılan motiftir:

Ḳomaz târî-i ġam şevḳ ü neşâṭ-efrûz olur dilde
Bu vaḳt-i pür-tarabda lâleniñ seyr-i çerâġânı 11.beyit

Şiirde sünbül, lâle, gül, bülbül geçidi 17. beyitte yerini bu güzelliğin sebebine yani İbrahim Paşa'nın varlığına bırakır. İkinci Âsaf olarak tanımlanan Paşa, bu eyyamın hoşluğunu tesis eden kişi olarak zikredilir. Böylece nesib bölümünden methiye bölümüne girilmiş olur:

Te'âlallâh ḫoşâ şâdî ki hem-vaḳt-i bahâr u hem
Dem-i eyyâm-ı ġam-fersâ-yı devr-i Âṣaf-ı ṣânî 17.beyit

Ne âṣaf gevher-i nâ-yâb-ı künc-i 'izz ü isti'lâ
Ne âṣaf bâġ-ı iḳbâliñ şigüfte verd-i ḫandânı 18.beyit

Şiirde, Çorumî-zâde, Sultan III. Ahmed ile Paşa arasındaki ilişkiyi şöyle özetler:

Şehen-şâh-ı mufaḫḫam ya'ni Sulṭân Aḥmed-i ekrem
K'ider şâhân-ı 'âlem dergehinde sûde pîşânı 23.beyit

Muvaffaḳ oldugına salṭanatda bu yeter şâhid
K'ola ṣadr-ı mu'aẓẓam maḥremi dâmâd-ı ẕî-şânı 24.beyit

Tüm kasidelerde olduğu gibi şair, memduhunu pek çok meşhura, zengine, âlime, devlet adamına benzettikten ve hepsinden üstün gösterdikten sonra methetmekte aciz kaldığını söyler:

Kemâl üzre ne ḥaddim var ki evṣâfuñ idem taḳrîr
Ne mümkin eylemek vâdi-i medḥüñde suḫan-dânî 42.beyit

Çorumî-zâde, duaya mahlasının bulunduğu taçbeyitten başlar ve şiiri şu beyitlerle bitirir (43-47. beyitler):

Ḥasîbâ besdir ikṣâr-ı suḫan demdir ki şevḳıyla
Ḥużûr-ı feyż-i baḫş-ı âṣafa 'arż it ṣenâ-ḫ'ânı

Niyâza eyleyüp âġâz ṣarf it eşk-i ḫûn-âlûd
Ḫarîdâr ol du'â-yı devletin ṣaç dürr ü mercânı

Bula her sâl tâ kim zîb ü revnak gül-şen-i 'âlem
İde şâd-âb feyż-i nev-bahârî çâr-erkânı

Gül-i iḳbâli olsun dâ'imâ güşâde vü ḫandân
Olup revnaḳ dih-i gül-zâr-ı devlet ol kerem-kânı

Nihâl-i luṭfı olsun sâye-güster farḳ-ı âfâḳa
Ola memdûd-ı ẓıll-i âfeti bâ-luṭf-ı Yezdânî

Aşağıda metni verilmiş olan şiiriyle; klâsik, örnek, dili temiz, anlatımı açık, güzel bir kaside örneği veren şair, Yezdân ismi ile başladığı şiirini yine Yezdân ismi ile bitirmiştir. Çorumî-zâde'ye ait olan bu şiir Lâle Devri şiirlerini bir araya getiren Faiz Efendi ve Şakir Bey Mecmuasında 445-446. varaklarda yer almaktadır.

B. Metin

ḲAṢÎDE-İ VEYZEVÎ [ḤASÎB]ÇELEBİ DER-VAṢF-I CENÂB-I ṢADR-I A'ẒAM EDÂMEHU'LLÂHU MÂ-DÂME'L-'ÂLEM**

Mefâ'îlün Mefâ'îlün Mefâ'îlün Mefâ'îlün

1 Te'âlallâh zihî feyż-i bahâr-ı ṣun'-i Yezdânî
Ki reşk-i bâġ-ı cennet eyledi ṣaḥn-ı gülistânı

2 Zihî feyż-i hevâ kim la'l-i yâre iltifât itmez
Gören gül-şende şimdi nev-şükeftedir /ü ḫandânî

3 Ne feyż-i nev-bahârî kim cihâna rûḥ-baḫşâdır
N'ola mürġ-i muṣavver ḳılsa şimdi bâl ḫıyâbânı

4 Leṭâfet sû-be-sû ol rütbe kim hergiz ba'îd olmaz
Ferâmûş eylese 'uşşâḳ-ı şeydâ kûy-ı cânânı

5 Ne behcet kim hücûm-ı dil-berân-ı ḥûr-ı peykerle
Virür her câ-yı âsâyîş nişân-ı dâr-ı rıḍvânî

6 Żiyâ-güster görüp gül-şende ḫûbânı ḥicâbından
Niḳâb itdi yüzine mihr-i raḫşân ebr-i nîsânı

7 Zamân-ı ḫürremî geldi diyü ezhâr-ı gül-zâra
Peyâm-ı nev-bahâr ile nesîm itdi şitâbânı

8 Donansun bâġ u râġ u kûh u ṣaḥrâ diyü seyr itdi
Cihâna nâme-i berg-i gül-i nevrûz-ı sulṭânî

9 Olup zîver-nümûd evrâḳ-ı bostân u gülistâna
İder naḫl-i semen ṣaḥn-ı çemende sîm-efşânı

10 Görüp yer yer bu dem ârâyiş-i cem'iyyet-i sünbül
'Aceb mi kâkül-i ḫûbâna el virse perîşânı

11 Ḳomaz târî-i ġam şevḳ ü neşâṭ-efrûz olur dilde
Bu vaḳt-i pür-tarabda lâlenüñ seyr-i çerâġânı

12 Ayırmaz dîdesin nergis gül-i terden raḳîb-âsâ
Füzûn itse n'ola bülbül çemende âh u efġânı

13 Bu faṣl-ı ḫurrem ü ḫâṭır-güşâde gûş idüp yer yer
Nihâl-i gülde ṣavt-ı bülbülân-ı naġme-sencânı

14 Sezâdır farṭ-ı zevḳ ü şevḳden raḳṣân olup 'âlem
Ferâmûş itse şimdi miḥnet ü âlâm-i devrânı

** Hakverdioğlu 2007, s.674.

15 Bu cünbüşle ḫırâman seyr iden bâd-ı bahârîden
Der-âġûş itse lâyıḳ şâhid-i serv-i ḫırâmânı

16 Zamân mevc mevc cûy-bâr-ı şaḥn-ı şaḥrâdır
Hemân ‘arż itmenün beyhûde ḫûbân çîn-i pîşânî

17 Te‘âlallâh ḫoşâ şâdî ki hemvaḳt-i bahâr u hem
Dem-i eyyâm-ı ġam-fersâ devir-i âṣaf-ı ṣânî

18 Ne âṣaf gevher-i nâ-yâb-ı künc-i ‘izz ü isti‘lâ
Ne âṣaf bâġ-ı iḳbâlüñ şigüfte verd-i ḫandânı

19 Kerem-fermâ-yı ‘âlem maḥf-sâz-ı şöhret-i Ḥâtem
Cihân-bân-ı mu‘aẓẓam maẓhar-ı tevfîḳ-i Rabbânî

20 Niẓâmü'l-Mülk ü devlet nîk-re'y ü Bû ‘Alî-fıṭnat
Şeref-baḫş-ı ṣadâret mesned-ârâ-yı cihân-bânı

21 Ḫidîv-i dâd-güster mekremet-kirdâr u dâniş-ver
Cenâb-ı şehr-yârıñ âb-rûy-ı ṣadr-ı dîvânı

22 Ne şâh-ı ma‘delet-pîrâ-yı dil-ber kişver-ârâ kim
Vücûdıyla şeref-yâb oldı dârü'l-mülk-i ‘Oṣmânî

23 Şehen-şâh-ı mufaḫḫam ya‘ni Sulṭân Aḥmed-i ekrem
K'ider şâhân-ı ‘âlem dergehinde sûde pîşânı

24 Muvaffaḳ oldugına salṭanatda bu yeter şâhid
K'ola ṣadr-ı mu‘aẓẓam maḥremi dâmâd-ı ẕî-şânı

25 Ne ṣadriyyeñe nâz-ı vâdi-i cûd u mürrüvvet kim
‘Aṭâyâ-yı kef-i iḥsânı ḥayrân eyler insânı

26 Vezîr-i kâm-baḫşâ ya‘ni İbrâhîm Paşa kim
Sezâdır olsa Ḥâtem dergeh-i cûdunda der-bânı

27 O vâlâ-menḳabet kim Bermekî geleydi devrinde
Olurdı şübhesiz deryûze-kâr-ı luṭf u iḥsânı

28 Vezân olsa eger bâd-ı nesîm-i feyżi âfâḳa
İderdi sebz ü ter faṣl-ı şitâda bâġ u bostânı

29 Ser-â-pâ ‘âlemiñ her bir demi bir nev-bahâr u ‘îd
İdelden mülk-i dehre ol felek-ḥaşmet nigâh-bânı

30 Kevâkib ṣanma îṣâr itmek içün reh-güẕârımda
Cevâhirle pür itdi ḫâzin-i gerdûn-ı dâmânı

31 ‘Uluvv-i şân u ḳadrâ şerefi ol rütbe kim devrân
İder dollâb-ı bâġ-ı rif‘ati gerdûn-ı gerdânı

32 İdüp dil-dâde-i in'âm u luṭf-ı ṭab'-ı maḥbûbı
Esîr-i şâhid-i iḥsânı itdi nev'-i insânı

33 Zamân-ı devletinde behre-yâb-ı luṭfıdur cümle
Ḫayâl itmez bu devr-i pür-keremde kimse ḥırmânı

34 Cihân âsûde bîm-i fitne vü âşûbdan şimdi
Hemân âşûb ancaḳ dil-berânıñ çeşm-i fettânı

35 Degil ḫurşîd ü meh âsûde key-i ḥâl-i 'âlemden
Bu kâr-ı intiẓâma açdı gerdûn çeşm-i ḥayrânı

36 Ḫidîvâ mesnedâ ṣadrâ mekârim-pîşe düstûrâ
Eyâ gül-şen-serâ-yı 'âleme bâdi-i ḫandânî

37 Sen ol ârâyiş-i tâc-ı ser-i iḳbâl-i devletsin
Ki buldı zîb ü fer ẕâtuñla bu mülk-i Süleymânî

38 Sen ol sâ'i-i kâr-ı intiẓâm-ı mülk ü milletsin
Ki itdüñ ṣıyt 'adl ü dâd ile pür-ġûş-ı devrânı

39 Ġubâr-ı âsitânuñ nev-binây-ı dîde-i dildir
Götürmez 'aynına rû-mâl iden küḥl-i Ṣıfâhânı

40 Maḥâll-i 'aḳl-ı küldür eylemek ta'dâd-ı elṭâfuñ
Şümâr itmek ne ḳâbil mevce-i deryâ-yı 'ummânı

41 Der-i iclâlüñe rû-mâl içün ey menba'-ı iḥsân
Vesîle eyleyüp medḥüñde ḳıldım ḫâme-cünbânı

42 Kemâl üzre ne ḥaddim var ki evṣâfuñ idem taḳrîr
Ne mümkin eylemek vâdi-i medḥüñde suḫan-dânî

43 Ḥasîbâ besdir ikṣâr-ı suḫan demdir ki şevḳıyla
Ḥużûr-ı feyż-baḫş-ı âṣafa 'arż it ṣenâ-ḫ'ânı

44 Niyâza eyleyüp âġâz ṣarf it eşk-i ḫûn-âlûd
Ḫarîdâr ol du'â-yı devletin ṣaç dürr ü mercânı

45 Bula her sâl tâ kim zîb ü revnak gül-şen-i 'âlem
İde şâd-âb-ı feyż-i nev-bahârî çâr-erkânı

46 Gül-i iḳbâli olsun dâ'imâ güşâde vü ḫandân
Olup revnaḳ dih-i gül-zâr-ı devlet ol kerem-kânı

47 Nihâl-i luṭfı olsun sâye-güster farḳ-ı âfâḳa
Ola memdûd-ı ẓıll-i âfeti bâ-luṭf-ı Yezdânî

c.Orijinal Metin

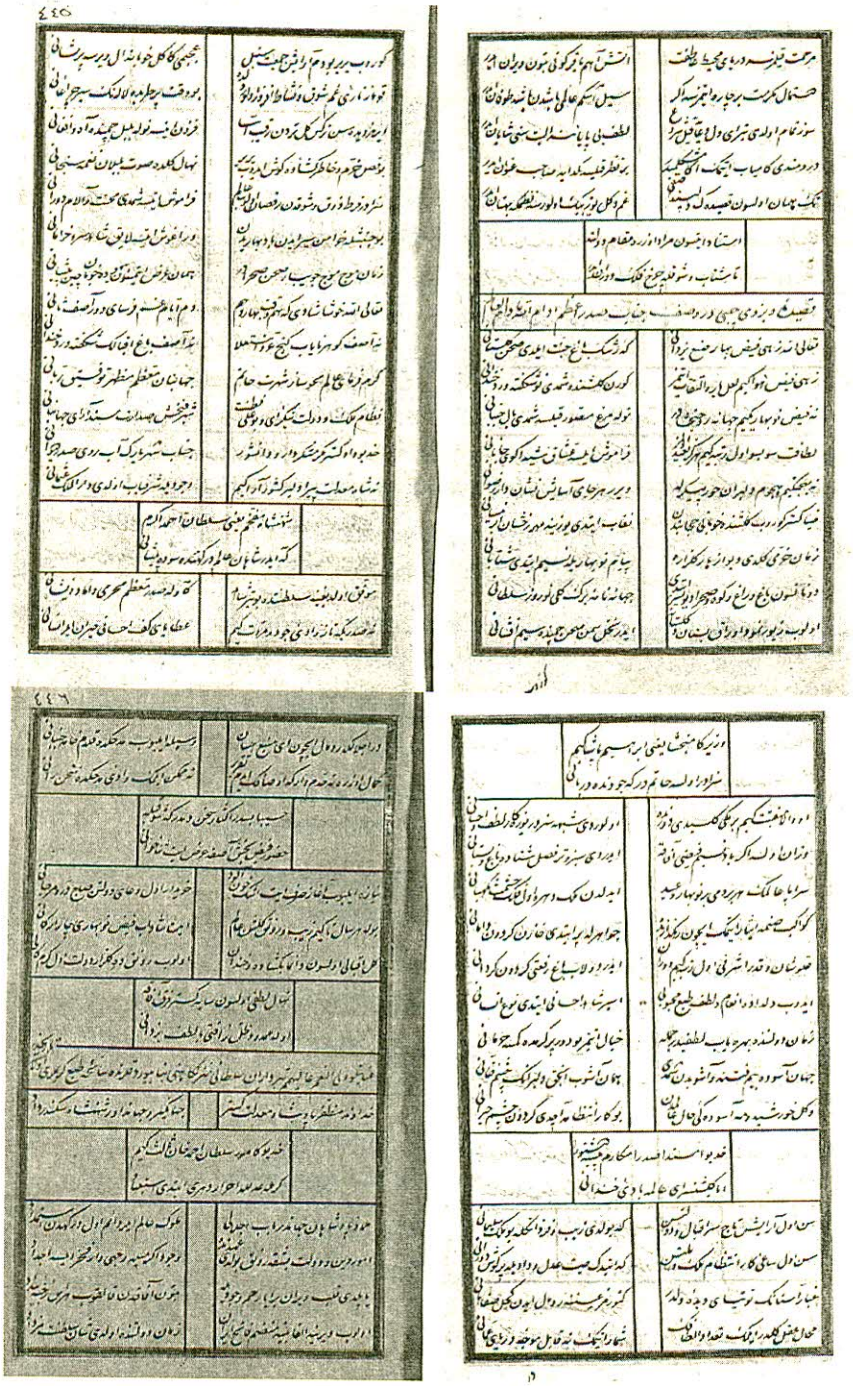

d. Kaynakça

ALTINAY Ahmed Refik, **Lâle Devri**, Timaş, İstanbul 1997.

ALTINAY Ahmed Refik, **Osmanlı Âlimleri ve Sanatkârları**, Timaş, İstanbul 1997.

ARAS Namık Kemal, **Esrar Dede'nin Tezkire-i Şu'arâ-yı Mevleviyyesi**, Ankara Üniversitesi, SBE., Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1987.

AYNUR Hatice, **Eski Türk Edebiyatı Tezleri Bibliyografyası**, Boğaziçi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Sayılar: Ağustos 1991/Ekim1993/Haziran1994, İstanbul 1991-1994.

AYNUR Hatice, **Üniversitelerde Eski Türk Edebiyatı Çalışmaları**, İstanbul 2000-2003.

HAKVERDİOĞLU Metin, **Edebiyatımızda Lâle Devri ve Nevşehirli Damat İbrâhîm Paşa'ya Sunulan Kasideler** İnceleme-Metin, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (yayınlanmamış doktora tezi), Konya 2007.

İPEKTEN Haluk vd., **Tezkirelere Göre Dîvan Edebiyatı İsimler Sözlüğü**, Ankara 1988.

İSEN Mustafa, "Kültür Tarihinde Çorum ve Çorumlu Divan Şairleri", **Çorum Hitit ve Kültür Festivali**, 11-15 Temmuz, Çorum 1994.

TUMAN İnehan-zâde Mehmed Nail, **Tuhfe-i Naili-Dîvan Şâirlerinin Muhtasar Biyografileri**, Bizim Büro Yayınları, 2001.

Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi: Devirler, İsimler, Eserler, Terimler, Dergah Yayınları, İstanbul 1981.

Çorum Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi 2010/1, 73-89

MAARİF SALNÂMELERİNE GÖRE ÇORUM'DA EĞİTİM KURUMLARI

Ünal TAŞKIN*, Taner NAMLI**,
A. Faruk GÜLER***, Öner TOLAN****

Özet

Salnâmeler, bir yıl içinde olan olayları tespit etmek amacıyla düzenlenir ve yıllık olarak bilinirler. Maarif salnâmelerinden Osmanlı dönemi okulları ve eğitim sistemi hakkında pek çok bilgi elde edebiliriz. Bu bakımdan maarif salnâmeleri, Osmanlı eğitim tarihinin en önemli kaynaklarındandır. Bu çalışmada, maarif salnâmelerine göre Çorum'un eğitimi hakkında bilgiler verilecektir.

Anahtar sözcükler: Salnâme, eğitim, Çorum.

ACCORDING TO MAARIF SALNÂMES IN ÇORUM EDUCATION FOUNDATION

Abstract

Salnâmes are the literary works arranged to verify all events each year and known as almanac. We could obtain plenty of information from Maarif Salnâmes about education system and schools in period of Ottoman. In this regard Maarif Salnâmes were one of the most important resources in terms of education history of Ottoman. Point of this study was to give detailed information about education of Çorum according to Maarif Salnâmes.

Key words: Salnâme, education, Çorum.

Giriş

Osmanlı Devleti, Fatih Sultan Mehmet ve Kanuni Sultan Süleyman dönemlerinde, birçok kültür adamını İstanbul'a çekmiş ve belli bir standardın yakalanması için çaba göstermiştir. Devletin gücünün zirvede olduğu dönemlerde, Takuyiddin'in rasathane kurması ve astronomiyle ilgilenilmesi, dinî ilimlerin yanısıra aklî ilimlerin de öne çıktığını göstermektedir. Fakat ilerleyen zamanlarda, sosyal, ekonomik ve askerî alanlarda aksamaların meydana gelmesiyle devlet adamları, içinde bulunulan durum-

* Fırat Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Doktora Öğrencisi [unaltaskin@hotmail.com].
** Fırat Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Doktora Öğrencisi [tanernamli@hotmail.com].
*** Fırat Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Doktora Öğrencisi, [ahmetfarukguler@gmail.com].
**** Ardahan Üniversitesi Rektörlüğü Tarih Okutmanı [onertolan@hotmail.com].

dan kurtulmak için çareler aramaya başlamış ve ilk olarak askerî alanda ıslahatlara girişmişlerdir. Zira yapılmak istenen yeniliklerin önündeki en büyük engelin askerî sınıf olduğu düşünülmüştür. Avrupa'dan asker eğitmenlerin getirilerek, orduda ihdas edilmeleri ve *Mühendishane-i Berr-i Hümayun* ile *Mühendishane-i Bahr-i Hümayun*'un kurulmaları, eğitimde yeni açılımlar sağlamıştır. Bu dönemde sadece okulların açılmasıyla yetinilmemiş, bu okullarda, çeviri kitaplarla desteklenmiş kütüphaneler oluşturulmuştur. İşlevselliğini yitiren medreselerin yerini alabilecek yeni eğitim kurumlarının oluşturulması düşüncesi, çok fazla gecikmemiş, her kademede eğitim müessesesi kurulmaya çalışılmıştır. Sıbyan mektepleri düzenlenerek yeni usülde eğitim veren ibtidailere dönüştürülmüş, orta eğitim diyebileceğimiz rüşdiye ve idadiler kurulmaya başlanmıştır[1]. Diğer yandan yabancı devletlerin kurdukları misyon istasyonları[2], gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarının hamiliği kisvesi altında her kademede eğitim faaliyetlerine girişmişlerdir.

Devlet, eğitim faaliyetlerinin sağlıklı yürütebilmesi için, maarif yapılanmasına girişmiş, 1857'de kurulan Maarif Nezareti zaman içerisinde her vilayete birer maarif müdürü atamıştır. 1869 tarihinde yayınlanan Maarif-i Umumiye Nizamnâmesi teşkilatın idare ve görevlerini kanunî bir hükme bağlamıştır[3]. Gayrimüslim mektepler ise 1866'da kurulan gayrimüslim ve ecnebi mektepleri müfettişliğinin uhdesinde çalışmalarına devam etmişlerdir.

Modern eğitim kurumları ortaya çıkmadan evvel, halkın bu ihtiyacını her yerde medrese olmadığından, genelde cami ve kiliseler karşılıyordu. Çünkü eğitimin bir diğer yönü dinsel amaçlı oluşudur. Her dinde ilk amaç, inanç sahiplerini kendi öğretileri doğrultusunda birer mümin olarak yetiştirmektir[4].

Şimdi eğitim-öğretim kurumlarının genel yapısından hareketle, bu kurumların Çorum'daki durumlarını incelemeye çalışacağız.

1 Ayrıntılı bilgi için bkz. Aziz Berker, **Türkiyede İlk Öğretim I (1839-1908)**, Ankara, 1945; Hasan Ali Koçer, **Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773–1923)**, 1999.

2 Yabancı okullarla ilgili olarak bkz. İlknur Polat Haydaroğlu, **Osmanlı İmparatorluğunda Yabancı Okullar**, Ankara 1990; Süleyman Kocabaş, **Misyonerlik ve Misyonerler**, İstanbul 2002; Reşat Ekrem Koçu, **Osmanlı Muahedeleri-Kapitülasyonlar**, İstanbul 1934.

3 Maarif Nezareti nizamnamesi için bkz. Mahmud Cevad, **Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı**, İstanbul 1338, s.469-509.

4 Ünal Taşkın, "Klasik Dönem Osmanlı Eğitim Kurumları", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi-The Journal of International Social Research**, (Volume 1/3 Spring), 2008, s.344.

A. Sıbyan Mektebleri

Abbasiler devrinde "küttab" adıyla anılan mektebe, Karahanlı, Selçuklu ve Osmanlı Türkleri sıbyan mektebi diyorlardı. Osmanlılar bu tip mektepleri "daruttalim, darulilm, muallimhane, mahalle mektebi, taş mekteb, mekteb-i ibtidaiyye" gibi adlarla da anmışlardır. Ana ve babaların, çocuklarına ayet ve hadislerle de desteklenen dini inanç ve şartları öğretme isteği, sıbyan mekteplerinin yaygınlaşmasında etkili olmuş ve hemen hemen her mahallede açılmasından bunlara mahalle mektebi denmiştir[5].

Sıbyan mektepleri padişahlar tarafından yaptırıldığı gibi valide sultanlar ve hayırsever kişiler tarafından da kurulmuştur. Sıbyan mektepleri çocuklara Kur'an okutmak, namaz kılma usullerini, namazda okunacak ayetleri ve duaları öğretmek ve biraz da yazı yazdırmak gibi üç önemli amaçla kurulmuştu. Mekteplerin ilk örneği olan küttablarda sadece erkek çocuklar öğrenim görürken Osmanlılar devrinde kız çocukları da erkeklerle birlikte mekteplere devam ederlerdi. Bununla beraber sadece erkek veya kız çocuklarına ait sıbyan mektepleri de vardı. Kızların devam ettiği okullar *inas mektebi* adı altında faaliyetlerine devam etmekteydiler. Bazı mekteplerde erkek ve kız çocukları yan yana otururken bazılarında ise ayrı ayrı otururlardı.

Sıbyan mekteplerine başlama yaşı ile ilgili farklı rakamlar söz konusudur. Bu rakamı 5-10 yaş arası[6] gösterenler olduğu gibi, 5-6 yaşları[7] arası diyenler ve bu rakamı daha da aşağı çekenler vardır[8].

Tanzimat'tan önce, çocuklara, bir sanata verilmeden önce Kur'an ve ilmihal öğretilmesi emredildiği halde, 1846'da yayımlanan bir talimatla dört beş yaşındaki çocukların ebeveynlerinin rızası ile okula gönderileceği, altı yaşını bitiren çocuklarını sıbyan mektebine göndermeyenlerin ise cezalandırılacağı, 1868 tarihli tebliğde ise, herkesin altı yaşındaki çocuğunu okula göndermeye mecbur edildiği Baltacı tarafından ifade edilmektedir[9].

Mektebe kaydolup başlamak, çocukların hayatında önemli bir olaydı. "*Bed'-i besmele cemiyeti*" ya da "*âmin alayı*" da denilen bu merasim, genel-

5 Cahit Baltacı, "Mektep", **DİA**, XXIX, Ankara 2004, s.6; Yücel Gelişli, "Osmanlı İlköğretim Kurumlarından Sıbyan Mektepleri (Kuruluşu, Gelişimi ve Dönüşümü)", **Türkler**, XV, 2002, s.35.
6 Mefail Hızlı, "Osmanlı Sıbyan Mektepleri", (Ed. Güler Eren), **Osmanlı**, V, Ankara 1999, s.212.
7 Cahit Baltacı, **XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri**, İstanbul 1976, s.19.
8 Bayram Kodaman, **Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi**, Ankara 1988, s.58.
9 Baltacı, "Mektep", s.7.

likle Kandil, Pazartesi veya Perşembe günleri düzenlenirdi. Ailenin varlıklı veya yoksul olmasına bağlı olarak bu merasim şekillenmekteydi[10].

Osmanlılar ıslahat ve yenilenme döneminde klasik dönemin eğitim ve öğretim müesseselerine de yeniden şekil verdiler. Yeniden şekil verilen eğitim ve öğretim müesseselerinden biri de ibtidai mekteblerdir. Tanzimat'ta dokunulmayan sıbyan mektebleri, 1279/1862'de iptidai mekteplere dönüştürülerek yeni usûlde eğitim ve öğretime başladı. 1288/1871'de sıbyan mektepleri ıslahatı genişleyerek devam etti. Ancak sıbyan mektepleri tamamen ortadan kalkmadı. Bir taraftan sıbyan mektepleri kendi içinde ıslahata tabi tutulurken, diğer taraftan da ibtidaiye programları geliştirildi.

Maarif salnâmelerinde, Çorum'da bulunan mektepler hakkında bilgi yoktur. Bu sebepten, Çorum'daki mekteplerle ilgili herhangi bir bilgi veremiyoruz.

B. Rüşdiyeler

Sıbyan mekteplerinin programının takviyesiyle meydana gelen orta seviyedeki okullardır. Bugünkü ikinci kademenin karşılığı olarak kabul edilebilir. İlk açılan rüşdiyeler (Mekteb-i Maarif-i Adli ve Ulum-ı Edebiye), memur yetiştirmek ve mevcut memurların bilgilerini arttırmak üzere kurulmuşlardır. II. Mahmut tarafından 5 Şubat 1839 tarihinde açılan rüşdiyelerin, önceleri sıbyan mekteplerinin üstünde *sınıf-ı sanî* olarak açılmasına karar verilmişken, daha sonra bunların adının rüşdiye olması kararlaştırılmış ve Mekatib-i Rüşdiye Nezareti kurulmuştu. İlk açıldığında 4 yıl olan rüşdiyeler, 21 Mart 1850'de Daru'l-Maarif'in açılmasıyla 6 yıla çıkarılmış iken 1863'te 5, 1869'da 4, son olarak 1892'de 3 yıla indirildiği görülmektedir[11].

Rüşdiyeler; erkek, kız, karışık, askeri ve özel rüşdiyeler şeklinde açılmış ve bütün Osmanlı ülkesine yayılmıştır.

Rüşdiyelerin programı da çeşitliliğine göre değişiklikler göstermiştir. Genel olarak bu mekteplerin, hem yüksek öğretime, hem mesleğe yönelik programları uyguladığı görülmektedir. Rüşdiye mekteplerine bir

10 Taşkın, a.g.m., s.346-347, Amin Alayı hakkında geniş bilgi için bkz. Elif Aydın, **Tarihimizde Âmin Alayları ve Eğitim Açısından Değerlendirilmesi**, Marmara Üniversitesi SBE, y.y.l.t., İstanbul 2008; Mustafa Öcal, "Âmîn Alayı", **DİA**, III, İstanbul 1993, s.63.

11 Faik Reşit Unat, **Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihî Bir Bakış**, Ankara 1964, s.44.

iki defa Kur'an-ı Kerimi hatmetmiş ve ilm-i hal okumuş olan öğrencilerin alınması öngörülmüştür. Bu mektepte okunacak dersler ise Türkçe, Tuhfe ve Nuhbe, Sübha-i Sıbyan gibi dil, Birgivî Risalesi ve diğer ahlak kitapları, hat ve kitabet dersleri olarak programlanmıştır. Bu mektebi bitiren öğrenciler kabiliyet ve başarısına göre, kurulmuş olan yüksek okullardan istedikleri birine alınacaklardı. 1846 talimatnamesine göre, buralarda Kur'an-ı Kerim, Akaid, Arapça, Hesap ve yazı öğretilmekteydi. 1848'de bu programa Farsça, Coğrafya ve Hendese ilave edildi[12]. 1867'ye kadar rüşdiyelere yalnızca müslüman öğrenciler alınırken, bu tarihten sonra gayrimüslim çocukları da alınmıştır[13].

İstanbul'da rüşdiyeler yaygınlaştıkça, vilayetlerde de açılması için 1853 yılında bir karar alınmıştır. 1869 yılında ilan edilen Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'ne göre rüşdiye mektebi açılacak yerlerin özellikleri belirlenerek açıklamalarda bulunulmuştur. Buna göre, beş yüz haneden fazla olan kasabalarda, halkı sadece müslüman ise bir İslam rüşdiyesi, yalnız Hristiyan ise bir Hristiyan rüşdiyesi açılabilecekti. Halkı karışık olan yerlerde müslümanlar ve hıristiyanlar birer rüşdiye yapabileceklerdi. Ancak nüfusu karışık olan kasabalarda rüşdiye açılabilmesi için, gayrimüslim halkın yüz haneden fazla olması şartı düşürülmüştür[14].

Bunun yanında kızların eğitilmesi için rüşdiyelerin kızlara mahsus olanlarının açılmasına karar verilmiştir. İlk açılan kız (inas) rüşdiyelerinde öğrencileri okutacak bayan öğretmen olmadığı için, nakış derslerini bayanlar, diğer dersleri ise erkek öğretmenler vermiştir. Bu okullara bayan öğretmen yetiştirmek üzere 1870 yılında, Darülmuallimat açılmıştır[15].

II. Abdülhamit döneminde Devlet varolan rüşdiyelerin binalarını iyileştirmenin yanı sıra yeni rüşdiyeler de açmıştır. Bir kısım rüşdiyelerin bina durumundan dolayı kapandığı olmuşsa da, zaman içerisinde yapılan yeni binalarla bu sorun da halledilmiş gibi gözükmektedir.

Rüşdiye mekteplerinde II. Meşrutiyet Devri'nde yapı ve program değişiklikleri yapılmış, 1913 yılında rüşdiyeler ibtidailerle birleştirilmiştir. Fen ve sayısal derslerin ağırlık kazandığı II. Meşrutiyet Devri'nde, Avru-

12 Ünal Taşkın, "1317 (1899-1900) Maarif Salnâmesine Göre Trabzon'da Eğitim Kurumları", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi-The Journal of International Social Research**, (Volume 2/7 Spring), 2009, s.248.

13 Cahit Baltacı, "Osmanlı Devleti'nde Eğitim ve Öğretim, **Türkler**, XI, 2002, s.455.

14 Kodaman, a.g.e., s.93; Muammer Demirel, "Türk Eğitim Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri", **Türkler**, XV, 2002, s.53.

15 Demirel, a.g.m., s.54.

pa müfredatını takip edecek müstakil numune rüşdiyeleri kurulmuştur[16]. Çorum'da bulunan rüşdiyeler aşağıda Tablo-2'de verilmiştir. Tablo-2'ye göre, 1316 (1898-1899) yılı itibariyle Çorum merkezinde ve İskilip'te olmak üzere iki rüşdiyenin hizmet verdiğini görmekteyiz. Sonraki yıllarda Sungurlu ve Osmancık'ta da birer rüşdiye açılmış olup Çorum merkezinde bir de İnas (kız) Rüşdiyesi faaliyete geçmiştir. 1319 (1901-1902) verilerine dikkat edilirse, önceki yıllarda bahsi geçen Çorum Rüşdiyesi'nin listede olmadığı görülmektedir. Bunun yerine Çorum merkezinde bir idadinin hizmet verdiğini görmekteyiz. Aşağıda idadi bahsinde anlatılacağı üzere, idadilerin sancak merkezlerinde açılması düşünüldüğünden, sancak merkezinde bulunan bu rüşdiye muhtemelen idadiye tahvil edilmiştir.

C. İdadiler

1869'da ortaöğretimin ikinci kademesi olarak açılan bu okullar, daha öncesinde 1845'te Harbiye'ye girecek gençleri yetiştirmek amacıyla oluşturulmuş hazırlık sınıflarına ad olarak verilmiştir. 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'yle, İslam ve gayrimüslim tebaayı birbirine kaynaştırmak amacıyla, dört yıllık rüşdiyelerin üstünde öğrenim süresi üç yıl olacak şekilde açılmıştır. Sancak merkezlerinde açılacak bu okullarda, çift öğretim dili bulunan bir okul tipi düşünülmüş ve rüşdiyelerle beraber eğitimi yedi yıla çıkarılmışsa da, bu tasarı belli bir süre akamete uğramış, nihayet 1873'te ilk Mülki İdadi'nin açılmasıyla uygulamaya konulmuştur[17].

İdadilerin kurulması Devlet için önemli olay olarak kabul edilmiş olmasına rağmen hemen açılmaları mümkün olmamıştır. Bu duruma Osmanlı-Rus Savaşı'nın etkisi olduğu gibi, asıl ana sebep parasızlıktır. Zira, kurulacak olan bu okulların daimi giderleri, tesis masrafları önemli bir yekün tutmaktaydı. İdadilerin çoğunun ilk aşamada kiralık yerlerde açılması, durumu bir nebze özetlemektedir.

Sadrazam Sait Paşa, 1300 malî yılından itibaren, birtakım vergilerin eğitim için alınmasını sağlayarak, idadilerle birlikte diğer eğitim kurumları için de bir kaynak oluşturmuştur. Bu şekilde sağlanan malî kaynak sayesinde idadilerin açılmasına girişilmiştir. Bazı vilayetlerde idadi açma siyaseti kısa bir müddet sonra Maarif Komisyonu tarafından tenkit edilmeye başlanmıştır. Komisyon, her vilayet ve sancak merkezinde, idadilerin açılmasını faydasız bulduğu yönünde bir karar almıştır. Ayrıca üç

16 A.g.m., s.54.
17 Unat, **a.g.e.**, s.45.

yıl olan idadi tahsili süresi dört yıla çıkarılmıştır. Buna sebep olarak da rüşdiyelerin kendi programlarındaki dersleri öğretmensizlik yüzünden uygulayamadıkları ve bu derslerin bir kısmının iptidailerde, bir kısmının da idadilerde okutulabileceği gösterilmiştir. Bunun yanında taşra maarif yetkilileri, *maarif vergisi* adı altında halktan toplanan vergilerin, yöre çocukları dururken idadilere ve İstanbul'daki yüksek okullara aktarılmasının haksızlığına değinerek protesto etmişlerdir[18].

Komisyonun aldığı kararlardan biri de, mevcut bulunan idadilerin varlığının devamı yönündedir. Ancak komisyon, taşrada idadi yapımını durdurmuş, İstanbul'da yeni idadilerin yapılmasına karar vermiştir.

Belli bir süre sonra maddi zorluklar nedeniyle taşra idadileri, beş ve yedi yıllık olmak üzere ikiye ayrılmışlardır. Maarif geliri az olan vilayetlerde beş yıllık *neharî* (gündüzlü) idadilere izin verilmiştir. Her iki tip idadi de rüşdiye sınıflarını içine alıyordu. Bazı yerlerde açılmasına izin verilen *leylî* (yatılı) idadiler de inşaat masraflarından çok, yıllık masraflarından dolayı devlete ayrı bir yük oluşturuyorlardı[19]. Çorum'da, 1316 (1898-1899) yılı içinde yapılan mekteplerin masraflarına bakılırsa (Tablo-1), devletin bu konuda haksız olmadığı söylenebilir. Zira, memleketin bütün bölgeleri için bu durum göz önüne getirilirse, devlete getireceği yük daha iyi anlaşılacaktır. Sultan II. Abdulhamit döneminde Çorum sancağında yapılan okulların türü, yeri, masrafı ve yapılış tarihi aşağıdaki Tablo-1'de gösterilmiştir[20].

Tablo 1

Yeri	Türü	Bulunduğu Mevki	Masrafı (Kuruş)	Yapılış Tarihi
Çorum	İbtidai	Kasabada	-	1308
Çorum	İbtidai	Kasabada	22000	1316
Çorum	İdadi	Kasabada	30000	1316
Çorum	İnas Rüşdiyesi	Kasabada	18000	1316
Sungurlu	İbtidai	Kasabada	-	1308

18 Kodaman, **a.g.e.**, s.119-120.
19 Kodaman, **a.g.e.**, s.123.
20 1316 Maarif Nezareti Salnâmesi, s.872-873; 1317 Maarif Nezareti Salnâmesi, s.968-971; 1319 Maarif Nezareti Salnâmesi, s.385; 1321 Maarif Nezareti Salnâmesi, s.350.

Aşağıdaki Tablo-2'de Maarif salnâmelerine göre, Çorum sancağında bulunan rüşdiye ve idadi mekteplerinin öğrenci, öğretmen ve hademe sayıları birlikte verilmiştir[21]. Tablo-2'deki verilere göre, 1319 (1901-1902) yılına kadar idadi mertebesinde bir okul yoktur. Bu tarihten itibaren hizmet vermeye başlayan Çorum İdadi'si, 75 Müslüman ve 3 gayrimüslim olmak üzere toplam 78 öğrenciye sahiptir. Tablo incelenirse, idadideki dersler hakkında da bilgiler elde edilebilir. Türkçe yanında Arapça, Farsça ve Fransızca dilleri ile Hesap, Hendese, Tarih, İlm-i Eşya, Ahlak, Coğrafya, Usul-ı Defteri, Cebir, Hıfzu's-sıhha, Akaid, Hüsn-i Hatt ve Resim gibi derslerin eğitimi verilmektedir.

Tablo 2

Yıl	Adı	Öğrenci Sayısı	Öğretmenler	Hademe
1316 (1898-1899)	Çorum Rüşdiyesi	124	Mu'allim-i Evvel 'Ali Rıza Efendi Mu'allim-i Sanî Bekir Efendi Mu'allim-i Salis Mehmet Fazlı Efendi Rik'a Mu'allimi Mehmet Fazlı Efendi Sülüs Mu'allimi Emrah Efendi	1
	İskilip Rüşdiyesi	37	Mu'allim-i Evvel 'Abdulvehhab Efendi Hüsn-i Hatt Mu'allimi Hüseyin Hüsnü	1
1317(1899-1900)	Çorum Rüşdiyesi	109	Mu'allim-i evvel 'Ali Rıza Efendi Mu'allim-i Sanî Fazlı Efendi Mu'allim-i Salis Galib Efendi Rik'a Mu'allimi Fazlı Efendi Sülüs Mu'allimi Emrah Efendi	1
	İskilip Rüşdiyesi	23	Mu'allim-i Evvel İsmail Hakkı Efendi Mu'allim-i Sanî Abdulkadir Efendi Rik'a ve Sülüs mu'allimi Hüseyin Efendi	1
	Sungurlu Rüşdiyesi	36	Mu'allim-i Evvel Mustafa Şevket Efendi Hatt Mu'allimi Rıza Efendi	1

21 1316 Maarif Nezareti Salnâmesi, s.855; 1317 Maarif Nezareti Salnâmesi, s.951; 1319 Maarif Nezareti Salnâmesi, s.379, 381; 1321 Maarif Nezareti Salnâmesi, s.345, 347, 348.

1319 (1901-1902)	Çorum İdadisi	78*	Müdür, Hesap, Hendese, Türkçe ve Tarih Mu'allimi Abdulcelil Efendi Arapça, İlm-i Eşya, Türkçe ve Ahlak Mu'allimi Ali Rıza Efendi Fransızca, Coğrafya, Usul-ı Defteri, Cebir, Hıfzu's-sıhha Mu'allimi Mahmud Efendi Akaid Mu'allimi Mehmed Fazlı Efendi Türkçe Mu'allimi Galib Efendi Farsça Mu'allimi Ahmed Safi Efendi Hüsn-i Hatt Mu'allimi Emrah ve Fazlı Efendiler Resim Mu'allimi ---------- Mubassır Nuri Efendi	-
	İskilip Rüşdiyesi	45	Mu'allim-i Evvel İsmail Hakkı Efendi Mu'allim-i Sanî Abdulkadir Efendi Rik'a ve Sülüs mu'allimi Hüseyin Hüsnü Efendi	1
	Sungurlu Rüşdiyesi	52	Mu'allim-i Evvel Mustafa Şevket Efendi Hatt Mu'allimi Rıza Efendi	1
	Çorum İnas Rüşdiyesi	24	Mu'allime Hatice Nuriye Hanım	1

* 75 Müslüman, 3 gayrimüslim.

1321 (1903-1904)	Çorum İdadisi	73*	Müdür, Hesap, Hendese, Cebir, Usul-ı Defteri Mu'allimi Abdulcelil Efendi Ulum-ı Diniye, Resim, Hatt ve Rik'a Mu'allimi Fazıl Efendi Fransızca,İlm-i Eşya, Ma'lumat-ı Zira'iye ve Türkçe Mu'allimi Hamdi Efendi Arapça, Türkçe ve Kitabet Mu'allimi Ali Rıza Efendi Türkçe Mu'allimi Galib Efendi Farsça Mu'allimi Safi Efendi Coğrafya, Tarih ve Ulum-ı Diniye Mu'allimi Abdurrahman Dursun Efendi Ulum-ı Diniye, Rik'a ve Resim Mu'allimi Emrah Efendi Sülüs Mu'allimi Hasan Efendi Mubassır Nuri Efendi	-
	İskilip Rüşdiyesi	48	Mu'allim-i Evvel İsmail Hakkı Efendi Mu'allim-i Sanî Abdulkadir Efendi Rik'a ve Sülüs mu'allimi Hüseyin Hüsnü Efendi	1
	Sungurlu Rüşdiyesi	55	Mu'allim-i Evvel Mustafa Şevket Efendi Hatt Mu'allimi Rıza Efendi	1
	Osmancık Rüşdiyesi	40	Mu'allim-i Evvel ve Hatt Mu'allimi Ahmed Hamdi Efendi	1
	Çorum İnas Rüşdiyesi	27	Mu'allime Hatice Nuriye Hanım	1

Ç. Medrese

Osmanlı döneminde ilköğretim kurumunu ifade eden sıbyan mektebinin üstünde, orta ve yüksek eğitim veren kurumlara medrese denilmiştir. Daha önce Nişabur civarında kurulan eğitim müesseselerine de bu ad verilmekteydi.

Başlangıçta sistemli bir eğitim faaliyetinden söz edilmese de, İslam dünyasında eğitimin ve öğretimin, dinin ilkelerini öğretmek üzere, temeli Hz. Peygamber dönemine kadar götürülebilir. İslam devletinin sınırlarının genişlemesi, Mısır, Hind, Sasanî, Bizans ve Türk coğrafyalarının zen-

* 71 Müslüman, 2 gayrimüslim.

gin kültürel birikimleriyle karşılaşmaları sonucunda Müslüman fatihler, ister istemez birçok felsefi fikirlerle karşı karşıya kalmışlar ve bir takım inanca ait tartışmaların müdahili durumunda kalmışlardır. Dolayısıyla, bu şartlar altında X. asırdan itibaren İslam dünyasında, devletin kontrolü dışında ve camilerden bağımsız medreselerin oluşmasına yol açmıştır[22].

Hz. Peygamber döneminde Medine'de Kur'an eğitimi yapan *Darulkurra*'nın medreselerin doğuşunda bir başlangıç[23] olduğu ileri sürülmesine rağmen Mescid-i Nebevî ve Suffa'yı ilk örnek olarak kabul edenler de vardır[24]. İlk medresenin ne zaman ve nerede inşa edildiği hakkında farklı görüşler bulunmakla beraber, İslamiyetin Türkler arasında yayılmasından önce Belh ve Buhara'da bulunan eski Budist *vihara*larından örnek alınarak kuruldukları söylenmektedir. Bu viharaların ya da Türkçe adıyla *toym*ların Türkistan ve Horasan'da İslamiyetin yayılmasında önemli hizmetleri olduğundan bahsedilir[25]. Medreselerin daha çok Türklerin yaşadığı sahalarda ortaya çıktığı ve geliştiği söylenebilir. Selçuklular; medreseleri, genelde bilimin gelişmesini sağlamak, ilmiye mensuplarını devletin yanında tutmak, özelde ise, Fatımîlerin Şiîlik propagandalarına karşı oluşturmuşlardır.

Nizamülmülk'ün Bağdat ve çevresinde kurduğu medreseler örnek alınarak İslam dünyasının çeşitli yerlerinde medreseler inşa edilmeye başlanmıştır. Selçuklu Devleti medrese teşkilatının kuruluş ve gelişmesinde, tahsilin parasız olmasında ve öğrencilere burs bağlanması gibi konularda en büyük paya sahiptir[26]. Diğer yandan medreselerin en çok geliştiği yer, Türkler tarafından alındıktan sonra, Anadolu olmuştur. Burada, Selçuklu ve Beylikler döneminde birçok medrese yapılmış, çoğu Osmanlılara kadar intikal etmiştir.

Osmanlılar döneminde, orta ve yüksek öğretimi gerçekleştiren medreselerin ilki Orhan Gazi tarafından kurulan ve İznik Orhaniyesi olarak bilinen medresedir[27]. Ancak D'ohsson'a göre ilmi faaliyetler, Osman Gazi dönemine kadar götürülebilir[28]. Orhan Bey kurduğu medreseye, Davud-ı

22 Fahri Unan, "Osmanlılarda Medrese Eğitimi", (Ed. Güler Eren), **Osmanlı**, V, Ankara 1999, s.150.
23 Nebi Bozkurt, "Medrese", **DİA**, XXVIII, Ankara 2003, s.324.
24 İlyas Çelebi, "Osmanlı Medreselerinin Kuruluşu, Yükselişi ve Çöküş Nedenleri", (Ed. Güler Eren), **Osmanlı**, V, Ankara 1999, s.168.
25 Baltacı, **a.g.e.**, s.19; Mübahat S. Kütükoğlu, XX.Asra Erişen İstanbul Medreseleri, Ankara 2000, s.3.
26 Mefail Hızlı, "Osmanlı Klasik Döneminde Medrese", **Türkler**, XI, 2002, s.426.
27 İ.H.Uzunçarşılı, **Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı**, Ankara 1965, s.1.
28 Ziya Kazıcı, "Osmanlı Eğitim ve Öğretiminde Genel Medreseler", (Ed. Güler Eren), **Osmanlı**, V, Ankara 1999, s.163.

Kayserî'yi 30 akçe maaşla müderris olarak tayin etti[29]. Bu medresenin yanı sıra Orhan Bey, Bursa'nın fethinden sonra manastırdan çevrildiği için Manastır Medresesi olarak bilinen medreseyi kurarak vakıflar tesis etti.

Fatih'in İstanbul'u fethiyle başlayan yeni dönem Osmanlı ilim hayatı ve medrese teşkilatı için önemli adımların atıldığı devreyi oluşturur. Fatih'in Kanunnamesi'nde Sahn-ı Seman olarak bilinen bu medreselere, eski vakfiyesinde Medaris-i Semaniye denilmektedir. Fetihden sonra şehirdeki 8 kilise medreseye çevrilmişti. Müderrisliğini Alaeddin Tusî'nin yaptığı Zeyrek Camii olarak bilinen Pantakrator Manastırı'nın bulunduğu yer olan medresede, hücre denen 40 odada 40 medrese talebesi vardı. 1470 yılında tamamlanan Fatih Külliyesi içinde sekiz medreseden oluşan Sahn-ı seman ve bunların arkalarında yer alan sekiz Tetimme medresesi kuruldu. Sahn medreselerindeki öğrencilere *danişmend*, Tetimme medresesi öğrencilerine ise *softa* deniliyordu. Usule göre softalar, danişmendlerden ders göreceklerdi[30].

Medreselerin, müderrislerin aldıkları yevmiyelere ve okutulan kitaplara göre tasnif edilmeleri Osmanlılara has bir özelliktir. Medreselerin tasnifi şu şekildedir: Haşiye-i Tecrîd (Yirmili Medreseler), Miftah (Otuzlu Medreseler), Kırklı (Telvîh) Medreseler, Ellili Medreseler, Sahn-ı Semân Medreseleri ve Altmışlı Medreseler.

Fatih'ten sonra ikinci büyük örgütlenme Kanûnî zamanında gerçekleştirildi. Bu dönemde medreseler küçükten büyük sınıflara doğru yükselen on iki kademeli bir sistemde örgütlenmiş ve bu sistem aşağı yukarı imparatorluğun sonuna kadar sürmüştür. Kanuni'nin kurduğu Süleymaniye Medresesi'nde, kendinden öncekilerde olmayan bir de yenilik vardı. Ordunun hekim ihtiyacını karşılamak için eklenen Tıp Medresesi ve Darüşşifa ile matematik öğretimi için kurulan dört medrese, ona dinsel konular dışındaki alanlarda eleman yetiştiren bir kurum olma özelliğini kazandırmıştı[31].

Maarif salnâmelerine göre Çorum'da bulunan medreseler, öğrenci sayıları, kurucuları ve müderrisleri Tablo-3'te verilmiştir[32]. Sungurlu Cami-i Kebir ve Osmancık İmaret medreseleri öğrenci sayıları bakımından di-

29 Mehmet Bayraktar, "Dâvûd-ı Kayserî", **DİA**, IX, İstanbul 1996, s.32; Mehmet İpşirli, "Medrese", DİA, XXVIII, Ankara 2003, s.327.

30 Uzunçarşılı, **a.g.e.**, s.5-10; Kazıcı, a.g.m., s.163.

31 Uzunçarşılı, **a.g.e.**, s.33.

32 1316 Maarif Nezareti Salnâmesi, s.860-863; 1317 Maarif Nezareti Salnâmesi, s.954-957, 960-961.

ğerlerinden ayrılmaktadır. Zira Çorum'daki medreseler içinde İmaret Medresesi 154 öğrencisiyle ilk, Cami-i Kebir Medresesi ise 135 öğrenciyle ikinci sıradadır. Bu medreselere öğrenci sayısı olarak yaklaşabilen medreseler, 84 öğrencisiyle Osman Efendi Medresesi ve 90 öğrencisiyle Kızıl Hasanzade Medresesi'dir. Yine bu medreselerin ilki Sungurlu'da, ikincisi ise Osmancık'tadır. Ancak bahsedilen bu yerlerde kitap eksikliği dikkat çekmektedir. Zira Sungurlu'daki Cami-i Kebir Medresesi'nin kütüphanesinde, salnâme kayıtlarına göre, sadece 29 kitap bulunurken Osmancık'ta herhangi bir kütüphane kaydına rastlanmamaktadır(Tablo-4). Bu durum oldukça ilginçtir. Çorum merkezinde bulunan medreselerin öğrencileri bu açıdan oldukça şanslı görünmektedirler. Zira, Çorum'da bulunan Feyziye-i İrfaniye Kütüphanesi tek başına 5955 kitaba sahiptir (Tablo-4).

Çorum'daki medreseler, devlet görevlileri tarafından kurulduğu gibi çoğu zaman yerel eşraf tarafından da ihdas edilmiştir. Aynı zamanda Sungurlu'nun Alaca ve Yahşili köylerinde olduğu gibi köy halkı tarafından ve Osmancık'taki Cami-i Kebir Mahallesi'nde yaşayanlar tarafından kurulan medreseler de mevcuttur. Bu durum, eğitim faaliyetlerinin toplumun her kademesinden destek gördüğünü göstermektedir.

Tablo 3

Yeri	Adı	Müderrisi	Öğrenci adedi	Mahallesi /Yeri	Kurucusu
Çorum	Cami-i Kebir	Osman Efendi	25	Cami-i Şerif havalisinde	Alaeddin Selçukî
"	Süleyman Feyzi Paşa	Mustafa Efendi	15	Çublu Mahallesi'nde	Tevkiî Süleyman Feyzi Paşa
"	Ölçekoğlu	Hasan Efendi	30	Çublu Mahallesi'nde	Ölçekzade Hasan Ağa
"	Muzaffer Bey	Şamlızade Abdullah Efendi	13	Medrese Mahallesi'nde	Muzaffer Paşa
"	Kurtoğlu	Ahmed ve Nuri Efendiler	35	Emir Ahmed Mahallesi'nde	Kurtoğlu Süleyman Ağa
"	Hacı Osman Efendi	Mustafa Efendi	30	Hacı Nasrullah Mahallesi'nde	Alaybeyizade Hacı Osman Efendi*
"	Abdulbaki Paşa	Ahmed Efendi	25	Şeyh Eyyub Mahallesi'nde	Defterdar Abdulbaki Paşa
"	Hulusi Paşa	Şerif ve Hüsnü Efendiler	25	Hacı Receb Mahallesi'nde	Hulusi Paşa

"	Haf	İbrahim Efendi	15	Gülabi Bey Mahallesi'nde	Ruus-ı Hümâyûn Kesedarı Ömer Nehci Efendi
"	Kırklar	Mehmed Arif Efendi	30	Sağrıcı Mahallesi'nde	Fatıma Şerife Hanım
Sungurlu	Cami-i Kebir	Müftü Efendi	135	Zir Mahallesi'nde	Sungurlulu Mehmed Ağa
"	Hilmi Efendi	Şakir Efendi	68	Bala Mahallesi'nde	Nabi Efendi
"	Osman Efendi	Osman Efendi	84	Bala Mahallesi'nde	Osman Efendi
"	Hacı Mustafa Efendi	Hacı Mustafa Efendi	26	Bala Mahallesi'nde	Hacı Mustafa Efendi
"	Mantıkcı-zade	Hafız Ömer Efendi	68	Başpınar'da	Hacı Arslan Bey
"	Ahmed Efendi	Ahmed Efendi	8	Bala'da	Ahmed Efendi
"	Hasan Efendi	Hasan Efendi	30	Avcı Köyü'nde	Hasan Efendi
"	Hasan Efendi	Hasan Efendi	40	Yahşili Köyü'nde	Köy Halkı
"	Ali Efendi	Ali Efendi	25	Terkesen'de	Köy Halkı
"	Cami-i Şerif	Hacı Şeyh Süleyman Efendi	39	Alaca Köyü'nde	Köy Halkı
"	Halil Bey	İsmail Efendi	6	Çublu Köyü'nde	Yeğenpaşazade Halil Bey
İskilip	Hacı Mustafa Efendi	Ömer Hulusi Efendi	59	İkizoğlu Mahallesi'nde	Hacı Mustafa Efendi
"	Şeyh Cib Efendi	Münir Efendi	67	Debbağhane Mahallesi'nde	Şeyh Cib Efendi
"	Serbest Ahmed Ağa	Hasan Efendi	37*	Kale Boğazı Mahallesi'nde	Serbest Ahmed Ağa
"	Caca Bey	Şükrü Efendi	65	Ali Bey Mahallesi'nde	Caca Bey
"	Terzi Bekir Efendi	Hacı Ahmed Efendi	67	Hacı Piri Mahallesi'nde	Terzi Bekir Efendi
"	Ebu's-Su'ud Efendi	Ahmed Efendi	30	Meydan Mahallesi'nde	Ebu's-Su'ud Efendi
"	Nur-ı Osmaniye	Abdullah Efendi	52	Ali Bey Mahallesi'nde	Ashab-ı Hayrat
"	Hamidiye	Ali Efendi	27	Temna Mahallesi'nde	Hamiyet-mendan-ı Ahali
"	Hacı Ali Ağa	Ali Efendi	43	Karaviran Köyü'nde	Hacı Ahmed Ağa

* 1317 Maarif Salnâmesi'nde Ölçekzade Hasan Ağa olarak geçmektedir. (bkz. 1317 Maarif Salnâmesi, s.957).

Osmancık	İmaret	Hafız Abdullah	154	Köni Mahallesi'nde	Koca Mehmed Paşa
"	Mukbil Ağa	Hafız Abdullah	30	Mukbil Ağa Mahallesi'nde	Paşa Mukbil
"	Kadı Ferruhşad	Hafız Efendi	50	Kadı Ferruhşad Mahallesi'nde	Kadı Ferruhşad
"	Kızıl Hasanzade	Hafız Efendi	90	Cami-i Kebir Mahallesi'nde	Hacı Osman Ağa
"	Kargı	Ahmed Efendi	40	Cami-i Kebir Mahallesi'nde	Hamiyet-mendan-ı Ahali
"	Kargı	Mehmed Efendi	35	Çölek Köyü'nde	Hamiyet-mendan-ı Ahali

D. Kütüphaneler

Osmanlıda camilerin birçoğunda, tekkelerde ve medreselerde kütüphaneler bulunduğu gibi müstakil kurulmuş kütüphaneler de vardı. Kütüphaneler, bir yandan halkın okuma ihtiyacını karşılarlarken diğer yandan da buralara tayin edilen *hafız-ı kütüb*ler vasıtasıyla eğitim öğretim faaliyetlerini yürütüyorlardı. O dönemlerde camilerin, mescitlerin ve medreslerin en azından birer kitaplıklarının bulunduğu vakıadır. Bazen köy camilerinin bile kendine ait kütüphaneleri olduğuna tesadüf edilir. Maarif salnâmelerine göre Çorum sancağında bulunan kütüphaneler Tablo-4'te gösterilmiştir[33].

Tablo 4

Yeri	Adı	Kurucusu	Kitap Sayısı	Kuruluşu
Çorum	-	Süleyman Feyzi Paşa	580	1201
"	Feyziye-i İrfaniye	Hacı Ahmed Efendi	5955	1309
"	-	Ferik Hacı Hasan Paşa	170	1314
İskilip	Hocazade	Hacı Mustafa Efendi	55	1150
"	Şeyh Cib	Şeyh Cib Efendi	86	1150
"	Cami-i Kebir	Serbestzade Ahmed Efendi	67	1261
"	Caca Bey	Caca Bey	27	1150
"	Terzi Bekir Ağa	Terzi Bekir Ağa	20	1239*
Sungurlu	Cami-i Kebir	İbrahim Efendi	29	1309

33 1316 Maarif Nezareti Salnâmesi, s.868-869; 1317 Maarif Nezareti Salnâmesi, s.966-967.

* 1317 Maarif Salnâmesi'nde Kütüphane'nin kuruluş tarihi 1238 olarak kaydedilmiştir. (bkz. 1317 Maarif Nezareti Salnâmesi, s.967).

Sonuç

Çorum sancağı, Osmanlı Devleti'nin maarif yapılanması içerisinde sergilediği gelişime benzer özellikler taşımaktadır. Makalemize kaynak olan 1316, 1317, 1319, 1321 Maarif Nezareti Salnâmeleri, Çorum sancağının bu yıllardaki mekteb, rüşdiye, idadi, medrese ve kütüphaneleri hakkında bilgiler içermektedir.

Tanzimat ile başlayan reformist hareketler, Batılılaşma sürecinin getirdiği modernizasyonla birlikte Ankara vilayetinin her yerinde rüşdiyelerin açılmasına sebep olmuştur. Bu dönemde Çorum, İskilip, Osmancık ve Sungurlu'da rüşdiyeler açılmış, belli bir süre sonra Çorum merkezinde bulunan rüşdiye, idadiye tahvil edilmiştir. Maarif salnâmeleri verileri ışığında dikkati çeken diğer bir husus, medreselerin banilerinin kimlikleriyle ilgilidir. Zira medreseler, devlet adamları eliyle kurulduğu gibi, mahalle halkının ianesiyle de ihdas edilmiştir. Ayrıca dönemi itibariyle bir sancak statüsünde Çorum'da bulunan medreseler, eğitim hayatının oldukça canlı olduğunu göstermektedir. Çorum sancağındaki medrese sayısı, o dönem itibariyle bağlı bulunduğu Ankara vilayet merkezinden geri kalmayacak düzeydedir.

Çorum sancağıyla ile ilgili olarak maarif salnâmelerinden tespit edebildiğimiz bir diğer önemli husus gayrimüslim ve yabancı devlet okullarının, sancak dâhilinde bulunmamasıdır. Buna sebep, Çorum sancağında gayrimüslim nüfusun olmaması gösterilebilir, zira son dönem Osmanlı coğrafyası hakkında bilgiler içeren *Kâmûsu'l-'Alâm*'da bunu teyit eder şekilde nüfusun tamamının Müslim olduğu kayıtlıdır. Çorum sancağında, maarif salnâmelerine göre dokuz kütüphane olduğu özellikle Feyziye-i İrfaniye Kütüphanesi'ndeki kitap sayısının dikkate değer olduğu söylenebilir.

Kaynakça

1316 Maarif Nezareti Salnâmesi, Matba'-i 'Amire, 1316
1317 Maarif Nezareti Salnâmesi, Matba'-i 'Amire, 1317
1319 Maarif Nezareti Salnâmesi, Matba'-i 'Amire, 1319
1321 Maarif Nezareti Salnâmesi, 'Asr Matba'sı, 1321
AYDIN Elif, **Tarihimizde Âmin Alayları ve Eğitim Açısından Değerlendirilmesi**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2008.
BALTACI Cahit, **XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri**, İstanbul 1976.
BALTACI Cahit, "Mektep", **DİA**, XXIX, Ankara 2004, s.6-7.

BALTACI Cahit, "Osmanlı Devleti'nde Eğitim ve Öğretim", **Türkler**, XI, 2002.
BALTACI Cahit, "Osmanlı Devleti'nde Eğitim ve Öğretim", **Türkler**, XI, 2002, s.446-462.
BAYRAKTAR Mehmet, "Dâvûd-ı Kayserî", **DİA**, IX, İstanbul, 1996, s.32-35.
BERKER Aziz, **Türkiyede İlk Öğretim I (1839-1908)**, Ankara, 1945.
BOZKURT Nebi "Medrese", **DİA**, XXVIII, Ankara, 2003, s.323-327.
ÇELEBİ İlyas, "Osmanlı Medreselerinin Kuruluşu, Yükselişi ve Çöküş Nedenleri", (ed. Güler Eren), **Osmanlı**, V, Ankara 1999, s.168-175.
DEMİREL Muammer, "Türk Eğitim Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri", **Türkler**, XV, 2002, s.45-60.
GELİŞLİ Yücel, "Osmanlı İlköğretim Kurumlarından Sıbyan Mektepleri (Kuruluşu, Gelişimi ve Dönüşümü)", **Türkler**, XV, 2002, s.35-43.
HAYDAROĞLU İlknur Polat, **Osmanlı İmparatorluğunda Yabancı Okullar**, Ankara 1990.
HIZLI Mefail, "Osmanlı Klasik Döneminde Medrese", **Türkler**, XI, 2002, s.426-435.
HIZLI Mefail, "Osmanlı Sıbyan Mektepleri", (ed. Güler Eren), **Osmanlı**, V, Ankara 1999, s.207-217.
İPŞİRLİ Mehmet, "Medrese", **DİA**, XXVIII, Ankara, 2003, s.327-333
KAZICI Ziya, "Osmanlı Eğitim ve Öğretiminde Genel Medreseler", (edt. Güler Eren), **Osmanlı**, V, Ankara 1999, s161-167
KOCABAŞ Süleyman, **Misyonerlik ve Misyonerler**, İstanbul 2002.
KOÇER Hasan Ali, **Türkiye'de Modern Eğitimin Doğusu ve Gelişimi (1773–1923)**, 1999.
KOÇU Reşat Ekrem, **Osmanlı Muahedeleri-Kapitülasyonlar**, İstanbul 1934.
KODAMAN Bayram, **Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi**, Ankara 1988.
KÜTÜKOĞLU Mübahat S., **XX.Asra Erişen İstanbul Medreseleri**, Ankara 2000.
MAHMUD CEVAD, **Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı**, İstanbul 1338.
ÖCAL Mustafa, "Âmîn Alayı", **DİA**, III, İstanbul 1993, s.63.
ŞEMSEDDİN SAMİ, **Kâmûsu'l-'Alâm**, III, İstanbul 1311.
TAŞKIN Ünal, "1317 (1899-1900) Maarif Salnâmesine Göre Trabzon'da Eğitim Kurumları", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi-The Journal of International Social Research**, (Volume 2/7 Spring), 2009, s.245-262.
TAŞKIN Ünal, "Klasik Dönem Osmanlı Eğitim Kurumları", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi-The Journal of International Social Research**, (Volume 1/3 Spring), 2008, s.343-366
UNAN Fahri, "Osmanlılarda Medrese Eğitimi", (ed. Güler Eren), **Osmanlı**, V, Ankara 1999, s.149-160.
UNAT Faik Reşit, **Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihî Bir Bakış**, Ankara 1964.
UZUNÇARŞILI İ. H., **Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı**, Ankara 1965.

Çorum Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi 2010/1, 91-105

HİTİT METİNLERİNDE ARİNNA'NIN GÜNEŞ TANRIÇASI

Öğ. Gör. Özlem SİR GAVAZ*

Özet

Boğazköy Hititçe Çivi Yazılı Metinlerde özellikle dini metinlerde ve Hitit Devlet antlaşmalarının tanrılara yemin bölümlerinde sık sık karşımıza çıkan Arinna'nın Güneş Tanrıçası, Hititler'in Baş Tanrıçası olarak çok önemlidir. Bu açıdan şimdiye kadar birçok bilimsel çalışmada söz edilmiştir. Bu çalışmada Arinna'nın Güneş Tanrıçası'nın adının geçtiği önemli Hititçe çivi yazılı metinler bir araya getirilmiş ve tanrıçanın Hitit dinsel yaşamındaki önemi vurgulanmıştır. Ayrıca Güneş Tanrıçası'nın kenti olarak anılan Arinna kenti, Çivi Yazılı Boğazköy belgelerine dayanılarak Çorum-Alacahöyük ile eşitlenmektedir. Bu durumda Arinna'nın Güneş Tanrıçası ile ilgili yapılacak kapsamlı çalışmalar, Arinna=Alacahöyük eşitliğinin doğruluğunu yeniden vurgulayacaktır.

Anahtar kelimeler: Arinna, Arinna'nın Güneş Tanrıçası, Hepat, Hitit dini.

THE SUN GODDESS OF ARINNA IN HITTITE TEXTS

Abstract

In Hittite Cuneiform texts, especially in the religious texts and also in the oaths of Hittite treaties, the Sun Goddess of Arinna has an important role as the main goddess of Hittite society. Thus, so far she was treated in various studies, but hasn't study in detail yet.

In this paper, the texts, which appear the Sun goddess of Arinna, gather together, and her importance for the religious aspect of Hittites has been highlighted. However, the town has known as the town of goddess of sun, the Arinna town, which location has still discussed excitedly, is located to Alacahöyük in Çorum, due to scientific grounds. Then the next detailed studies concerning the Sun-goddess of Arinna will give evidence about the location of this town.

Key words: Arinna, Hepat, Religion of Hittites, The Sun goddess of Arinna

Hititlerin Baş Tanrıçası olan Arinna'nın Güneş Tanrıçası, (^{D}UTU ^{URU}-Arinna / ^{D}UTU ^{URU}PÚ-na) Hitit metinlerinde, "Hitit Ülkesi'nin Kraliçesi", "Yerin ve göklerin kraliçesi", "Hatti Ülkesi'nin kral ve kraliçelerinin hanımefendisi"[1] olarak geçmektedir. Arinna'nın Güneş Tanrıçası Hatti kökenli bir tanrıçadır. Hattice ismi olan Urunzumi ve daha sonra

* Hitit Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü Öğretim Görevlisi [ozlemsir@yahoo.com].

1 Taracha, 2009, 41.

Wurušemu olan tanrıça, Hitit Panteonunda Arinna'nın Güneş Tanrıçası adı altında tapınım görmektedir. Wurušemu, Popko'ya göre tipik Hattili bir Ana tanrıçadır. Aynı zamanda Fırtına Tanrısı olan Taru'ya eşlik ederken tasvir edilir[2]. Hititlerde de resmi devlet dinine göre Arinna'nın Güneş Tanrıçası'nın kocası, Baş Tanrı Fırtına tanrısıydı. Bu çift Hitit Devleti'nin koruyucularıydı. Hatti'nin Fırtına Tanrısı ve Arinna'nın Güneş Tanrıçası, Hitit Panteonunda bulunan diğer bütün tanrılardan daha önemli bir yere sahipti[3]. Bu çiftin bulunduğu bütün tasvirlerde koca sağda, karısı solda yer almaktadır. Bu Hitit geleneğinin en güzel örneğini, Çorum Boğazköy-Yazılıkaya kabartmalarında görebiliriz. 63 tanrının tasvir edildiği bu kabartmalarda kadın tanrılar, erkek tanrıların solunda yer almaktadır.

Hitit metinlerinde, Arinna'nın Güneş Tanrıçası'nın adına, I. Hattušili zamanından itibaren rastlamaktayız. I. Hattušili'nin yıllıklarını konu alan KBo X 2 nolu metnin Vs.I 9-14 satıları arasında şöyle geçmektedir: " *Sonra Zalpa'ya gittim ve onu mahvettim. Onun tanrı (heykellerini) kaldırdım. İki tekerlekli üç adet MADNANU (tahtı revan?)*[4] *Arinna'nın Güneş Tanrıçası'na verdim. Gümüşten bir boğa, gümüşten bir zincir Fırtına Tanrısı'nın Tapınağına verdim. Geriye kalaları da tanrı Mezulla'nın tapınağına verdim.*"[5] Metin yerinden, Kral'ın Zalpa'yı yenmesi sonucu, onun başarılı olmasını sağlayan, Arinna'nın Güneş Tanrıçası, Fırtına Tanrısı ve Tanrı Mezulla'ya hediyeler verdiği anlaşılmaktadır.

Arinna'nın Güneş Tanrıçası'nın Hitit panteonunda önemli bir yer tuttuğuna dair, Orta Hitit Dönemi Krallarından Arnuwanda ile kraliçe Ašmunikal'in, Arinna'nın Güneş Tanrıçası ve diğer tanrılara, Kuzey Anadolu'daki Kaškalardan şikayet eden metni gösterilebilir. Hitit Kraliyet duaları arasında önemli bir belge olan KUB XVII 21 (CTH 375) nolu metnin[6] Vs I. 1-4 satırları arası şu şekilde tercüme edilmiştir: " *Majeste Büyük Kral Arnuwanda ile Büyük Kraliçe Ašmunikal şöyle derler: Arinna'nın Güneş Tanrıçasına ve bütün tanrılara sesleniyoruz. Bizi işitin...*" Bu metin yerinden anlaşıldığı üzere, Arinna'nın Güneş Tanrıçası'nın bütün diğer tanrıların başında anılmış olması önemini açıkça vurgulamaktadır. Aynı zamanda KUB XVII 21 nolu metnin Vs II. 14-17 satırları arası şu şekilde

2 Popko, 1995, 70.
3 Houwink ten Cate, 1969, 82.
4 Ünal, 2007, 415.
5 Yiğit, 1994, 120.
6 Metnin tercümesi için bak. Alp, 2002, 72 vd.; Schuler, 1965, 156 vd. ; Ayrıca bak. Klengel, 1999, 122 vd.

tercüme edilmiştir: "*Arinna'nın Güneş Tanrıçasına ait olan gümüşten, altından, bronzdan, bakırdan güneş sembollerini, ay sembollerini, ince (kaliteli) giysileri, bayram giysilerini, gömlekleri, cübbeleri, kurban ekmeklerini, kurban içkilerini, oradan alıp götürdüler.*" Aynı metnin Rs III. 21-24 satırları arası şöyle devam etmektedir: "*Artık siz tanrılara ve Arinna'nın Güneş Tanrıçası'na gümüşten, altından, bronzdan ve bakırdan güneş ve ay sembollerini, ince giysileri, bayram elbiselerini, gömlek ve cübbeyi kimse getirmiyor.*" Metnin bu kısmında Arinna'nın Güneş Tanrıçası, yine diğer tanrılardan ayrı tutularak anılmıştır. Aynı zamanda metinde, Kakšalı düşmanlar yüzünden Arinna'nın Güneş Tanrıçası'na yeterince iyi muamele yapılamaması, kral ve kraliçenin eskisi gibi görevlerini yerine getirememelerinden yakınılmıştır.

Kaškalar'a karşı sefere başlamadan önce yapılan bir ritüeli konu alan KUB IV 1 nolu metnin 1. ve 2. satırlarında şöyle geçmektedir: "*Eğer düşman ülkesinin sınırında kurban yaparsa, o Arinna'nın Güneş Tanrıçası'na bir koyun*"[7] metin yerinden Hititler'in Kaškalar'a karşı askeri sefere çıkmadan önce tanrılar için bir ayin düzenleyip, bu ayin sırasında Arinna'nın Güneş Tanrıçası'na da kurban sundukları anlaşılmaktadır. Sefere çıkmadan önce tanrıların rızasını almak ve yardımlarını dilemek için yapılan bu ritüelde, Arinna'nın Güneş Tanrıçası'nın ilk olarak anılması, ayrıca önem taşımaktadır.

Hitit Metinlerinde, II. Muršili tarafından Arinna'nın Güneş Tanrıçası'na hitaben yazılmış KUB XXIV 3 (CTH 376) nolu bir dua metni mevcuttur[8]. Metinin 1. ve 7. satırları arası şu şekilde tercüme edilmiştir: "*[Arinna'nın güneş tanrıçası]na yalvarmak için.....[.....] tabletin sözlerini orada ben icra ettim. Arinna'nın güneş tanrıçasına Hattuša'da 7 gün boyunca yakardım. Orada bu sözleri bu maksatla (ona) söyledim.*"[9] Bu dua metni, Hattuša'da II. Muršili tarafından 7 gün süreyle ve bundan sonra da Arinna şehrinde aynı süreyle söylenmiştir. Bu metin doğrudan veba salgınının önlenmesini içeren bir dua metni değildir. Fakat metinde salgın hastalığa da atıfta bulunulmuştur. Aynı zamanda II. Muršili'nin yıllıklarında[10] Vs. I 1 6-29 satırları arasında tanrıçadan şöyle bahsedilmektedir:"*Babam Mitanni ülkesinde uzun süre kaldığından o, garnizona gecikti. Bu yüzden hakimem Arinna'nın Güneş Tanrıçası'nın bayramları ihmal edildiler. Fakat ben Majeste babamın tahtına oturduğum zaman, bana karşı çevredeki düşman ülkeleri sa-*

7 Schuler, 1965, 168.
8 Klengel, 1999,63.
9 Metnin transkripsiyon ve tercümesi için bak. Arıkan, 1994, 15.
10 KBo III 4 + KUB XXIII 125 = BoTU 48: AM 14-136. (CTH 61)

vaştılar. Henüz herhangi bir düşman ülkesine sefere gitmeden önce adı geçen, hakimem Arinna'nın Güneş Tanrıçası'nın düzenli bayramları ile ilgilendim ve onları yaptım. Hakimem Arinna'nın Güneş Tanrıçası'na elimi kaldırdım ve şöyle dedim: 'Hakimem Arinna'nın Güneş Tanrıçası, etraftaki düşman ülkeleri bana çocuk diye bağırdılar. Beni küçük gördüler. Ve senin hakimem Arinna'nın Güneş Tanrıçası'nın topraklarını almak için hücum etmeye başladılar. Hakimem Arinna'nın Güneş Tanrıçası bana aşağıya gel ve o çevredeki düşman ülkelerini benim yanımda öldür!' Arinna'nın Güneş Tanrıçası sözlerimi duydu ve benim yanıma aşağıya geldi. Babamın tahtına oturduğum sırada çevredeki bu düşman ülkelerini on yıl içinde yendim ve onları yok ettim."[11] Metinden, II. Muršili zamanında Hitit Ülkesi'nin topraklarının Arinna'nın Güneş Tanrıçası'na ait olduğunu yani Hitit Ülkesi'nin tümünde Tanrıça'nın kültünün önemli bir yer tuttuğunu anlamaktayız. Bu yüzden Kral, Hitit topraklarını ele geçirmek isteyen düşmanları yenebilmek için Tanrıçaya dua etmektedir. Metnin devamında ise Tanrıça'nın yardımı üzerine, Hitit toprakları düşman ülkelerin saldırılarından kurtulmuştur.

II. Muwatalli'nin KUB VI 45 (CTH 381) nolu dua metninde de Muwatalli, Arinna'nın Güneş Tanrıçası'nın rahibi olduğunu söylemektedir: Metinde Vs. I 1-9 satırları arası şöyle geçmektedir: "*Kahraman Hatti Ülkesi'nin Kralı, Büyük Kral Muršili'nin oğlu, Hatti Ülkesi'nin Kralı, Büyük Kral Muwatalli şöyle der: eğer bir konu bir insanı sıkıştırırsa, o, tanrıya dua eder. Çatının üstünde Güneş Tanrısının karşısında örtülü iki hasırdan masa kurar. Masalardan birini Arinna'nın Güneş Tanrıçası için, (diğerini diğer tanrılar için) koyar. (Masaların üstüne) otuz beş adet (iyi kaliteli) undan yapılmış tarna (ağırlığında) kalın ekmek, kızılca buğday kırması, bal, içlerinde iyi kaliteli yağ, yağlı börek ile dolu tencere, kızılca buğday kırması ile dolu bardak, otuz testi şarap (konur). Bunlar hazırlanınca, kral çatının üstüne çıkar ve Ari(nna'nın Güneş Tanrıçasına) dua eder.*" Görüldüğü gibi tanrıçayı diğer tanrılardan ayıran ayrı bir masa hazırlanmış ve tanrıça için sunulan her şey ayrıntılarıyla sayıldıktan sonra dua kısmına geçilmiştir. KUB VI 45 nolu dua metninin ilerleyen satırlarında çeşitli tanrı ve tanrıça isimleri sayıldıktan sonra Vs. III 18-20 satırları arası şöyle devam etmektedir: "*İşte ben Kral Muwatalli, Arinna'nın Güneş Tanrıçasının ve bütün tanrıların rahibi olarak sana Göğün Güneş Tanrısına dua ediyorum.*" Bu metin yerinden Muwatalli'nin Arinna'nın Güneş Tanrıçası'nın rahibi olarak duaya devam ettiğini görüyoruz. Ayrıca söz konusu metnin Vs.III 25-31 satıları arası şöyle devam etmektedir: "*Arka-*

11 Metnin tercümesi için bak. Alp, 2003, 36-37 ; Houwink ten Cate, 1966, 162 vd.

dan kral şöyle söyler: 'Efendim Şimşeğin Fırtına Tanrısı (ben) bir insanoğlu idim. Babam (ise), Arinna'nın Güneş Tanrıçası'nın ve bütün tanrıların rahibi idi. Beni babam yaptı. Fakat (Sen) Şimşeğin Fırtına Tanrısı beni annemden aldın. Beni büyüttün. Beni Arinna'nın Güneş Tanrıçasına ve bütün tanrılara rahip yaptın. Hatti ülkesinde (de) beni krallığa koydun!"[12] Metinden anlaşıldığı üzere, kral Muwatalli, babası II. Muršili gibi, Arinna'nın Güneş Tanrıçası'nın rahibi sıfatıyla Hitit tahtına oturmuştur.

Arinna Şehri'nde her yıl düzenlenen *"Büyük Arinna Festivali"*[13], Arinna'nın Güneş Tanrıçası kültünün öneminin bir göstergesidir. Hattuša'da bulunan kral, ritüel etkinliklerinin üçüncü günü, Arinna'ya doğru yola çıkar. Ritüel işlemleri, Arinna'nın Güneş Tanrıçasının tapınağında, kral ve kraliçe, saray muhafızlarının komutanı ve hizmetkarların başı tarafından gerçekleştirilir. Ritüelin icrasında ise Fırtına tanrısı, Koruyucu tanrı Zababa ve Lelwani[14] gibi büyük tanrıların rahipleri sorumludur[15].

Arinna'nın Güneş Tanrıçası'nın Hitit Ülkesi'nin pek çok kentinde tapınakları bulunuyordu. Hitit Metinlerinde tanrıçanın Hattuša'daki tapınağının kült ve festival kutlamaları nedeniyle nispeten daha fazla telaffuz edildiği görülmektedir[16]. Ayrıca Karahna kentinde de bu tanrıçaya ait bir tapınak yapısının bulunduğu bilinmektedir[17]. KBo XXXI 8 nolu metinde Güneş Tanrıçası'na ait olan bir tapınaktan bahsedilmiştir: *"Zintuhi kadınları, onlar, Güneş tanrıçasının tapınağını Kralın huzurunda şu şekilde inşa ettiler"* bu metin yerinde geçen Zintuhi kadınları, festival betimlemelerini içeren tabletlerde, Arinna şehrinde oldukça önemli görevlerde bulunmaktadır. Buradan yola çıkarak bahsi geçen Güneş Tanrıçası'nın, Arinna'nın Güneş Tanrıçası olabileceği Popko tarafından öne sürülmektedir[18]. Ayrıca KUB LVII 63 nolu metnin Rs. III 20-31 satırları arasında Arinna'nın Güneş Tanrıçası'nın tapınağında yapılan bir dua söz konusudur: *"Kral sefere çıkar çıkmaz, rahip Arinna'nın Güneş Tanrıçasının tapınağının çatısının üzerinden bu sözleri şu şekilde inşa eder. Hava aydınlandığı vakit, rahip Arinna'nın Güneş tanrıçasının tapınağına gider ve o güneş tanrıçasının*

12 Metnin tercümesi için bak. Alp, 2002, 101-106.
13 KUB XX 76 (CTH 634)
14 Lelwani ile ilgili olarak bak. Haas, 1994, 405.
15 Haas, 1994, 767.
16 Popko, 2009, 36.
17 Bak. KUB 38 XXXVIII 12 Vs. II 12 vd.
18 Popko, 2009, 38.

karşısında şöyle konuşur."[19] Bu pasajda Arinna'nın Güneş Tanrıçası'nın hizmetinde bulunan bir rahipten (^{LÚ}SANGA[20]) bahsedilmiştir. Arinna Şehri'nde Arinna'nın Güneş tanrıçası, Tanrı Mezulla, Tanrı Zintuhi, dağ tanrısı Hulla'ya adanmış seremonilerde rahipler ve rahibeler önemli görevlerde bulunmaktaydılar[21].

Arinna'nın Güneş Tanrıçası ile ilgili KUB XLI 53 nolu metnin Rs. V. 1-12 satırları arası şöyle tercüme edilmiştir: " *...o masayı temizler. [Aşçıların başı Telep]inu'nun huzurunda üç kez libasyon yapar. Arinna'nın Güneş Tanrıçası'na..... o Arinna'nın Güneş Tanrıçası'nı [çağırır] bir kez kuršaya, bir kez [kutsal] iç odaya, bir kez kapı sürgüsüne?, bir kez de ocağın yan tarafına libasyon yapar. [Ardından o tawal] ve walhi içkisi ile [aynı şekilde yerlere] sırasıyla sunu yapar. [Ardından iki GUDU rahibi] gelir ve [yerlerini alırlar]. [Kral yukarıya doğru eğ]ilir ve iki GUDU rahibi eğilir."*[22] Bu metin yerinde, Arinna'nın Güneş Tanrıçası'na karşı düzenlenmiş olan bir kült sahnesi konu edilmiştir.

Ayrıca Arinna'nın Güneş Tanrıçası ile ilişkili farklı bir kült sahnesini konu alan VAT 7683 nolu metinde Rs. IV 8-10 satırları arası şöyle tercüme edilmektedir:" *(Kr)al ayakta durur Arinna'nın güneş tanrıçasını, (tanrıla)rı büyük geyik (biçimli kabı)'ndan (bir ?) defa içer."*[23] Bu metin yerinde kral ayakta durarak Arinna'nın Güneş Tanrıçası'na ve diğer tanrılara saygıda bulunmuştur. Ayrıca metin yerinde, "Arinna'nın Güneş Tanrıçası'nı ve diğer tanrıları içtiği" ifade edilmiştir. Hititlerde "tanrıyı içmek" deyimi, tanrıyla birleşmek anlamında düşünülmekteydi[24]. Bu nedenle Kral, ibadetinin bir parçası olarak kutsal içki kabına doldurulan içkiyi içerek, tanrılarla bütünleştiğine inanmaktaydı.

KUB LVII 63 (CTH 385) nolu Arinna'nın Güneş Tanrıçası'na ait dua metninde Rs. III 20-25 satırları arası şu şekilde tercüme edilmiştir: "*(ben) kral, [söyl]eyince bu (yukarıda söylenen) sözleri ise Arinna'nın güneş tanrıçasının rahibi Güneş tanrısının tapınağının damı üzerinde şöyle söyler:"*[25] anlaşılan kralın katıldığı tören esnasında söylenen sözler, Arinna'nın Güneş

19 Transkripsiyon ve tercüme için bak.Popko, 2009, 44.

20 ^{LÚ}SANGA (Hititçe: ^{LÚ}šankun(n)i-): Ayinle ve dinle uğraşan görevli, rahip. $^{MUNUS/SAL}$SANGA: Rahibe. Ünal, 2007, 567. ; ^{LÚ}SANGA adamları en yüksek mevkideki din adamlarıydı. Süel, 1985, 154. ; ^{LÚ}SANGA adamları, Hitit Devleti'nde merkezi idarenin bir parçası olup, merkezi Hitit bürokrasisi altında görev yapan kimseler olarak değerlendirilmektedir. Taggar-Cohen, 2006, 226.

21 Taracha, 2009, 66.

22 Popko, 2009, 40.

23 Erkut, 1998, 193.; Alp, 1983, 124-125.

24 Coşkun, 1972, 90.

25 Metnin transkripsiyon ve tercümesi için bak. Arıkan, 2003, 34.

Tanrıçası'nın rahibi tarafından tekrarlanmaktadır. Ayrıca damın[26] üzerinde gerçekleştirilen bu kült merasimine örnek teşkil eden ve Arinna'nın Güneş Tanrıçası'nın adının geçtiği KUB XXX 43 (CTH 276) nolu başka bir metinde de Rs. III 11-14 satıları arası şöyle tercüme edilmiştir: *"Kral herhangi bir yere sefere [gi]de[rs]e [bu] sözleri şarkıcı Arinna'nın [güneş] tanrıçasına damın [üzerinde] söyler."*[27] Bu metin yukarıda bahsetmiş olduğumuz ve kralın Kaška seferinden önce Arinna'nın Güneş Tanrıçası'na sunulan kurbandan bahseden KUB IV1 nolu ritüel metni ile de benzerlik göstermektedir. Nitekim kral sefere giderken Arinna'nın Güneş Tanrıçası haberdar edilmekte ve bu sefer sırasında kralın başarılı olması dilenmektedir.

Hititlerde sonbaharda kutlanan Nuntariyašhaš Bayramı, Kral ve kraliyet ailesinin katılımıyla başkent Hattuša'nın çevresindeki çeşitli merkezlere düzenlenen kült gezilerini içerir. Hitit Kralı'nın bu bayram sırasında ziyaret ettiği yerler arasında Arinna şehri de bulunmaktadır. Bayramın 5. günü kral Arinna'ya gelir ve etkinlikler gerçekleştirilir. Söz konusu bayram metninin[28] KUB IX 16 1; 17-23 satırları arası şu şekilde tercüme edilmiştir: *"Bir sonraki gün Kral Arinna'ya gider ve nuntarriyašha festivalini kutlar. nuntariiyašha festivali onuruna o, tarla ürününü[29], danna-ekmeğini (ve) taze balı koyar. Ve o taze şarap libasyon yapar. Kraliçe ise Tahurpa'ya geri döner. Ve o Arin[na]'nın Güneş tanrıçası ve Mezzula için kutlama düzenler. O taze olanı koyar ve taze yiyecek bırakır. 5. gün"*[30] Metinden görüldüğü gibi, Kral bayramın 5. günü Tahurpa şehrinden Arinna'ya geçer ve burada Arinna'nın Güneş Tanrıçası için kutlamalar düzenler. Nuntariyašhaš bayramının anlatıldığı metnin diğer bir kısmında da birçok Hitit kraliçesinin ismi sayılmış ve Arinna'nın Güneş Tanrıçası'nın kültüne göstermiş oldukları önem dile getirilmiştir. KUB XXV 14 Vs I 23-32 satırları arasının tercümesi şu şekildedir: *"Ve o Arinna'nın güneş tanrıçasını dini merasimle şu [şekilde] sunar: O yedi kuzuyu sunar bunlardan iki kuzu Wallanni için Arinna'nın güneş tanrıçasına, Nika[lmati] için Arinna'nın güneş tanrıçasına bir kuzu, Ašm[unikal] için Arinna'nın güneş tanrıçasına bir kuzu, Dud[uhepa] için Arinna'nın güneş tanrıçasına bir kuzu, Henti için Arinna'nın güneş tanrıçasına bir kuzu (ve) Taw[anana] için Arinna'nın güneş tanrıçasına bir kuzu; ve onlar kuzuları [mutfa]ğa sürerler."*[31] Metnin ilerleyen kısımlarında sunular

26 Hitit metinlerinde geçen dam,çatı (šuhha-) ile ilgili ayrıntılı bilgi için bak. Arıkan, 2003, 11-57.
27 Metnin transkripsiyon ve tercümesi için bak. Arıkan, 2003, 53.
28 A: KUB IX 16 I ; B: KBo III 25 + C: KUB X 48 I + D: 34/t
29 Karasu, 1988, 412.
30 Transkripsiyon ve tercüme için bak. Nakamura, 2002, 19.
31 Transkripsiyon ve tercüme için bak. Nakamura, 2002, 192-193.

devam etmektedir: *"Kahin kalın bir ekmek getirir. Walanni için Arinna'nın güneş tanrıçasına. O Nikalmati için Arinna'nın güneş tanrıçasına kalın bir ekmek getirir. O Ašmunikal için Arinna'nın güneş tanrıçasına kalın bir ekmek getirir. Kalın bir ekmek getirir, o Arinna'nın güneş tanrıçasına [D]aduhepa için. O kalın bir ekmek getirir, Henti için Arinna'nın güneş tanrıçasına. Kalın bir ekmek getirir, o [T]awananna için Arinna'nın güneş tanrıçasına"*[32] Bayram metninin ilerleyen satırlarında Arinna'nın Güneş Tanrıçası'na Hitit Kraliçeleri tarafından takdim edilen sunular devam etmektedir.

Hititlerde 38 gün süren ve İlkbaharda kutlanan AN.TAH.ŠUM bitkisi[33] bayramının kutlama takvimine bakıldığında Arinna ve Hattuša Kentlerinde yoğunlaştığı görülmektedir[34]. II. Muršili dönemine tarihlenen KUB XIX 22 nolu metinde, AN.TAH.ŠUM bitkisi ile birlikte Arinna'nın Güneş Tanrıçası'nın ismi anılmaktadır. Söz konusu metnin 1 ve 2. satırlarının tercümesi şöyledir: *" (Vaki oldu ki), babam Hatti ülkesi tanrıları ve Arinna'nın güneş tanrıçası için AN.TAH.ŠUM bitkisi ihdas etti. Adı geçen bu konu çok önemlidir."*[35] Yine KBo IX 91 Vs. nolu metnin 6 ile 10 satırları arasında Arinna'nın Güneş tanrıçası ile AN.TAH.ŠUM bitkisi bayramı[36] vurgulanmıştır. Metnin tercümesi: *"Majestemin Arinna'nın güneş tanrıçasının gümüş bileziğini Arinna'lı kuyumcular yola koyarlar. Majestem 100 šekel gümüşü Arinna kentinin AN.TAH.ŠUM bayramına yollar."*[37] Metinden anlaşıldığı üzere, Arinna kenti, AN.TAH.ŠUM bitkisi bayramının kutlandığı önemli merkezlerden biridir. Bu durumda Arinna'nın Güneş Tanrıçası, AN.TAH.ŠUM bitkisi bayramında önemli rol oynamaktadır.

Hitit dini bayramlarında birden fazla Arinna'nın Güneş Tanrıçası'nın sembolü kullanılmaktaydı. Buna örnek teşkil eden ve Nuntariyašhaš bayramına ait olan bir metin yerinde KUB XXV 14 öy. I 10-22 satırları arasında şöyle denilmektedir: *" Kâhin Arinna kentinin sekiz adet Güneş Tanrıçasını kült salonuna getirir. (Halentuwa evine getirir)*[38] *(Bunlardan) üçü heykel, beşi güneş kursudur. İçlerinden üç büyük güneş kursu arkaya yerleştirilmiştir(?)*[39]*. Sonra ma[saları koy]arlar. Onun üzerine de [Güneş Tanrıçalarını] koyarlar ve*

32 KUB XXV 14 Vs. I + KBo II 15 Vs. II: Transkripsiyon ve tercüme için bak. Nakamura, 2002, 194-195.
33 AN.TAH.ŠUM bitkisi için ayrıntılı olarak bak. Erkut, 1998, 189-195.
34 Erkut, 1998, 192.
35 Transkripsiyon ve tercüme için bak. Erkut, 1998, 191.
36 AN.TAH.ŠUM Bayramı'nın transkripsiyon ve tercümesi için bak. Alp, 1993, 136-178. ; AN.TAH.ŠUM Bayramı ile ilgili ayrıca bak. Ünal, 2003, 92 vd.
37 Transkripsiyon ve tercüme için bak. Erkut, 1998, 192 vd.
38 Tercüme için bak. Nakamura, 2002, 193.
39 Nakamura 13. satırı şu şekilde tercüme etmiştir: " große (Sonnen)scheiben, hinten angesteckt? Und sie" Nakamura, 2002, 193.

[Arinna] kentinin Güneş Tanrıçalarını yıkarlar, yağlarlar [ve onları masalarına tekrar [koyarlar. Ve kraliçe (kutsal) yatak odasından gelir [ve o ibadet salonuna gi[der ve ona saray oğlanları elsuyu g[etirirler. O ellerini yıkar.] Rahip havluyu verir. (Kraliçe) ellerini siler [Kraliçe Arinna'nın güneş tanrıçalarına eğ[ilir."[40] Metinden görüldüğü gibi Arinna'nın Güneş Tanrıçası hem heykel (ALAM/ Hititçe: ešri/ eššari)[41] hem de güneş kursu (AŠ.ME / Hititçe: šittar)[42] olarak temsil edilmiştir. Bu metne ek olarak KUB XXVIII 37 nolu başka bir metinde, Arinna'nın Güneş Tanrıçası, altından bir güneş kursu ile temsil edilmektedir. Metnin ilgili Vs. III? 13-15 satırları arası şu şekilde tercüme edilmiştir: *"Zuua şöyle (der): Dedemizden bize kalma Arinna'nın güneş tanrıçasını (temsil eden) altından güneş kursu var. Onun kültüne kendileri bakıyorlar. Fakat altın tanrınındır."*[43]

Erkut'a göre Arinna'nın Güneş Tanrıçası'nın aynı zamanda güneş kursu olarak da metinlerde anılması, şimdiye kadar yapılan kazılarda en fazla Güneş kursunun bulunduğu önemli bir dini merkez olan Alacahöyük'de çok öncelerden beri güneş kültünün varlığını doğrulamaktadır. Bu durum Arinna-Alacahöyük eşitliği için önemli bir kanıttır[44].

Hitit Baş tanrısı olan Fırtına Tanrısı'nın Hurri karşılığı Tešup ve Arinna'nın Güneş Tanrıçası'nın karşılığı ise Tanrıça Hepat'tır. Bu çiftin kutsandığı merkezler, Toros dağlık bölgesi ile Kuzey Suriye ve Halpa'dır[45]. Arinna'nın Güneş Tanrıçası ile Hepat'ın aynı tanrıça olduklarına dair, III. Hatušili'nin eşi Puduhepa'nın KUB XXI 27 I (CTH 384) nolu dua metni örnek teşkil etmektedir. Metnin 3-7 satırları arası şöyle tercüme edilmiştir: *"Arinna'nın güneş tanrıçası, sahibem, sen bütün ülkelerin kraliçesisin. Sen kendine Hatti ülkesinde Arinna kentinin güneş tanrıçası adını taktın. Ayrıca sedir ülkesi yaptığın (ülkede) kendine Hepat adını koydun. Ben Puduhepa ise, eskiden beri senin hizmetkârınım."*[46] Bu durum Hitit İmparatorluk Çağında özellikle III. Hattušili döneminde, Hititler üzerindeki Hurri etkisini açıkça göstermektedir. Arıkan'a göre Hepat ve Arinna'nın Güneş Tanrıçası aynı özelliklere sahip değildir. Nitekim Hepat, bünyesinde güneşe ait özellikler taşımamaktadır. Bu nedenle Hepat ve Arinna'nın Güneş Tanrıçası'nı aynı kabul etmek doğru olmayacaktır[47].

40 Erkut, 1992, 161. Metnin Transkripsiyon ve Tercümesi için ayrıca bak. Nakamura, 2002, 192-193.
41 Ünal, 2007, 118.
42 Ünal, 2007, 639.
43 Erkut, 1992, 163.
44 Erkut, 1992, 161.
45 Dinçol, 1984, 79 ; Alp, 2002, 35. ; Popko, 1995, 97.
46 Erkut, 1992, 160.
47 Arıkan, 1998, 46.

Hitit başkenti Hattuša'da Yazılıkaya açık hava tapınağında, en ilerdeki merkez kısmında, ilahi çift iki dağ tanrısı üzerinde duran Tešup ile yine iki dağ zirvesinin üzerinde duran, bir aslan üzerinde[48] dikilen Hepat ve onların çocukları, Šarruma, Mezulla ve Zintuhi tasvir edilmişlerdir[49]. Erkut'a göre Hepat'ın kutsal hayvanı aslan olarak tasvir edildiğine göre, Arinna'nın Güneş Tanrıçası'nın kutsal hayvanı da aslandır. Ayrıca aslan tasvirine dikkat edildiğinde aslanın sol ön bacağı ile gövdesinin birleştiği yerde hafif bir çıkıntı ya da kabartı görülmektedir. Bu özellik Boğazköy Aslanlı kapıda da belirtilmiştir. Öte yandan Alacahöyük şehir kapısında yer alan sfenkslerde de görülmektedir. Sfenkslerin üst tarafı dişi bir insan alt tarafı ise aslan biçiminde tasvir edilmiştir. Bu sfenkslerin, Arinna'nın Güneş Tanrıçası'nı temsil ettiği düşünülürse Arinna=Alacahöyük eşitliği doğrulanmaktadır[50].

II. Muršili, KUB XIV 4 (CTH 70) nolu metinde Rs III 27-29 satırlarında Tanrıça Hepat'a şöyle dua etmektedir: " *...Ben (Muršili), Kumanni şehrinin tanrıça Hepat'ını [baş]ım için, karım, oğlum, evim, ülkem için, düşman[lar] için onu sürekli olarak çağırdım (ve) ona yakardım.*"[51] Diğer taraftan II. Muršili'nin oğlu II. Muwatalli, tanrılara karşı yapılan ibadetlerdeki ihmal yüzünden yukarıda bahsi geçen, KUB VI 45+46 (CTH 381) nolu af duası metninin Vs.I 62-65 satırları arasında, Arinna'nın Güneş Tanrıçası'nın yanı sıra, Kumanni'nin Hepat'ına yalvarmıştır[52]. Yine II. Muwatalli, KBo XI 1 (CTH 382) nolu dua metninde de Kumanni'nin Fırtına Tanrısı ile birlikte, Hepat ve diğer tanrılara yakarmaktadır[53]. Bu dua metinlerinden II. Muršili zamanından itibaren Arinna'nın Güneş Tanrıçası ile Tanrıça Hepat arasında bir ilişki kurulmuş olabileceği anlaşılmaktadır.

Yukarıda bahsi geçen ve Kraliçe Puduhepa'nın kocası III. Hattušili'nin yakalanmış olduğu hastalıktan kurtulması için, Arinna'nın Güneş Tanrıçası'na yazmış olduğu KUB XXI 27 nolu dua metni[54], Puduhepa'nın

48 Güterbock, 1943, 284.

49 Ünal, 2003, 87 ; Hititler'e göre Arinna'nın Güneş Tanrıçası, Hurrice adı Tešup olan Fırtına Tanrısı ile evliydi. Bu evlilikten Nerik ve Zippalanda kentlerinin Fırtına Tanrıları ve ayrıca tanrı Šarruma doğmuştur. Alp, 2003, 37.

50 Erkut, 1992, 160.

51 KUB XIV 4 nolu dua metninde, II. Mušili, babası I. Šuppiluliuma'nın Babil'den kendisine eş olarak aldığı Tawananna'nın (Kraliçe Malnigal) kötülüklerinden kendisini ve ailesini korumak için Kumanni Şehri'nin Hepat'ına dua etmektedir. Arıkan, 1994, 54.

52 Transkripsiyon ve tercüme için bak. Lebrun, 1980, 256-293.; Houwink ten Cate, 1968, 204-208. ; Gastrang-Gurney, 1959, 117.

53 Houwink ten Cate, 1969, 85.

54 Transkripsiyon ve tercüme için bak. Lebrun, 1980, 329-347.

tanrıçaya olan bağlılığının ve güveninin de bir göstergesidir. Kraliçe, bu kişisel duasında, daha önce bahsetmiş olduğumuz I. Arnuwanda-Ašmunikal çiftinin, Arinna'nın Güneş Tanrıçası'na hitap ettikleri dua metni ile aynı uslubu kullandığı[55] dikkat çekmektedir.

Hitit-Mısır barış antlaşmasının yazılı olduğu tabletin[56] arka yüzünde ortada: Hatti'nin prensesini koltuğunun altında tutan Hatti'nin tanrıçasının resmi bulunmaktadır. Çevresindeki Akadça yazıt şöyle tercüme edilmiştir: "*Ülkenin hakimesi Arinna'nın Güneş Tanrıçası'nın mührü (ile) tanrıçanın hizmetkarı, ülkenin hakimesi, Arinna'nın [Güneş Tanrıçası'nın rahibesi], Kizzuwatna ülkesinin kızı, Hatti ülkesinin prensesi Puduhepa'nın mührü.*"[57] Bu antlaşma metninde Arinna'nın Güneş Tanrıçası'nın isminin anılması, Hitit İmparatorluk Döneminde tanrıçanın üstlendiği rol ve Hitit Ülkesi'nin hanım efendisi olarak görülmesi açısından önemlidir. Ayrıca Hitit Devlet antlaşmalarında atlaşmaları koruyan ve antlaşma maddelerini yemin altına alan[58] tanrıların arasında Arinna'nın Güneş Tanrıçası'nın da adının geçmesi, tanrıçanın resmi devlet dinindeki yeri açısından önemlidir. Öte yandan IV. Tudhaliya'nın Ugarit Kralı II. Amissamru ile Amurru Kralı Bentešina'nın kızının ayrılması kararını içeren tabletin üzerindeki mührün orta alanında tasvir edilen kadın figürü, Arinna'nın Güneş Tanrıçası tarafından korunan kraliçe Puduhepa ile eşleştirilmektedir[59]. Bu durum, III. Hattušili ve IV. Tudhaliya zamanlarında Devlet işlerinde söz sahibi olan Kraliçe Puduhepa'nın Arinna'nın Güneş Tanrıçası'nın rahibesi olduğunun ve tanrıçanın koruması altında olduğunun bir göstergesidir.

Diğer taraftan, III. Hattušili otobiyografisinde, Arinna'nın Güneş Tanrıçası ile Aşk ve Savaş Tanrıçası İštar'ı özdeşleştirmiştir. KBo III 6 Rs IV (CTH 81) nolu metnin 7 ile 15 satırları arası şu şekilde tercüme edilmiştir: "*Hakimem Tanrıça İštar bana krallığı (daha) önceden vaat ettiği için o zaman hakimem Tanrıça İštar karıma rüyada göründü ve şöyle dedi: ' Kocanın önünde gideceğim. Bütün Hattuša kocanın yanına dönecek. Onu ben büyüttüğümden onu kötü bir mahkemeye ya da kötü bir tanrıya hiçbir zaman bırakmadım. Şimdi onu kaldıracağım (yücelteceğim) ve onu Arinna'nın Güneş Tanrıçası'nın rahipliğine*

55 Arıkan, 1998, 47.
56 A. KBo I 7 + KBo XXVIII 115 + KUB III 121 + Bo 6549 + Bo 6674
B. KBo I 25 + KUB III 11 + VBoT 6 + KUB XLVIII 73, VAT 6207
C. KUB III 120 Antlaşma Metninin transkripsiyon ve tercümesi için bak. Weidner, 1923, 112 vd.
57 Metnin tercümesi için bak. Alp-Erkut, 2002, 2.
58 Dinçol, 1984, 80.
59 Alp-Erkut, 2002, 3. ; Ayrıca bak. Darga, 1992, 205.

atayacağım."[60] Metinden anlaşıldığı gibi, III. Hattuşili karısının rüyasına Tanrıça İštar'ın girdiğinden bahsetmekte, rüyayı anlatırken ise, karısının Arinna'nın Güneş Tanrıçası'nın rahipliğine yükseltileceğini ifade etmektedir. Buradaki çelişkili durum, her iki tanrıçanın birbiri ile özdeşleştiğini göstermektedir.

Haas'a göre Arinna'nın Güneş Tanrıçası ile Sümerlerdeki Yeraltı Tanrıçası EREŠ.KI.GAL[61] arasında bir bağlantı olabilir. Nitekim Hititler'den önce Anadolu'da yaşamış olan Hattiler, güneşin yerin üzerinden geçip, akşam batıda battığına, gece boyunca da yer altı dünyasından geçtiğine ve sabah yeniden doğduna inanırlardı. Bu nedenle Güneş Tanrıçası, yeryüzünün ve yeraltının yöneticisi olarak değerlendiriliyordu[62]. Bu durumda, Hitit dinsel sisteminde EREŠ.KI.GAL[63] ve Allani[64], Hatti Güneş Tanrıçası Wurušemu ya da Hititler dönemindeki adı ile baş tanrıça Arinna'nın Güneş Tanrıçası görünüşüyle tanımlanmaktadır[65].

Aynı zamanda Sümer mitolojisinde önemli bir yeri olan Inanna ve Dumuzi mitinde, EREŠ.KI.GAL'in Sarayı, yedi duvarla çevrilmekteydi. Her bir duvarda doğrudan saraya giden bir kapı bulunmaktaydı. Her bir kapıyı birer kapı adamı korumaktaydı. Bu yer altı sarayı ve sürgülü yedi kapısı, Hititler'de Telepinu'nun mitinde karşımıza çıkmaktadır. Bu mitte Yeryüzünün güneş tanrıçası "kapıyı açmakla" görevliydi[66].

Sonuç olarak, Hititler'in baş tanrıçası olan Arinna'nın Güneş Tanrıçası, Hititler'den önce Hattiler'den itibaren tapınım görmeye başlamıştır. Tanrıça, Hitit İmparatorluk Çağı'nda Hitit dini üzerinde önemli etkisi olan Hurri toplumunda da yer etmiş, Hurrice ismi, Tanrıça Hepat olarak tapınım görmüştür. Ayrıca, Hitit İmparatorluk Devri krallarından III. Hattuşili dönemine tarihlenen bir metinde, Arinna'nın Güneş Tanrıçası ile Mezopotamya kökenli, aşk ve savaş tanrıçası olan İštar aynı tanrıçalarmış gibi anılmaktadır. Öte yandan Sümerler'deki yeraltı tanrıçası

60 Alp, 2003, 38.

61 Ereškigal'in Hatti ve Hititlerde ki karşılığı Yer altı dünyasının kraliçesi olarak tanımlanan Lelwani ile eşitlenmektedir. Archi, 1990, 114 vd.; Ünal, 1996, 39vd.

62 Sevinç, 2007, 99.; Haas, 1994, 132.

63 Sümer panteonunda yer alan Ereškigal'in adı: "hanımefendi" anlamına gelen "EREŠ ile yer altı dünyası için kullanılan "Büyük ülke" anlamındaki "KI.GAL" kelimesinin birleşiminden oluşmaktadır. Haas, 1995, 2022.

64 Ereškigal'in Akadça karşılığı Tanrıça Allatum'dur. Tanrıça Allatum'un adı da yer altı dünyasının Hurri Kraliçesi olan Allani'ye (Allai-ni "Hanımefendi") kadar uzanır. Sevinç, 2007, 99. Hitit festival metinlerinden birine göre, Allani'nin heykeline mavi bir elbise giydirilmiştir. Haas, 1995, 2021.

65 Haas, 1995, 2021.

66 Haas, 1995, 2021-2022.

olan EREŠ.KI.GAL ile Arinna'nın Güneş Tanrıçası arasında da bazı bağlantılar kurulmuştur. Bütün bunlardan yola çıkarak, Arinna'nın Güneş Tanrıçası'nın farklı yer ve zamanlarda, farklı isimlerle tapınım görmüş olması muhtemeldir.

Arinna'nın Güneş Tanrıçası'nın adının, özellikle Hitit dua metinlerinde diğer tanrılardan ve tanrıçalardan ayrı tutularak bahsedilmesi, Hitit dinsel yaşamındaki önemini açıkça vurgulamaktadır. Tanrıça'nın adını verdiği kült kenti olan Arinna şehri, Hitit dini bayramlarında önemli rol oynamaktadır. Bu bağlamda Arinna'nın Güneş tanrıçası, Hititler için olmazsa olmaz, en önemli bayramlarda anılmakta ve tanrıçanın kültü kutsanmaktadır.

Arinna Kenti'nin lokalizasyonu konusunda, tanrıçanın varlığından yola çıkarak ve haklı delilleri göz önünde bulundurarak, Erkut Hocamızın fikrine katılmaktayız. Bu durumda Arinna=Alacahöyük eşitliğini kabul etmekteyiz.

KAYNAKÇA

Alp S. 1983: *Beitrage zur Erforschung des hethitischen Tempels, Kultenlagen im Licte der Keilschrifttexte*, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara.

Alp S. 1999: *Hititlerde Şarkı, Müzik ve Dans, Hitit Çağında Anadolu'da Üzüm ve Şarap*, Kavaklıdere Yayınları, Ankara.

Alp S. 2002: *Hitit Çağında Anadolu*, Tübitak Yayınları, Ankara.

Alp S. - Erkut S. 2002: "Hitit Kralı III. Hattušili ile Puduhepa'nın Gümüş Tablet Üzerindeki Mühürleri", *TÜBA-AR* 5: 1-6.

Alp S. 2003: *Hitit Güneşi*, Tübitak Yayınları, Ankara.

Akurgal E. 1995: *Hatti ve Hitit Uygarlığı*, Net Yayınları, İstanbul.

Arıkan Y. 1994: " II. Muršili'nin Veba Duaları", *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Ankara.

Arıkan Y. 1998: " Hitit Dualarında geçen bazı Tanrı adları", *III. Hititoloji Kongresi Bildirileri Çorum 16-22 Eylül*. Ankara: 45-51.

Arıkan Y. 2003: "Hitit Çivi Yazılı Belgelerinde šuhha- '(Düz) Dam, Çatı' ve Onun Dinsel ve Sosyal Hayattaki Yeri", *Archivum Anatolicum* VI : 11-57.

Archi A. 1990: "The Names of the Primaval Gods", *Orientalia* 59 : 114-129.

Baltacıoğlu H. 2006: "Güneş Kursları, Alacahöyük ve Arinna", *Hayat Erkanal'a Armağan Kültürlerin Yansıması - Studies in Honor of Hayat Erkanal Cultural Reflections*. İstanbul: 129-137.

Darga A. M. 1992: *Hitit Sanatı*, Akbank Kültür ve Sanat Kitapları, İstanbul.

Dinçol A. 1982: Anadolu Uygarlıkları I, *Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi*, İstanbul.

Coşkun Y. 1972: "Libasyonla ilgili '*šipant-*' ve '*eku-*' Terimleri Üzerinde bir İnceleme", **VII Türk Tarih Kongresi**, C: I : 89-97.

Erkut S. 1992: "Hitit Çağının Önemli Kült Kenti olan Arinna'nın Yeri", *Fs. Sedat Alp.* Ankara: 159-165.

Erkut S. 1998: "Hititlerde AN.TAH.ŠUM^{SAR} Bitkisi ve Bayramı Üzerine bir İnceleme", *III. Hititoloji Kongresi Bildirileri Çorum 16-22 Eylül.* Ankara: 189-195.

Gastrang J. - Gurney O.R. 1959: *The Geography of the Hittite Empire*, London.

Güterbock H.G. 1943: "Eti Tanrı Tasvirleri ile Tanrı Adları" *Belleten* VII: 273-293.

Haas V. 1994: *Geschichte Der Hethitischen Religion*, Leiden.

Haas V. 1995: "Death and the Afterlife in Hittite Thought" *Civilizations of the Ancient Near East* Vol:III, J.M. Sason (ed.) : 2021-2030.

Houwink Ten Cate PH. H. J. 1966: "A New Fragment of the 'Deeds of Suppiluliuma as Told by His Son, Mursili II", *Journal of Near Eastern Studies* XXV: 162.

Houwink Ten Cate PH. H. J. 1968: " Muwatallis' Prayer to be spoken in an Emergency", *Journal of Near Eastern Studies* XXVII: 204-208.

Houwink Ten Cate PH. H. J. 1969: *Hittite Royal Prayers*, Brill.

Karasu C. 1988: " Nuntariyašhaš Bayramında Hitit Kralının Kült Gezileri", *Belleten* LII: 409-428.

Klengel H. 1999: *Geschichte Des Hethitischen Reiches*, Leiden.

Lebrun R. 1980: Hymnes et Prières Hittites, Louvain-la-Neuve.

Nakamura M. 2002: *"Das hethitische nuntarriyašha-Fest"*, Leiden.

Popko M. 1995: *Religions of Asia Minor*, Warsaw.

Popko M. 2009: Arinna Eine heilige Stadt der Hethiter, Wiesbaden.

Schuler E. Von 1965: *Die Kaškäer: ein Beitrag zur Ethnographie des Alten Kleinasien*, Berlin.

Sevinç F. 2007: "Hititlerde Ölülere ve Yeraltı Tanrılarına Sunulan Kurbanlar", *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Ankara.

Süel A. 1985: *Hitit Kaynaklarında Tapınak Görevlileri ile ilgili bir Direktif Metni*, DTCF Yayınevi, Ankara.

Tagar-Cohen A. 2006: "Hittite Priesthood", *THeth* 26, Heidelberg.

Taracha P. 2009: *Religions of Second Millenium Anatolia*, Wiesbaden.

Ünal A. 1996: *The Hittite Ritual of Hantitaššu from the City of Hurma Against Troublesome Years*, Türk Tarih Kaurumu Yayınevi, Ankara.

Ünal A. 2003: *Hititler Devrinde Anadolu II*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

Ünal A. 2007: *Multilinguales Handwörterbuch des Hethitischen - A Concise Multilingual Hittite Dictionary - Hititçe Çok Dilli El Sözlüğü*, Vol. I A-M, Hamburg

Ünal A. 2007: *Multilinguales Handwörterbuch des Hethitischen - A Concise Multilingual Hittite Dictionary - Hititçe Çok Dilli El Sözlüğü*,, Vol. II N-Z, Hamburg.

Yiğit T. 1994: "I. Hattušili ve Dönemi", *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Ankara.

Weidner E. 1923: *Politische Dokumente aus Kleinasien*. Die Staatsverträge in akkadischer Sprache aus dem Archiv von Boghazköi. Boghazköi- Studien H.8,9. Leipzig.

Arinna'nın Güneş Tanrıçası

Çorum-Boğazköy-Yazılıkaya kaya tapınağında kadın tanrıların başını çeken ve Hepatu ile özdeşleştirilen Arinna'nın Güneş Tanrıçası'nın karşılığı, tanrıça Hepatu aslan figürü üzerinde

Çorum Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi 2010/1, 107-117

URARTU TANRISI HALDİ'NİN İKONOGRAFİSİ HAKKINDA GENEL BİR DEĞERLENDİRME

Yrd. Doç. Dr. İlknur TAŞ

Özet

Urartu Devleti, M.Ö. 9. Yüzyılın ortalarında Doğu Anadolu'da Van gölü havzasında kurulmuştur. Urartular, 200 yıl kadar süren egemenlikleri sırasında çeşitli alanlarda çok gelişmiş bir uygarlık olduklarını kanıtlayan yüzlerce eser bırakmışlardır. Söz konusu eserler Urartular'ın dini inanç ve geleneklerine de ışık tutmaktadır.

Urartu Devleti'nin yaklaşık 80 civarında tanrı ve tanrıçadan oluşan resmi bir pantheonu mevcuttur. Bu çalışmada ele alacağımız Tanrı Haldi de bu tanrılardan biri olup, Urartu Pantheonu hiyerarşisi içinde çok önemli ve özel bir yere sahiptir. Urartu krallarının, kendisini övdüğü her icraatı, ister kanal olsun ister bir kentin kuruluşu veya tapınak inşası, Baş tanrı Haldi'nin gücü ve lütfuyla gerçekleşir. Bu sebepten dolayı Tanrı Haldi'nin İkonografisini yazılı ve görsel birçok malzeme (Urartu çivi yazılı tabletler, yazıtlar, rölyef, tunçtan yapılmış adak levha ve kemerler, mızrak ve kült kalkanları) üzerinde tespit etmek mümkün olmaktadır. Çalışmamızda Tanrı Haldi'nin tasvirlerinin yer aldığı yazılı ve görsel malzemelerin bazıları yeniden gözden geçirmek ve daha önce bu konuda yapılmış araştırmalardan elde edilen bilgilerin farklı bir bakış açısıyla değerlendirmek suretiyle, Tanrı Haldi'nin İkonografisi hakkında genel bir değerlendirme yapılmaya çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: Urartu, Tanrı Haldi, Meher Kapı, İkonografi, Van.

Abstract

In the middle of 9th Century BC, the Urartu Kingdom first appeared in the region of Van Lake. Urartian people left their hundreds of handworks behind, which prove their developed civilizations, in different contexts after two hundred centuries of their civilization. The pieces in question shed light on their beliefs and traditions. God Haldi, which I will explain in this paper, is one of these gods and has an important and special role into the hierarchy of Urartian Pantheon.

Urartu kingdom has an official pantheon including nearly 80 gods and goddesses. All activities, which Urartian Kings especially praised Haldi, i.e. a construction of a channel, an establishment of city, or a temple construction, occur with blessing and power of God Haldi. Therefore, the iconography of God Haldi can be identified on a great number of materials (Urartian cuneiform texts, inscriptions, reliefs, bronze offering plates, bronze belts, spears and cultic shields). In this context,

* Hitit Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü [ilktas@gmail.com].

a general interpretation will be made about the iconography of God Haldi by treating the evidence from researches about those materials in a different point of wiev, and also by reviewing some of them on which God Haldi.

Key words: Urartu, God Haldi, Mheri-Dur or Meher-Tur (the Gate of Mehr), Iconography, Van City.

Urartular[1]'ın dini hayatında[2] Tanrı Haldi merkezi bir rol oynamaktadır. Bu tanrı, eski Hurri-Urartu pantheonuna ait olmayıp daha Urartu Devleti'nin kuruluşundan önce, tanrısal nitelik taşıyan kişi isimlerinin-[3]de gösterdiği gibi, Yukarı Mezopotamya'da tapınım görmüştür.[4] Bu tanrının etnik kökeni belirsiz olup, tapınım merkezi M.Ö. 9. yüzyıldan itibaren Yakın Doğu'nun önemli bir kutsal kenti olduğunu bildiğimiz ve Asur Krallığı'nın hâkimiyeti altında yaşamakta olan Muşaşir (Ardini)[5] Kenti'ndeydi. Bu kentin Urartu egemenliğine geçişini belgeleyen Kelişin (Kel-i Şin) isimli Urartuca[6] bir yazıt bulunmaktadır.[7] Kelişin stelinde yer alan bilgilere göre Urartu Kralı İšpuini[8], Urartu Bölgesi'nin dışında Zagros Bölgesi'nde yer alan Muşaşir (Ardini) Kenti'ni asker bir sefer olmaksızın ele geçirmiş ve hemen sonrasında Tanrı Haldi şerefine binlerce kurban hayvanının kesildiği kutlamalar yapılmıştır. Kutlamalar Tanrı Haldi için bir anıtın dikilmesi, standartların ve anlamını hala bilmediğimiz "niribelerin" getirilmesi ile sürmüştür. Bir kentin ya da bir ülkenin ele geçirilişi ile ilgili böylesine törenlerin yapılması Urartu'da çok sık rastlanan bir olay değildir. Yazıtın içeriğinden anlaşıldığı gibi Muşaşir'in Urartu egemenliğine geçmesi nedeniyle yapılan kutlamalar askeri bir zaferin sonunda yapılan zafer merasimlerinden çok dini bir seronomidir.[9] Anlaşıldığı kadarıyla Musasir Kenti halkı, akınlarla güneye doğru ilerleyen

1 Salvini 1995; Wartke 1993; Wilhelm 1986: 95 vd.; Barnett 1982: 314 vd.; van den Berghe-De Meyer 1982; Frankel 1979; van Loon 1974: 1041; Akurgal 1959a: 67 vd.

2 Salvini 1989: 79–89; Eichler 1984; Piotrovskij 1965: 39–49; Riemschneider 1963: 148–164

3 Kuzey Mezopotamya'da tanrısal öğe olarak kişi isimlerinde "Haldi" kullanımı, Orta Asur döneminde belgelenmiştir ve bu ismi taşıyanlar sadece Urartu halkından kimselerle sınırlı değildir. Salvini 2006: 46.

4 Salvini 2006: 196.

5 Muşaşir Kenti, Urartu tarihinde önemli bir yere sahiptir. Büyük ölçüde kabul gören bir fikre göre bu kent, Irak Kürdistanı'nda Revandiz Bölgesi'nde yer almaktaydı. Olasılıkla bugünkü Mudjesir Köyü'nde ismi hala yaşamaktadır. Boehmer 1973: 31–40.

6 Balkan 1984: 513 vd.; Barnett 1974.

7 Çilingiroğlu 1994: 42 dn.60.

8 Urartu Kralı Sarduri'nin oğlu kral İšpuini zamanına tarihlendirilen yazılı (genellikle sütun kaidelerinde bulunan kuruluş yazıtları, kült metinleri, yapı yazıtları ve savaş içerikli vakayinameler) ve arkeolojik belgeler (kent ve tapınak kuruluşları) bu devirde Urartu Krallığı'nın iyi örgütlenmiş bir devlet görünümünde olduğunu ispatlar niteliktedir. Bunların tümünde İšpuini'nin varisi ve oğlu Minua'nın da adı geçer. Salvini 2006: 47.

9 Çilingiroğlu 1994: 43.

Urartu'ya karşı koymamış ve kentlerinin tahrip edilmesini engellemek için Urartu Kralı İšpuini'yi kentin koruyucusu olarak kente davet etmişlerdir. Böyle bir davranış Muşaşir Kenti'nin ve zenginliğinin yok olmasını engellediği gibi Urartu kralına da büyük bir onur vermiş olmalıdır. Binlerce hayvanın kurban edilişi, Tanrı Haldi için anıtsal bir kapı yapılması ve belki de ünlü Muşaşir tapınağının Tanrı Haldi'ye ithaf edilişi bu olayı kutlamak içindir.

Başlangıçta Tanrı Haldi'nin Urartu halkıyla bir ilişki içinde bulunduğuna işaret eden hiçbir işaret yoktu ve Urartu pantheonuna dâhil değildi.[10] Orta Asur Dönemi'nden beri bilinen tanrısal bir öğe olarak Haldi sözcüğünü içeren isimler, sadece Muşaşir'den Yukarı Mezopotamya'ya doğru yayılmış bir külte işaret etmektedir. Gerek Hurrilerde gerekse Urartularda Fırtına Tanrısı (Hurrice Tešub, Urartuca Teišeba) ve Güneş Tanrısı (Hurrice Šimigia, Urartuca Šiuini) ortaktı. Buna karşın Haldi, Hurrilere, dolayısıyla da Hurri-Urartu geleneğine yabancıydı. Tanrı Haldi, ancak Urartu Kralı İšpuini devrinden itibaren Urartu pantheonunun başında yer almış ve Muşaşir'deki tapınağı Urartuların kutsal mekânlarından biri haline gelmiştir. Söz konusu tapınak Tanrı Haldi ve karısı Bagbartu[11]'ya adanmıştır.

Yaklaşık 80 tanrı veya tanrısal yaratığın içinde yer aldığı Urartu pantheonunun hiyerarşisi, Kral İšpuini'nin bir başka önemli yazıtı olan "Meherkapı"[12] (Çoban kapısı, Taşkapı) yazıtında belirtilmiştir. Meher kapısı kaya nişi yazıtı Uraru dini ile ilgili temel kaynaktır. Yazıtın M.Ö. 9. yüzyılın sonunda Urartu krallık pantheonundaki tüm resmi tanrıları verdiği bilinmektedir. Yazıt M.Ö. 9. yüzyılın son çeyreğinde İšpuini-Minua ortak krallığı döneminde kaleme alınmıştır. Yazıtta kaya anıtının adının nişin şekli ile de uyumlu olduğu gibi, "Haldi kapısı" olduğu bildirilir.

Yazıtın ilk cümlesi şöyledir: "Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Minua bu kapıyı efendi tanrı Haldi'ye yaptırdılar ve bir ferman çıkardılar."[13]

Muşaşir (Ardini) Kenti'nin bir Urartu Kenti olarak Meherkapı yazıtında yer alması ve kurban kesilmeye başlanması doğal olarak bu kentin

10 Salvini 2006: 48, 196.

11 Haldi'nin karısı Bagbartu'nun adı Urartuca metinlerde farklı bir şekilde karşımıza çıkmaktadır: Àruba(i)ni ve Uarubani. Melikišvili 1954: 365 vd.; Melikišvili 1965: 441-445; Salvini 2006: 200; Salvini 1987: 404 vd.

12 Meher Kapı, Van Şehri'nin hemen kuzeydoğusundaki Zimzim Dağı'nın batı eteklerinde bir kayaya oyulmuş kapı biçimli anıtsal kutsal bir niştir. Payne 2006: 42.

13 Payne 2006: 42.

Urartu egemenliğine geçmesinden sonra olmalıdır. Bu durumda Meherkapı yazıtı[14] İşpuini'nin Muşaşir'i egemenliği ve koruyuculuğu altına aldığı tarihten sonra yazılmış olmalıdır.[15] Söz konusu yazıtta Urartu pantheonunun tüm tanrı ve tanrıçaları ve bunlara sunulan günlük kurban listeleri yer almaktadır.[16] Listede kutsanan tanrı ve tanrıçaların yanında kutsal sayılan ve kurban kesilen dağ, nehir ve kentler de belirtilmiştir. Nişin önündeki kaya terasları üzerinde yapıldığı kesin olan hayvan kurbanı listesi, Urartu tanrılarını devlet pantheonu içinde en yüksek mertebeden son grup kadın tanrıçalara kadar, hiyerarşik bir düzen içinde sıralanmaktadır.[17] O. Belli, Yukarı Anzaf Kalesi[18]'nde Tanrı Haldi'ye ait tapınağın batısındaki odada[19] 1995 yılında bulunmuş olan bir bronz kalkan parçası üzerindeki ilginç tanrı ve tanrıça betimlemelerini, Meher Kapı Yazıtı ile karşılaştırmış ve çok ilginç sonuçlara ulaşmıştır.[20] Bronz kalkan parçası üzerinde Urartu Krallığı'nın pantheonun baş Tanrısı Haldi ve Haldi'den sonra gelen diğer tanrılar, Meher Kapısı kaya yazıtında vurgulanan özelliklerine uygun olarak çeşitli sembol, silah ve hayvanlarıyla birlikte betimlenmişlerdir. Buna göre, kalkan parçası üzerinde karşımıza çıkan Urartu Tanrıları, Meher Kapısı kaya yazıtında belirtilen tanrıların nitelikleriyle birebir uyuşmaktadır.

Bronz Kalkan parçası üzerindeki betimlemesinde Haldi, bütün tanrıların önünde yürümektedir ve ilk kez burada tüm tanrısal özellikleriyle betimlenmiştir. Haldi burada solundaki diğer Urartu tanrılarının aksine hayvan üzerinde değil[21], ayakta ve sağ taraftaki düşman askerlerine koşar adım gösterilmiştir. Tanrı Haldi, adeta ateşler içinde, gövdesinin dört bir yanından fışkıran alev demetleri içinde tasvir edilmiştir. Olasılıkla, bu betimi oluşturan usta heykeltraş tanrının bu şekilde ateşle olan bağlan-

14 Meher kapı yazıtı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Melikišvili 1953: 175 vd.; Tseretheli1954: 67-75, 192-206; Belli 1979: 29 dn.1; Salvini 1994: 205–210.

15 Belli 1998: 39.

16 Piotrovskij 1965: 39.

17 Salvini 1994: XXXVI.

18 Aşağı ve Yukarı Anzaf Kalesi Urartu krallığı'nın başkenti Tuşpa'nın 11 km. kuzeydoğusunda, bugünkü Van-İran modern kara ve demiryolunun hemen yakınında bulunmaktadır. Belli 1998: 9.

19 Tanrı Haldi'ye adanan metalden yapılmış çeşitli eşya ve silahların konulduğu bu küçük oda, kalenin M.Ö. 7. yüzyılın sonunda İskitler tarafından tahribi sırasında çıkan yangından büyük ölçüde etkilenmiştir. Bu nedenle oda da bulunan demir ve bronzdan yapılmış çok sayıdaki eşya ve silah da ergiyerek, cüruflaşmıştır. Belli 1998:7.

20 Belli 1998:30 vd, 35 vd.

21 Tanrı veya tanrıçaların çeşitli hayvanlar üzerinde betimlenmesi Anadolu'da çok eski bir gelenek olup, en güzel örneklerini Hitit tanrılar topluluğunu tüm açıklığıyla tasvir eden Çorum yakınlarında bulunan Hititler'in başşehri Hattuşaş'da ki Yazılıkaya açık hava tapınağında izlemek mümkündür. Seeher 2002: 125–154; Işık 1995.

tısını gözler önüne sermektedir. Tanrı Haldi, ateş ve ateş kültüyle olan yakından bağlantılı bir tanrı olmalıdır. Sol elinde bir yay, sağ elinde ise çok sıkı bir şekilde bir kargı tutan Haldi, adeta dans etmektedir. Tanrı'nın başlığı diğer tanrıların ki gibi ponponlu bir başlık değil konik biçimli bir miğferdir. Uzun saçlarını ensesinde toplamış atletik görünümlü tanrının (bacak kasları bile detaylı bir şekilde çizilmiştir) üzerinde kısa kollu, dizlerinin hemen üzerine kadar inen tunik ya da elbise tarzı bir giysi bulunmaktadır. Tanrının diğer tanrılara nazaran çok heybetli bir şekilde bir alev topunu andıran görüntüsü hayranlık uyandırıcıdır. Urartu sanatı-[22]nın inceliklerinin sergilendiği tanrı betiminin yüzü sakalsız ve bıyıksız olarak betimlendiği görülür. Tanrının yüzünün diğer tanrı betimlerinin aksine (dudak ve kaşları saymazsak) oldukça titiz bir biçimde işlendiği görülmektedir.[23] Diğer tanrı betimlemelerinden kesinlikle çok farklıdır ve bu farklılık özellikle vurgulanmak istenmiştir. Urartu tanrılarının ikonografisi pek çok açıdan sorunlu ve hala tartışmalıdır. Pek çok malzeme üzerinde Haldi bir arslan üzerinde tasvir edilirken yine de toplanan diğer malzemeye bakıldığında açık bir tanımlamanın henüz yapılamadığı anlaşılmaktadır. Çünkü çok farklı nitelikteki figürlerde aynı hayvan üzerinde tasvir edilebilmektedir.[24] Ancak birçok araştırmacı bugün hala Haldi'nin aslan üzerinde tasvir edildiği görüşündedirler.[25]

Tanrı Haldi'nin ikonografisi üzerinde ki en ayrıntılı çalışma 1978 yılında O.A. Taşyürek tarafından yapılmıştır.[26] Bu çalışmada Tanrı Haldi'nin rölyef, tunçtan yapılmış adak levha ve tunçtan yapılmış kemerler üzerindeki tasvirleri değerlendirilmiştir. Bu değerlendirme sonucunda Taşyürek, Urartu Pantheonu'nun Baş Tanrısı Haldi'yi aslan üzerinde gösterilen tanrıyla eşleştirir ve Tanrı Haldi'yi Akad destanlarında adı sıkça geçen savaş tanrısı Adad'tan uyarlanmış olabileceği yönünde bir görüş bildirir. Ayrıca bu araştırma sonucunda Haldi'nin Urartu sanatındaki temsili konusunda şu bilgilere ulaşılmıştır: Haldi bazen kanatlı olarak ve genellikle çift ya da tek sadak (ok kabı) ile kimi zamansa sadaksız ve kanatsız olarak betimlenmiştir.[27] Sıklıkla elinde bir ok ve yay ve kemerinde bir kılıç taşır; bazen bir asa ya da çiçekleri aşağı doğru bakan bir nar dalı taşır. Bazen

22 Calmeyer 1983: 45–52; Calmeyer-Seidl 1983: 103–114; Kleiss 1982: 53 vd; Van Loon 1975: 453 vd.; Piotrovskij 1967; Van Loon 1966; Akurgal 1959b: 77 vd.
23 Belli 1998: 40.
24 Salvini 2006: 202; van Loon 1991.
25 Taşyürek 1978: 946 dn. 11; Hofmann 1971: 72; Piotrovskij 1966: 322-323.
26 Taşyürek 1978: 940-955.
27 Taşyürek 1978: 954.

çok süslü, fakat çok basit bir elbiseyle tasvir edilir. Tanrı Haldi çoğunlukla kılıç, yay, sadak ve ok gibi silahlarla kuşanmıştır. Tüm bu silahlar kuşkusuz onun savaşçı karakterine vurgu yapmak için kullanılmıştır ve tüm bu özellikleri onu Mezopotamya Tanrısı Adad'a daha da çok yaklaştırır.

Tanrı Haldi'nin Urartu yazılı belgelerindeki sunumuna göz atacak olursak genellikle Haldi hakkında bazı genel bilgilere ulaşmak mümkün olmaktadır. Urartu Kralları'nın askeri seferlerini anlatan çivi yazılı metinlerde çoğunlukla, Tanrı Haldi'nin silahı ile orduların başında yürüdüğünü, düşman askerlerini yendiğini ve onları Urartu Krallarının egemenliği altına girmesini sağladığı ve krala iktidar ve meşruiyet verdiği ifade edilmiştir. Tanrı Haldi'nin burada çevresinden ateş ya da ışık demeti saçarak kargı ve yay taşırken betimlenmesi de adeta yazılı belgelerde anlatılan bu özellikleri yansıtmaktadır. Yazıtlar öylesine bir ifadeyle kaleme alınmıştır ki sanki tüm seferleri yapan, düşmanlarla savaşan ve onları alt eden Urartu Kralları değil de hep tanrı Haldi'dir. Bu da Haldi'nin literatüre savaş tanrısı olarak geçmesinin kuşkusuz en önemli nedeni bu özelliği olmalıdır. Tanrı Haldi silahı ^{GIŠ}šuri[28] ile Urartu ordularının başında yürür, düşmanları yener ve onları Urartu kralına diz çöktürür.[29] Krala asıl iktidar ve gücü veren odur. Krallar bir bakıma meşruiyetlerini onun bizzat yönettiği savaşlardan sonra alıyor olmalıydılar. Dini açıdan bakıldığında, ulusal Tanrı Haldi kavramının önemli ölçüde Tanrı Aššur tarafından belirlendiği anlaşılmaktadır. Nitekim Eski Van Şehri'nin Surp Sahak Kilisesi'nde bir stele ait olduğu sanılan iki parça üzerine yazılmış cümleler bu dediklerimizi kanıtlar niteliktedir:[30]

> "Tanrı Haldi, kendi mızrağıyla sefere çıktı, Diahui Ülkesi(nin kralı) Utupurşini'yi yendi ve Abnulua Ülkesi'ni ele geçirdi. (Onları) Argişti önünde yere saçtı. Tanrı Haldi güçlü ve Tanrı Haldi'nin mızrağı da güçlüdür. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Minua oğlu Argişti sefere çıktı. Argişti der ki: Diauhi (Ülkesi) yine ayaklandı. Savaşçılar toplandım ve Diauhi (Ülkesi)ne karşı sefere çıktım. ... ordum önünde göründü... Argişti der ki (Onların) ilahi büyüklüğünden (yardım) istediğim için efendi Tanrı Haldi, Tanrı Teişeba, Tanrı Şivini ve Bianili Ülkesi'nin (bütün) tanrılarına yalvardım..."

28 Tanrı Haldi'nin, sembolik olarak boş bir araba içinde tapınım gördüğü şeklinde bir varsayım vardır. "*šuri*'siyle yürüdü, x ülkesini yendi" şeklindeki giriş ifadelerinde yer alan ^{GIŠ}šuri'nin, genellikle araba şeklinde çevrilmesi de bu varsayımdan etkilenmiştir. Ancak Hurice de silah anlamına gelen šauri'ye benzerliğinden dolayı bu sözcüğü silah olarak çeviren bilim adamları da mevcuttur. Benedict 1958: 123; Wilhelm 1976: 111; van Loon 1985: 192 ve 1991: 22.

29 Salvini 2006: 198.

30 Payne 2006: 177.

Eski Van Şehri, Surp Pogos Kilisesi'nin iki yüzü yazıtlı bazalt stelin ön ve arka yüzünde ise yine Tanrı Haldi'nin bizzat sefer çıktığı ifade edilirken tanrı adeta bir kral gibi orduların başında savaştığı şöyle anlatılmıştır:[31]

"Efendi Tanrı Haldi'ye Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Minua bu steli diktirdiler. Tanrı Haldi, kendi mızrağıyla sefere çıktı, Uiteruhi boyunu yendi, Luşa boyunu yendi ve katarza boyunu yendi. Tanrı Haldi güçlü ve Tanrı Haldi'nin mızrağı da güçlüdür..."

Urartu yazıtları içinde en batıda olan İzoli ya da Habibuşağı yazıtı[32]nda ise şu ilginç ifadeler dikkat çekmektedir:

"Tanrı Haldi ilerledi, onun silahları öldürücüdür. Şahu'nun oğlu Melitialhililerin kralı Hilaruada, Argişti'nin oğlu Sarduri'nin önünde baş eğdi. Haldi güçlüdür, Haldi'nin silahları güçlüdür."[33]

Görüldüğü üzere Tanrı Haldi bu yazıtta da bir kez kişileştirilmekte ve Tanrı-Kral özelliği kazandırılmaktadır. Bu özelliğin önemli ölçüde Asur kültüründen etkilenerek yaratıldığı düşünülmektedir.[34] Kral ideolojisi de Asur'unkini anımsatmaktadır. Nitekim Urartu yazı kültürünün gelişiminin de Asur yazı geleneğine borçlu olduğu yönünde bir görüş bulunmaktadır. Sadece en erken yazılı anıtlar Asurca olmayıp, Urartu savaşlarının yıllıklarının (II. Sarduri yıllıkları) terminolojisi tamamıyla Asur'dan etkilenmiştir. [35]

Urartu kralının, dolayısı ile kendisini övdüğü her icraatı, ister kanal olsun ister bir kentin kuruluşu veya tapınak inşası, Haldi'nin "emriyle" ya da onun "büyüklüğü", "gücü" ve "lütfuyla" gerçekleşir. Çok sayıda kralın kurduğu, Haldi'nin adının verildiği, ülkenin çeşitli yerlerinde kimi kentler de yazıtlarda belirtilir.[36] Neredeyse tüm Urartu ülkelerinde susi (=kule tapınak), Haldi Kapısı, É.BÁRA (=yüksek oturak) veya basit É (=ev) olarak adlandırılan veya Urartuca iarani biçiminde ifade dilen Haldi tapınım yerleri kurulmuştur. Devletin hemen her yerinde kendisine yazıtlı steller (^{NA4}pulusi) veya başka steller adanmıştır. Bunların dışında,

31 Payne 2006: 35.
32 Bugün Karakaya Barajı altında kalmış olan İzoli ya da Habibuşağı yazıtı, Habibuşağı Kalesi içinde ana kaya üzerinde 1.80x1.30 boyutlarında dikdörtgen bir niş içine kazılmıştı. Salvini 2006: 237; Köroğlu 1996: 50.
33 Köroğlu 1996: 50.
34 Salvini 2006: 14.
35 Salvini 2006: 14.
36 Dinçol-Kavaklı 1978.

esasen tapınaklarda olabilecek kalkan, miğfer, zırh, sadak, şamdan, hatta ok uçları gibi çok sayıda tunç nesne üzerinde adak yazısı bulunur.[37]

Nitekim Ayanis[38]'de (Ağartı, Hamkumpert, Rusahinili) susi tapınağı kapısının dış tarafına yazıtta Tanrı Haldi adına yaptırılan bir kapıdan şöyle bahsedilmektedir[39] : "Argişti oğlu Rusa bu susi'yi kendisine efendi olan tanrı Haldi'ye yaptırdı ve Rusahinili Eidurukai Şehri'nde bir Haldi kapısını kusursuz bir şekilde yaptırdı ve tanrı Haldi'ye adadı. Rusa der ki: Kayaya dokunulmamıştı ve yer çoraktı. Hiçbir şey orada yapılmamıştı. Tanrı Haldi bana krallığı verdiği zaman, ataların atanmış tahtına çıktım... Bu Haldi kapısını kusursuz bir şekilde yaptırdım. Tanrı Haldi tarafından, Haldi kapısı tarafından, Argişti oğlu Rusa'ya yaşam, sevinç ve büyüklük ile birlikte yetki, güç ve kudret Şurili Ülkesi ve Bianili Ülkesi için verilsin."

Ancak tüm bu gücüne, belgelerin hemen hepsinde ondan söz edilmesine hatta kendi adına kurulmuş bir kentinin (^{URU}Haldiei)[40] bile var olmasına karşılık Tanrı Haldi'ye özgü bir tapınak türünün olmaması ise araştırılması üzerinde durulması gereken bir konudur.[41]

Urartular'da mitolojik konuları içeren çivi yazılı belgeler olmadığı için Urartular'a ait bir mitolojiden bahsetmek mümkün değildir.[42] Ancak Bronz kalkan parçası üzerinde ateş ile bağlantılı bir şekilde ve diğer betimlemelerde onun bir aslanın üzerinde savaşır vaziyette tasvir edilmesi Tanrı Haldi'yi adeta mitolojik bir karaktere büründürmektedir. Yazılı belgelerde ise tanrı Haldi için, öldürücü silahlar kullanarak Urartu ordularının başında seferden sefer koşan, ülkeleri darmadağın edip yağmalayan ve Urartu Krallığı'nın devamı için sürekli faaliyet içinde olan eşsiz bir kahraman tanrı modeli çizilmektedir. Piotrovskii, Urartu tanrılarının tümünü içeren Meherkapı yazıtındaki eski totem[43] inançlarını yansıtan tanrılara yer verilmesine dayanarak, Urartu dininin totemist ve canlıcılık (animist)[44] inancı ile ilişkili olduğunu belirtmektedir. Tanrı Haldi de diğer kutsal Urartu tanrıları gibi işte bu anlayış içinde değerlendirilmelidir.

37 Salvini 2006:198.
38 Van İl merkezinin 30 km kuzeybatısında ve Van Gölü'nün doğu kıyısında yer alan bir ilçedir.
39 Payne 2006: 295.
40 Salvini 2006: 270.
41 Arin-berd'te planı açık olmayan, Haldi Tapınağı olarak tanıtılan yapı başka herhangi bir yerde belgelenmiş değildir , "Tanrı kapısı" ise başka tanrılara da adanıyordu. Salvini 2006: 199.
42 Belli 1979: 63.
43 İlkel toplumlarda topluluğun ondan türediği sanılan ve kutsal sayılan hayvan, ağaç, rüzgâr vb. herhangi bir doğal nesne, ongun. http://www.tdk.gov.tr/TR
44 Olup bitenin, ruhlar alanının gizli güçleri tarafından yönetildiğine inanan ilkel anlayış, animizm. http://www.tdk.gov.tr/TR

KAYNAKÇA

AKURGAL E. 1959 a: "Urartu Medeniyeti", **Anatolia** IV, Ankara, 67–75.

AKURGAL E. 1959 b: "Urartäische Kunst", **Anatolia** IV, Ankara, 77–114.

BALKAN K. 1984: "Urartuların Kökeni ve Dilleri", **Belleten** 48, 513–521.

BARNETT R. D. 1974: "The Hieroglyhic Writing of Urartu", **Hans Gustav Güterbock on the Occasion of his 65th Birthday**, K. Bittel et. al., (ed.), Istanbul: Netherlands Historisch-Archaeologisch Instituut in Het Nabije Oosten, 43-55.

BARNETT R. D. 1982: "Urartu", **Cambridge Ancient History** III/1: **The Prehistory of the Balkans; the Middle East and the Aegean World, tenth to eighth centuries B.C.** John Boardman et. al. (eds.), Cambridge University Press, Cambridge: 314–371.

BELLİ O. 1998: "Urartular'da Totemcilik Sorunu", **Anadolu Araştırmaları** VII, 1979, İstanbul, 29-41.

BELLİ O. 1998: **Anzaf Kaleleri ve Urartu Tanrıları**, İstanbul.

BENEDICT W.C. 1958: *Urartian Phonology and Morphology*. University of Michigan, Ph. D., Ann Arbor.

BOEHMER R.M. 1973 : "Zur Lage von Musasir", **Baghdader Mitteilungen** 6, 31–40.

CALMEYER P. 1976 : "Ikonographie und Stil urartäischer Bildwerke", **Urartu, Ein wiederentdeckter Rivale Assyriens,** H. J. Kellner (ed.), München, 45–52.

CALMEYER P.-SEIDL U. 1983 : "Eine frühurartäische Siegedarstellung", **Anatolian Studies** 33, 103-114.

ÇİLİNGİROĞLU A. 1994: **Urartu Tarihi.,** Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No:77, Bornova.

DİNÇOL A. M.- KAVAKLI E. 1978: **Van Bölgesi'nde bulunmuş yeni Urartu Yazıtları (AnAr ek yayın 1)**, İstanbul, 48–53.

EICHLER S. 1984: Götter, Genien und Mischwesen in der urartäischen Kunst, Berlin.

FRANKEL O. 1979: **The Ancient Kingdom of Urartu**, London.

HOFMANN H. 1971: "An Urartian bronze strip from Diyarbakır", **Studies presented to G.M.A. Hanfmann**, Mainz, 69-76.

IŞIK F. 1995: **Die Offenen Felsheiligtümer Urartus und Ihre Beziehungen zu denen Hethiter und Phryger**, Roma.

KLEISS W. 1982: "Darstellungen urartaischer Architektur", **Archaologische Mitteilungen aus İran** 15, 53-77.

KÖROĞLU K. 1996: **Urartu Krallığı Döneminde Elazığ (Alzi) ve Çevresi**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

MELIKIŠVILI G.A. 1954: **Nairi-Urartu (Drevncvosto□nye materialy po istorii narodov Zakav-kaz'ja I)**, Tiflis.

MELIKIŠVILI G.A. 1965: "Die Götterpaartrias an der Spitze des urartäischen Pantheon", *Orientalia* 34, 441–445.

PAYNE 2006: **Urartu Çiviyazılı Belgeler Kataloğu**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

PIOTROVSKIJ B.B. 1965: "Urartu Dini", **Dil ve Tarih-Coğrafya Dergisi** 23/1–2, 39–49.

PIOTROVSKIJ B.B. 1966: **Il regno di van (Urartu)**. (Übersetzung von Vanskoe carstvo [1959], durch M. Salvini), Roma.

PIOTROVSKIJ B.B. 1967: **Urartu: The Kingdom of Van and its Art**, Londra.

RIEMSCHNEIDER M. 1963: "**Die Urartäischen Gotheiten", Orientalia 32,** 1963, 148-164.

SALVINI M. 1987 : "La Formation de l'Etat Urarteen" **Hethitica** 8: 393–411.

SALVINI M. 1994: "The historical background of the Urartian Monument Meher Kapısı", **Anatolian Iron Ages 3., The Proceedings of the Third Anatolian Iron Ages Colloquium helt at Van, 6-12 August 1990,** A. Çilingiroğlu ve D. French (eds.), Ankara: British Insitute of Archeology at Ankara, 205-210

SALVINI M. 1995: **Geschichte und Kultur der Urärtaer, Darmstadt**: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.

SALVINI M. 1989: "Le panthéon de l'Urartu et le fondement de l'état", **Studi Epigrafici e Linguistici** 6, 79–89.

SALVINI M. 2006: **Urartu Tarihi ve Kültürü**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

van den BERGHE L.- DE MEYER L. 1982: **Urartu**. Een vergeten cultuur uit het bergland Armenie, Gent.

TAŞYÜREK O. A. 1978: "Darstellungen des urartäischen Gottes Haldi", **Studien zur Religion und Kultur Kleinasiens, Festschrift für F. K. Dörner zum 65. Geburstag am 28. Februar 1976"**, S. Şahin-E.Schwertheim-J. Wagner (eds.), Leiden, 940–955.

TSERETHELI M de 1954: "Etudes ourarteennes V. L'Inscription de Meherkapussy", **Revue d'Assyriologie et d'archéologie orientale** 48, 67-75.

van LOON M. N. 1966: **Urartian Art. Its Distinctive Traits in the Light of New Excavations**, İstanbul: Nederlands Historisch-Archeologisch İnstituut.

van LOON M. N. 1974: "Urartu", **Encyclopedia Britannica**, XVII, 1041.

van LOON M. N. 1975: "Die Kunst von Urartu", Winfried Orthmann (ed.), **Der Alte Orient**, Propyläen Kunstgeschichte 14, 453–466.

van LOON M. N. 1985: "Besprechung von Pecorella-Salvini 1984", **Bibliotheca Orientalis** 44, 252–261.

van LOON M. N. 1991: **Anatolia in the Earlier First Millennium B.C. Urartian Iconography**, 15–25 (Pl. 18–30).

WARTKE R.-B. 1993: **Urartu: Das Reich am Ararat**. Mainz: Philipp von Zabern.

WILHELM G. 1976: "Zur Urartäischen Nominalflexion", **Zeitschrift Assyriologie** 66, 105–119.

WILHELM G. 1986: "Urartu als Region der Keilschrift-Kultur", V. Haas (ed.), **Das Reich Urartu**. Konstanz, 95–116.

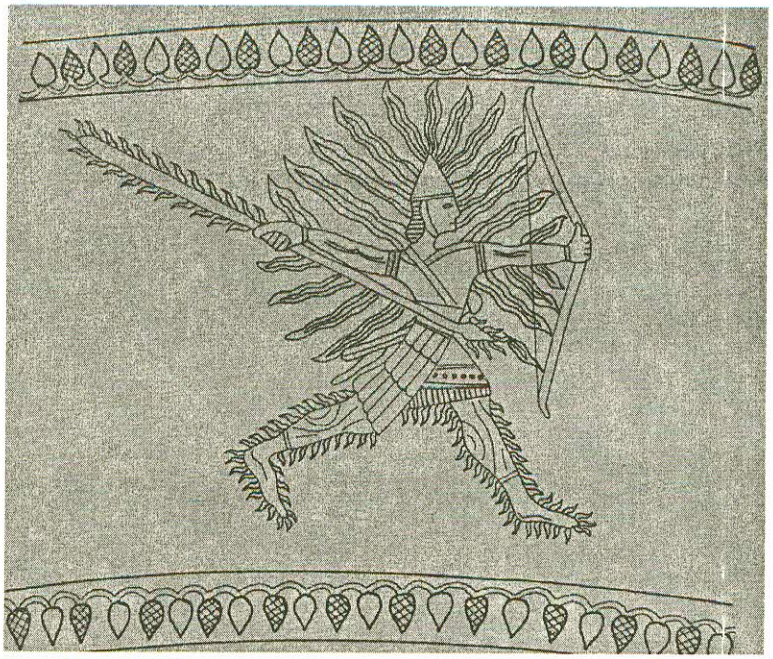

Resim 1: Bronz Kalkan Parçası Üzerindeki betimlemeler. Belli 1998: Çizim 17.

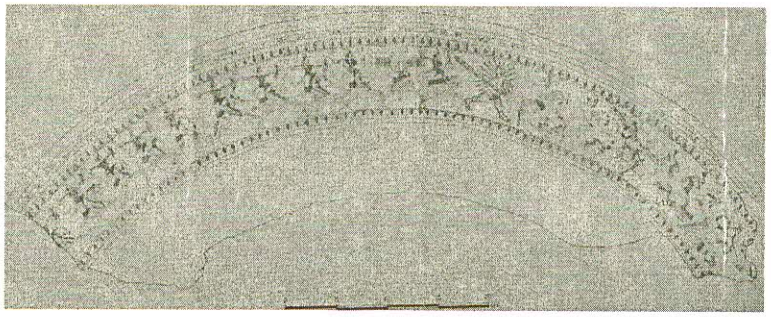

Resim 2. Tanrı Haldi Betimlemesi. Belli 1998: 40 Çizim 18.

YAYIN İLKELERİ

1. *Çorum Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi,* hakemli bir dergi olup yılda iki sayı olarak yayımlanır.
2. *Çorum Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi*nde, Çorum'la ilgili **tarih, kültür, eğitim, edebiyat, sanat, arkeoloji, mimari** konulu telif veya çeviri makaleler, röportajlar, sadeleştirmeler, edisyon kritik, kitap tanıtım ve sempozyum yazıları vb. çalışmalara yer verilmektedir. Ayrıca **Hititoloji** ile ilgili her türlü çalışma da derginin ilgi alanında yer almaktadır. Gönderilen yazılardan sadeleştirme, bilgi notu, değerlendirme, tanıtım, eleştiri vb. dışındakilerin yayınlanmasına hakem raporundan sonra yayın kurulu karar verir.
3. *Çorum Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi*nde yayımlanan yazıların içerikleriyle ilgili her türlü yasal ve bilimsel sorumluluk yazarına aittir.
4. *Çorum Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi,* gönderilen yazılarda düzeltme yapmak, yazıları yayımlamak ya da yayımlamamak hakkına sahiptir.
5. Yayım dili Türkiye Türkçesi olmakla birlikte, gerekli ve uygun görülmesi hâlinde *diğer Türk lehçeleri* yanında *İngilizce, Almanca, Fransızca, Rusça, Arapça* ve *Farsça* yazılara da yer verilmesi mümkündür.
6. Makalelerin başında, 150-200 kelimeyi aşmayacak biçimde *Türkçe özet,* 3-5 kelimelik *anahtar kelimeler; İngilizce başlık, İngilizce özet* (abstract) ve *İngilizce anahtar kelimeler (key words)* bölümlerine yer verilmelidir.
7. Çalışmalar, *corumtarih@gmail.com* e-posta adresi yoluyla dergiye gönderilebilir. Yazının dergiye gönderilmesi, yayımı için başvuru olarak kabul edilir. Yazılar için telif ücreti ödenmesi plânlanmaktadır.
8. Dergiye gönderilen yazıların daha önce başka bir yerde yayımlanmamış olması gerekmektedir. Kitap hâlinde yayımlanmamış sempozyum bildirilerinin yayımı ise, bu durumun belirtilmesi şartıyla mümkündür.

YAZIM İLKELERİ

1. Yazılar, Microsoft Word programında yazılmalı ve özel bir yazı tipi (font) kullanılmış yazılarda, kullanılan yazı tipi de, yazıyla birlikte gönderilmelidir.
2. İmlâ ve noktalama açısından, makalenin ya da konunun zorunlu kıldığı özel durumlar dışında, Türk Dil Kurumunun İmlâ Kılavuzu esas alınmalıdır.
3. Çalışmaların başlıkları altında yazarın unvanıyla birlikte adı ve soyadına yer verilecek; yazarın çalıştığı kurum ve e-posta bilgisine ise soyadından sonra * işareti ile yapılacak dipnotta yer verilecektir. Yazarlarla iletişim e-posta yoluyla yapılacağından güncel olarak takip edilen e-posta adreslerinin kullanılması gerekmektedir.
4. Dergideki makaleler arasında metinlerde *metin içi alıntı, dipnot* ve *kaynakça* bölümleri için, aşağıda belirtilen aşağıda ayrıntılı biçimde örneklendirilmiş klâsik dipnot sistemi tercih edilmelidir.

ALINTILAMA ve KAYNAK GÖSTERMEYE DAİR BAZI NOTLAR

Son yıllara kadar bilimsel çalışmalarda; gönderme yapma, alıntılama ve kaynakça hazırlama gibi aşamalarda, ağırlıklı olarak 'Dipnot Sistemi' olarak da bilinen Chicago of Manual Style (CMS) kullanılmıştır. Son zamanlarda özellikle eğitim bilimleri ve istatistiksel yöntemlere ağırlık veren alanlarda 'Parantez İçi Sistem' veya 'Metin İçi Gönderme Sistem' olarak da bilinen Modern Language Association Style (MLA) kullanılır hâle gelmiştir. Bununla birlikte Türk Dili ve Edebiyatı ve Tarih gibi alanlarda, hâlâ önemli oranda CMS kurallarının dikkate alındığı; hatta zaman zaman bu iki yöntemin bir arada kullanıldığı görülmektedir. Dergimizde bir birliktelik sağlanması adına klâsik dipnot sistemi tercih edilecektir. Aşağıda bu yöntemle ilgili özet bilgilere yer verilmiş; ardından değişik ihtimaller dikkate alınarak örnek künyeler gösterilmiştir.

Klâsik Dipnot Sistemi [Chicago of Manual Style-CMS]

1. Chicago sisteminde, gerekli açıklama ve bilgiler genellikle dipnotlar şeklinde verilir. Daha sonra bölüm ya da kitabın sonunda dipnotlarda geçen kaynaklar, açık ve ayrıntılı künyeleriyle birlikte topluca verilir.
2. Dipnotlar verilirken, gönderme veya alıntı yapılan bölümün sonuna bir numara verilir ve aynı sayfanın alt kısmında bu numaranın karşısında gerekli bilgiler gösterilir. Kaynak ilk kez geçtiğinde, kaynakçada olduğu gibi künyesi ayrıntılı olarak verilir.
3. Dipnotta ikinci kez geçen kaynak için, araya başka kaynaklar girmişse, yazarın adı ve soyadından sonra "age, agm, agt" gibi kısaltmalar kullanılır. Sayfa bilgilerinden başka bilgilere yer verilmez. (Örnek: Şaban Sağlık, **age,** s.134). Bir kaynak dipnotta ardışık olarak (arka arkaya) yer alıyorsa; yani araya başka bir kaynak girmemişse yazar adı ve soyadına da gerek yoktur. "Age, agm, agt" ve gerekiyorsa sayfa bilgilerini vermek yeterlidir. (**Age,** s.47). Bu durumlarda kaynakla ilgili bir kısaltmanın (kaynağın adı, yazarı vs.) tercih edilmesi de mümkündür.
4. Dipnotlarda "Ad Soyad" sıralaması, kaynaklar bölümünde ise "SOYAD Ad" sıralaması tercih edilir. Kaynakçada SOYAD, büyük temel harflerle yazıldığı için onu addan ayırmaya yönelik olarak araya virgül konmasına gerek yoktur.

Dipnot

Abdulkerim ABDULKADİROĞLU, **Kastamonulu Sanatçılar Albümü,** Anıl Matbaa ve Ciltevi, Ankara 2006, s.68.

Kaynakça

ABDULKADİROĞLU Abdulkerim, **Kastamonulu Sanatçılar Albümü,** Anıl Matbaa ve Ciltevi, Ankara 2006.

5. Bir kitaptan alıntı yapıldığında, sayfa bilgisi dipnotta mutlaka belirtilir. Ancak bu kitapla ilgili künye bilgileri kaynaklar bölümünde verilirken sayfa bilgisine tekrar yer verilmez.

Dipnotta

Yavuz Bayram, **Amasya'ya Vali Osmanlı'ya Padişah Bir Şair: Adlî,** Amasya Valiliği Yay., Amasya 2009, s.45.

Kaynakçada

BAYRAM Yavuz, **Amasya'ya Vali Osmanlı'ya Padişah Bir Şair: Adlî,** Amasya Valiliği Yay., Amasya 2009.

6. Alıntı bir makaleden yapılmışsa, dipnotta alıntının geçtiği sayfa bilgisi verilir. Kaynaklar bölümünde ise makalenin dergideki (ya da kitaptaki) sayfa aralığıyla ilgili bilgiler verilmelidir. Aynı şekilde makaleye bütün olarak bir gönderme yapılmışsa yine sayfa aralığının belirtilmesi gerekmektedir.

Örnek 1

Abdulkerim Abdulkadiroğlu, "Arşiv Meselemiz ve Bazı Teklifler", **Kültürümüzden Esintiler,** Anıl Matbaa ve Ciltevi, Ankara 1997, s.570.

Örnek 2

Abdulkerim Abdulkadiroğlu, "Arşiv Meselemiz ve Bazı Teklifler", **Kültürümüzden Esintiler**, Anıl Matbaa ve Ciltevi, Ankara 1997, s.570-575.

7. Kimi zaman dipnotlar yerine son notlar kullanıldığı da olur. Bu durumda yukarıdaki hususlara aynen uyulur. Aradaki fark, bilgilerin sayfa altlarında değil, bölüm ya da kitabın sonunda verilmesinden ibarettir.
8. Metin içi göndermeler ve alıntılarda ya da dipnotlarda, gerekli durumlarda künyeler kısaltılarak ve özetlenerek verilebilir. Ancak metnin sonundaki kaynakçalarda kısaltma ve özetleme yapılmaz. Örnek: Age, agm, KR: Kütahyalı Rahimî ve Divanı, A.Abdulkerimoğlu: Abdulkerim Abdulkadiroğlu vs.).

ÖRNEKLER*

Tek yazarlı kitap

SOYAD Ad, **Kitabın Adı,** Yayımlayan, Yayım Teri Yayım Yılı.

ABDULKADİROĞLU Abdulkerim, **İsmail Beliğ Nuhbetü'l-Âsâr Li-Zeyl-i Zübdeti'l-Eş'âr,** GÜ Gazi Eğitim Fakültesi Yay., Ankara 1985.

Metni Yayıma Hazırlanan Divanlar

SOYAD Ad, **Kitabın Adı,** Yayımlayan, Yayım Teri Yayım Yılı.

MERMER Ahmet, **Kütahyalı Rahimî ve Dîvânı,** Sahaflar Kitap Sarayı, İstanbul 2004.

Bu tür yayınlarda, divan ya da şair üzerinde herhangi bir çalışmaya yer verilmemiş; eser, sadece yeni harfli (tenkitli) metinden oluşuyorsa, eseri yayıma hazırlayanın adının eser adından sonra parantez içinde verilmesi de mümkündür.

Metni Yayıma Hazırlanan Mesneviler ve Diğer Yazmalar

Yazarın Adı, **Eserin Adı,** (Haz.:Hazırlayanın Adı Soyadı), Yayımlayan, Yayım Yeri Yayım Yılı.

Tâcî-zâde Cafer Çelebi, **Heves-nâme,** (Haz.:Necati Sungur), TDK Yay., Ankara 1994.

* Buradaki örnekler, klâsik sisteme (CMS) göre verilmiştir. Kaynakça MLA (parantez içi) sistemine göre hazırlanacaksa, yayım tarihi yazar adının hemen sonrasında parantez içinde verilmeli ve parantezden sonra nokta konmalı; yayıncı bilgisine de yayın yeri bilgisinden sonra iki nokta konup künyenin en sonuna yer verilmelidir.
Örnek: MERMER Ahmet (2004). Kütahyalı Rahimî ve Dîvânı, İstanbul: Sahaflar Kitap Sarayı.

İki-üç yazarlı kitap

SOYAD Ad, SOYAD Ad ve SOYAD Ad, **Kitabın Adı,** Yayımlayan, Yayım Yeri Yayım Yılı.

ÖZCAN Nusret ve AYKUT Kemal, **Mustafa Kutlu Kitabı,** Nehir Yayımları, İstanbul 2001.

Üçten çok yazarlı kitap

SOYAD Ad vd., **Kitabın Adı,** Yayımlayan, Yayım Yeri Yayım Yılı.

PEKOLCAY Neclâ vd., **İslâmî Türk Edebiyatına Giriş,** Dergâh Yayımları, İstanbul 1981.

Yazma

Yazar/Şair, **Eserin Adı,** Bulunduğu Kütüphane, Bölüm, No.

Adlî, **Dîvân,** British Library, Türkçe Yazmalar Bölümü, No: OR 9475.

Yazar belirtilmemiş kitap

Eserin Adı, Yayımlayan, Yayım Yeri Yayım Yılı.

İmlâ Kılavuzu, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2000.

Çeviri kitap

SOYAD Ad, **Kitabın Adı,** Çev.:/Haz.:, Yayımlayan, Yayım Yeri Yayım Yılı.

BARZUN Jaques ve GRAFF Henry F., **Modern Araştırmacı,** Çev.:Fatoş Dilber, Tübitak Yay., Ankara 1996.

Editörlü kitapta bölüm

SOYAD Ad, "Bölüm Adı", (Ed.Editörün Adı Soyadı), **Kitabın Adı,** Yayımcı, Basım yeri Basım Yılı, s.(sayfa aralığı).

KÜÇÜK Sabahattin, "Divan Şiirinde 'Güneş' Üzerine Bir Deneme", (Ed.Zeynep Kerman), **Mehmet Kaplan İçin,** Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara 1988, s.149-176.

Editörsüz ya da editörü belli olmayan kitapta bölüm

SOYAD Ad, "Bölümün Adı", **Kitabın Adı,** Yayımlayan, Yayım Yeri Yayım Yılı, s.(sayfa aralığı).

PARLATIR İsmail, "Bilimsel Yazıların Hazırlanmasında Uygulanacak Kurallar", **Türk Dili ve Kompozisyon Bilgileri,** Yargı Yayımevi, Ankara 2001, s.433-449.

Tez

SOYAD Ad, **Tezin Adı,** Enstitü Adı, Tezin Türü, Yer Yıl.

BAYRAM Yavuz (2001). **Çiçeklerle Diğer Bitkilerin Divan Şiirine Yansıma Biçimleri ve Anlam Çerçeveleri,** Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Samsun.

Makale

SOYAD Ad, "Makalenin Adı", **Derginin Adı,** C/S (Yıl), s. (sayfa aralığı).

ÖZBALCI Mustafa, "Şiire ve Şaire Dair Bazı Notlar", **Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi,** S:5 (1990), s.217-227.

Çok yazarlı makale

SOYAD Ad ve SOYAD Ad, "Makalenin Adı", **Derginin Adı,** S (Yıl), s.(sayfa aralığı).

KURNAZ Cemal ve TATÇI Mustafa, "Ahmed Yesevî Hakkında Bir Bibliyografya Denemesi", **Bilig,** S:4 (1997), s.253-263.

Ansiklopedi maddesi

SOYAD Ad, "Maddenin Adı", **Ansiklopedinin Adı,** C:, Yayımlayan, Yayım Yeri Yayım Yılı, s.(sayfa aralığı).

BAYRAM Yavuz, "Servi", **Türk Dünyası Edebiyat Kavramları ve Terimleri Ansiklopedik Sözlüğü,** C.5, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayını, Ankara 2006, s.279-282.

Kongre, bildiri, konferans...

Basılı metin varsa

SOYAD Ad, "Bildirinin Adı", Etkinliğin Adı, Etkinlik Tarihi, Yayımlayan, Yayım Yeri Yayım Yılı, s.(sayfa aralığı).

BİLKAN Ali Fuat, "Amasya'nın Osmanlı Dönemi Kültür Hayatındaki Yeri ve Önemi", **I.Amasya Araştırmaları Sempozyumu 2.Kitap"**, 15-18 Haziran 2007, Amasya Valiliği, Amasya 2007, s.611-620.

Basılı metin yoksa

SOYAD Ad, "Bildirinin Adı", Etkinliğin Adı, Etkinlik Tarihi, Yer.

DENİZ Sabahat, "Divan Şiirinde Güzelin Saç Şekli", Türk Kültüründe Ayrıntılar: Saç Düzenlemesi Uluslar arası Konferansı, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırma ve Uygulama Merkezi, 8-9 Aralık 1997, İstanbul.

Gazete yazısı (fıkra, deneme, eleştiri)

SOYAD Ad, "Yazının Başlığı", **Gazetenin Adı,** Tarih.

AKYOL Taha, "Sosyal Bilim Ödülleri", **Milliyet,** 28 Şubat 2005.

Diğer Kaynaklar

Kişisel WEB sayfası

SOYAD Ad, Sayfa Adı ya da Başlığı, Web Adresi, (Son Güncellenme Tarihi/Erişim Tarihi).

MERMER Ahmet, **Prof.Dr.Ahmet Mermer,** http://w3.**gazi.edu.tr**/web/mermer, (SGT: 26.05.2004).

Kurumsal WEB sayfası

Sayfa Adı ya da Başlığı, Kurum Adı, Web Adresi, (Son Güncellenme Tarihi/Erişim Tarihi).

Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Merkezi, Çukurova Üniversitesi, http://**turkoloji**.cu.edu.tr, (ET:13.04.2005).

Milli Kütüphane, Milli Kütüphane, http://www.**mkutup**.gov.tr, (ET: 04.04.2005).

WEB'de dergi

Dergi Adı (Ed:), (Varsa) Yayımlayan Kurum, Web Adresi , (Son Güncellenme Tarihi/Erişim Tarihi).

Türkiyat Araştırmaları Dergisi (Ed.Yakup Karasoy, Alaaddin Aköz), Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, http://www.**turkiyat.selcuk**.edu.tr/dergi.htm, (ET:07.05.2008).

Turkish Studies (Ed.Mehmet Dursun ERDEM), www.**turkishstudies**.net, (ET: 03.05.2008).

WEB'de kitap (basılmış)

SOYAD Ad, **Kitabın Adı,** Yayımlayan, Yayım Yeri Yayım Yılı, Web Adresi, (Son Güncellenme Tarihi/Erişim Tarihi)."

DAY Robert A., **Bilimsel Bir Makale Nasıl Yazılır ve Yayımlanır,** Çev:Gülay Aşkay Altay, Tübitak Yayımları, Ankara 1996, http://journals.**tubitak.gov.tr**/kitap/maknasyaz/index.html, (ET:05.04.2005).

WEB'de makale (basılmış)

SOYAD Ad, "Makalenin Adı", **Derginin Adı,** C.:/S.:, Yayım Yeri Yayım Yılı, Web Adresi, (Son Güncellenme Tarihi/Erişim Tarihi).

MENGİ Mine, "Divan Şiiri ve Bikr-i Mana", **Divan Şiiri Yazıları,** Akçağ Yayımları, Ankara 2000, s.22-29; http://**turkoloji.cu.edu.tr**/ESKI%20TURK%20%20%EDEBI YATI/2.asp, (ET:13.04.2005).

Veri tabanı (CD Rom, Disk...)

SOYAD Ad, **Eserin Adı,** (Materyalin Türü), Kurum, Hazırlandığı Yer Yıl.

KAYA Dursun vd., **Türkiye Yazmaları Toplu Kataloğu,** (CD I, II), Milli Kütüphane Başkanlığı, Ankara 2004.

Televizyon ya da radyo programı

Programın Adı (Türü), Yayıncı Yayım Tarihi.

Yeşil Oba (Çocuk Programı), Yumurcak TV, (08.04.2008).

Belgesel, dizi, film (yerli)

SOYAD Ad (Yap./Yön.), **Filmin/Belgeselin Adı,** Kurum/Firma, Yapım Yılı.

Belgesel

DİRİKLİK Salih (Yön.), **Ölümünün Ellinci Yılında Mehmet Akif Ersoy,** TRT, 1986.

Dizi

ÇAKMAKLI Yücel (Yön.), **Küçük Ağa,** TRT, 1984.

Film

UÇAKAN Mesut (Yön.), **Reis Bey,** Moroğlu Film (Yap.), 1988.

Film, video, belgesel (yabancı)

SOYAD Ad (Ya.)/SOYAD Ad (Yön.), **Filmin Türkçe Adı (Filmin Orijinal Adı),** Yapımcı Firma (Yap.) /Dağıtımcı Firma (Dağ.), Yapım yeri Yapım yılı.

HURRAN Nick (Yön.), **Kara Kaplı Defter (Little Black Book),** Columbia Tristar (Yap.), ABD 2004.

NOURIDSANY Claude (Yön.), **Yaradılış: Büyük Sır (Genesis),** Umut Sanat (Dağ.), Fransa-İtalya 2004.

E-posta

SOYAD Ad (Gönderen). **Konu,** Gönderen Adres (Gönderim Tarihi), Alıcı Adres (Erişim Tarihi).

MERMER Ahmet, **Divan Şiirinde Bitkiler,** amermer@gazi.edu.tr (14.07.2002), ybayram@omu.edu.tr (15.07.2002).

Çorum Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi **2010** Yıl **1** Cilt **1** Sayı **1**

Doç. Dr. Muhittin ELİAÇIK — Milli Mücadele Yıllarında Yayımlanan Dilek Mecmûası'nda "Hititlere Dair" Yazı Dizisi

Dr. Metin HAKVERDİOĞLU — Çorumî-Zâde Derviş Hasîb Bey'in Bir Kasidesi

Ünal TAŞKIN, Taner NAMLI, A. Faruk GÜLER, Öner TOLAN — Maarif Salnâmelerine Göre Çorum'da Eğitim Kurumları

Öğr. Gör. Özlem SİR GAVAZ — Hitit Metinlerinde Arinna'nın Güneş Tanrıçası

Yrd. Doç. Dr. İlknur TAŞ — Urartu Tanrısı Haldi'nin İkonografisi Hakkında Genel Bir Değerlendirme

ISSN 1309-0933